

मानवाला खरोखरच शांती हवी असेल,
तर त्याचा मार्ग ज्या शिक्षणातून जातो,
ते शिक्षण कसं असलं पाहिजे,
याचं मूलगामी विवेचन

शिक्षण आणि शांती

जेन साही

अनुवाद : शोभा भागवत

शाळा ही काही समाजाबाहेर,
एखाद्या पोकळीत असणारी गोष्ट नाही.
ती समाजातून येते आणि पुन्हा समाजापर्यंतच वाहत जाते.
शाळा काही फक्त जीवनाची तयारी नव्हे;
ती समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक वास्तवाचा
अविभाज्य भाग असते.
सध्या समाजात एकंदरीतच जे ताण आहेत
आणि दडपण आहेत त्यांनाच शाळांनाही
तोंड द्यावं लागत आहे.
उदाहरणार्थ, स्पर्धा आणि व्यापारीकरणाच्या
चरवंट्याखाली भरडलं जाणं,
शाळा ज्या प्रकारे वाढलेल्या दिसतात,
तो काही योगायोग नाही; तो समाज, त्याची मूल्यं,
त्याच्या अपेक्षा आणि गरजा यांचा तर्कशुद्ध विस्तार
किंवा प्रतिबिंब आहे. आपल्या सध्याच्या समाजातली हिंसा,
भेदभाव आणि अन्याय यांनीच विविध प्रकारच्या
शाळांमधली उतरंडीची व्यवस्था निर्माण केली,
अभ्यासक्रमाचे तपशील ठरवले आणि शिक्षणाच्या पद्धती
आणि मूल्यमापनाच्या पद्धती ठरवल्या.
थोडं नकारात्मक अर्थानं आणि एका दृष्टिकोनातून पाहिलं
पण त्या शाळा जीवनापासून अलिप्त नाहीत तर अन्याय
आणि असमानता या कठोर वास्तवांचा भाग आहेत.

मूल्य : ₹ १३० | शिक्षण विचार
ISBN : 978-93-86118-11-0

9 789386 118110
www.manovikasprakashan.com

शिक्षण आणि शांती

मानवाला खरोखरच शांती हवी असेल,
तर त्याचा मार्ग ज्या शिक्षणातून जातो,
ते शिक्षण कसं असलं पाहिजे,
याचं मूलगामी विवेचन

जेन साही

अनुवाद : शोभा भागवत

मनोविकास प्रकाशन

शिक्षण आणि शांती

मानवाला खरोखरच शांती हवी असेल,
तर त्याचा मार्ग ज्या शिक्षणातून जातो,
ते शिक्षण कसं असलं पाहिजे,
याचं मूलगामी विवेचन

जेन साही

अनुवाद : शोभा भागवत

मनोविकास प्रकाशन

जेन साही आणि सीता स्कूल

मनोविकास
प्रकाशन

Shikshan Aani Shanti | Jane Sahi | Anuwad : Shobha Bhagwat
शिक्षण आणि शांती | जेन साही | अनुवाद : शोभा भागवत

प्रकाशक | अरविंद घनःश्याम पाटकर,
मनोविकास प्रकाशन,
सदनिका क्र. ३ अ, चौथा मजला,
शक्ती टॉवर्स, ६७२, नारायण पेठ,
नू. म. बि. समोरील गल्ली, पुणे - ३०.
दूरध्वनी : ०२०-६५२६२९५०
Email : manovikaspublication@gmail.com
Website : www.manovikasprakashan.com

© सर्व हक्क सुरक्षित

संपादकीय संस्करण | प्रसाद मणेरिकर

मुखपृष्ठ | फाल्गुन ग्राफिक्स, पुणे.

आतील रेखाटने | गोपाळ नांदूरकर

अक्षरजुळणी | गणराज उद्योग, पुणे.

मुद्रक | श्री बालाजी एंटरप्रायजेस, पुणे.

प्रथमावृत्ती | २५ डिसेंबर २०१६

ISBN : 978-93-86118-11-0

मूल्य | ₹१३०

जेन साही (जन्म १९४९) शिक्षणाला सर्वार्थाने वाहून घेतलेल्या शिक्षणतज्ज्ञ आहेत. शिक्षणाबाबतची त्यांची धडपड अत्यंत प्रामाणिक आहे, जागरूक आहे. इंग्लंडमध्ये क्वेकरपंथीय कुटुंबात त्या वाढल्या. क्वेकर निवासी विद्यालयात त्यांचं शिक्षण झालं. गांधीजींचे विचार आणि जीवन यांबद्दल उत्सुकता असल्यामुळे त्या १९६८ साली भारतात आल्या. श्री. ज्योती साही यांच्याशी १९७० साली त्यांनी लग्न केलं. त्यांना शिक्षणतज्ज्ञ रूडॉल्फ स्टायनर आणि गुरुदेव रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या शिक्षण-विचारांत रस होता. त्यामुळे १९७५ मध्ये बेंगलुरुजवळ सिल्व्हेपुरा नावाच्या छोट्या गावात त्यांनी छोटीशी शाळा सुरू केली. ही शाळा कानडी माध्यमाची आणि सातवीपर्यंत आहे. तिचं नाव 'सीता स्कूल.' औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेच्या तुलनेत ही शाळा संपूर्णपणे वेगळी आहे. शाळेचा स्वतःचा वेगळा अभ्यासक्रम आहे आणि शिकविण्याच्या पद्धतीही स्वतंत्र आहेत. विविध कलांशी संबंधित उपक्रमांच्या माध्यमातून या शाळेत शिक्षण दिलं जातं. शिक्षकांची मदत आणि मार्गदर्शन घेत मुलं येथे स्वतःच शिकतात. एरवी जी मुलं शाळेत गेली नसती, अशी गरीब वर्गातली बहुतेक मुलं या शाळेत येतात. जवळपासच्या पाच छोट्या गावांतून ही मुलं येतात. शाळेत जाऊन शिकणारी त्यांच्या घरांतली ही पहिली पिढी आहे.

मुलं सकाळी आठ वाजता शाळेत येतात. मोठी मुलं संध्याकाळी सहापर्यंत शाळेत असतात. त्यांचे पाच गट आहेत. हे गट वयाप्रमाणे नसून या मुलांच्या क्षमतेवर आधारित आहेत. त्यांच्यातल्या उपक्रमांची आपापसांत देवाण-घेवाण चालते आणि गटागटातल्या सहकार्यावर, संवादावर विशेष भर दिला जातो.

विद्यार्थ्यांनी शाळेत 'प्रत्यक्ष काम करणं' महत्त्वाचं मानलेंलं आहे. बागकाम आणि छपाईचं काम हे अभ्यासक्रमाचे अविभाज्य भाग आहेत. कला आणि हस्तकला यांमुळे मुलं आपले हात, मेंदू आणि हृदय समग्रपणे वापरतात आणि त्यामुळे शिक्षण जिवंत आणि कृतिशील बनतं. प्रकल्पाच्या आराखड्यातले विषय असतात : घर बांधणी, आपलं अन्न, आपल्या गावाचा इतिहास आणि भूगोल, इत्यादी. असा एकेक प्रकल्प महिना-महिना, तीन-तीन महिने चालतो. माहिती मिळविण्यासाठी पुस्तकं वापरली जातात पण नेहमीसारखी पाठ्यपुस्तकं क्वचितच वापरली जातात.

शाळा कुठल्याच एका धर्माची, पंथाची नाही. त्यामुळे वेगवेगळे सण, उत्सव शाळेत साजरे केले जातात. शाळेच्या वार्षिक उपक्रमांना यामुळे चालना मिळते आणि त्यातून आनंदही.

४४४४

जेन साही यांचं शिक्षणविषयक कार्य आणि विचार

शिक्षणविषयक बोलणं आणि प्रत्यक्ष कृतींमधल्या अवकाशात काही प्रश्न उभे करावेत म्हटलं तर तो अवकाशच धोक्यात आलेला दिसतो.

शिक्षणक्षेत्रातले कार्यकर्ते आणि शिक्षक असं म्हणतात आणि या विचाराचा प्रचार करतात, की 'वाचनाने आणि चिंतनाने कुठलेही शिक्षण होत नाही', तर आपल्याला कृतीची गरज आहे. कृती व तात्त्विक गोष्टी यांची तुलना केली, तर तात्त्विक गोष्टींमध्ये अनावश्यक गोष्टींचा भरणा झालेला दिसतो, तो दूर करणं आवश्यक आहे. कृती करणारी मंडळी सिद्धान्तांची परीक्षा करण्यापासून, चिंतनापासून दूर राहतात. त्यातले बरेच जण गवनि असेही म्हणतात, की 'आम्ही शिक्षणविषयक लेखन कधीच वाचत नाही.' प्रश्न आणि त्यांच्यावरचे तोडगे खरं तर पुरेसे स्पष्ट आहेत! कार्यक्षम व्यवस्था आणि अंमलबजावणी यांच्या बरोबरीने याविषयीच्या आत्मीयतेच्या वृत्तीची जोपासना आणि त्याविषयी प्रेम यांचीच आज गरज भासते आहे. आंतरराष्ट्रीय दात्यांच्या हातात हात घालून आजचे शैक्षणिक कृतीकार्यक्रम कशावर भर देत आहेत, तर ते उपायांच्या अंमलबजावणीवर; आणि तेही "वरून आलेल्या गोष्टींचा प्रसार करणे" ह्या धर्तीवर. या कार्यक्रमाच्या तपशिलांबाबत प्रश्न उपस्थित करणे किंवा त्यांच्या कामाच्या दिशेबाबत काही नवा विचार मांडणे याच्याकडे उतावीळपणे 'वेळेचा अपव्यय' म्हणून पाहिले जाते.

शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि शैक्षणिक संशोधनातली बहुतेक सगळी सैद्धान्तिक बैठक उथळ आणि कमीत कमी माहिती देणारी आहे. शिक्षकांच्या नव्या पिढ्या बी.एड. पूर्ण करून शिक्षण संस्थांतून बाहेर

पडतात तेव्हा बरोबर काय नेतात, तर 'शिक्षणाचं तत्त्वज्ञान आणि समाजशास्त्रीय बैठक म्हणजे नुसता मुलामा आहे' हा समज. बी.एड. च्या मानसशास्त्रातल्या काही तांत्रिक गोष्टींमध्ये त्यांना तथ्य दिसतं, कारण वर्गात शिकवताना त्यांचा उपयोग होतो. याचा परिणाम असा होतो, की शेवटी ते सगळेजण काम करताना 'खोल पाण्यात उड्या मारणाऱ्या, पण जेमतेमच तरंगू शकणाऱ्या व्यक्तींप्रमाणे असतात.

शिक्षणाविषयी विचारात उथळपणा, अधीरपणा आणि उर्मटपणा दिसत असल्याने मोकळेपणानं चिंतन करावं अशा अवकाशाचा संकोच होतो आहे. शिक्षणासंबंधी मूलभूत गोष्टींबद्दलच्या आपल्या काळज्या किंवा उद्दिष्टे किंवा दिशा यांबद्दल कुठेही अस्सल विचार दिसत नाही आणि तरीही, वर्गात जेव्हा विद्यार्थ्यांना "शिकावं कसं" हे शिकविण्याची वेळ येते, तेव्हा प्रश्न उभे केल्याशिवाय, चिंतन केल्याशिवाय आणि व्यवस्थित आखणी केल्याशिवाय आपण फार पुढे जाऊच शकत नाही. आपण काय करतो आहोत? ते का करतो आहोत? आपण खरोखर काय करायला हवं आहे? आपण जे करतो आहोत त्याचा कोणाला उपयोग होतो आहे का? तो उपयोग कशाप्रकारचा आहे? हेच का करायचं? दुसरं काही का करायचं नाही? ज्या गोष्टी आपल्याला स्पष्ट दिसतात त्या इतरांना का दिसत नाहीत? हे प्रश्न खरं तर आपल्या अस्तित्वाशी जोडलेले आहेत. जीवनाच्या सर्वच अंगांना ते स्पर्श करतात किंवा शिक्षणक्षेत्रात मर्यादित अर्थानं त्यांना "शिक्षणाची उद्दिष्टं", "शिक्षणाची नीती", 'समाजशास्त्र', "भारतीय शिक्षणातले प्रश्न" इत्यादी असंही म्हणता येईल - हेच "सैद्धान्तिक" किंवा तात्त्विक प्रश्न पुन्हा-पुन्हा आपल्यासमोर उभे राहतात, आपल्याला ग्रासून टाकतात आणि लक्ष वेधत राहतात; उत्तर मागतात आणि त्यांबद्दलच्या पूर्ण ज्ञानाची मागणी करतात. जे कृती कार्यक्रम या गरजेकडे दुर्लक्ष करतात, ते विसंगत ठरतात आणि पुढे कोणतीही वाट दिसत नाही अशा ठिकाणी येऊन पोचतात. "अधिक चांगली आखणी आणि अंमलबजावणी" किंवा 'वृत्ती निर्माण करणं' हा यावरचा उपाय नाही. या कार्यक्रमांच्या मूळ व्यवस्थापनाच्या चौकटीला मात्र हे मान्य नाही. तात्त्विक बैठकीशिवाय कृतीकार्यक्रम फार काळ टिकत नाहीत हे जितके खरे, तितकेच प्रत्यक्ष कृतीला धरूनच शास्त्र निर्माण होते हेही सत्य आहे.

अशा परिस्थितीत जेन साही यांचं 'मार्जरी साइक्स स्मृति

व्याख्यान' (आणि इतर लेखन) अतिशय महत्वाचं आहे. शिक्षणातला सखोल विचार पुढे आणण्याचा हा महत्वाचा प्रयत्न आहे. शिक्षणातल्या पायाभूत संकल्पनांच्या चिंतनावर समाजाचं लक्ष केंद्रित व्हावं असाही हा प्रयत्न आहे. हे असं चिंतन आहे, ज्याची पद्धत किंवा आवाका यांना इथे मर्यादा घातलेली नाही. स्वतः मार्जरी साइक्स अतिशय निर्भीड विचारवंत होत्या. त्यांचा विचार आचरणातही उतरत असे. त्यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ शिक्षणाच्या व्यावहारिक तत्त्वज्ञानाचा शोध आणि त्यावरचा नवा झोत याबद्दल बोललं जावं हे योग्यच आहे. यासाठी व्याख्यान हे माध्यम निवडलं, याचा उल्लेख करावा लागेल. सध्या व्याख्यानाला तितकंसं आधुनिक मानत नाहीत, त्यावर टीका होते; त्याची जागा अनेक परस्पर देवाण-घेवाणीच्या कार्यक्रमांच्या स्वरूपात होते. तरीही, जुन्या पद्धतीच्या व्याख्यानात अनेक गुण आहेत. एकाच वेळी, प्रश्न निर्माण करणं आणि संवाद साधणं हे व्याख्यानाच्या माध्यमातून साधत असतं. असं व्याख्यान द्यायचं तर एखाद्या कल्पनेत किंवा अनेक कल्पनांमध्ये सतत गुंतलेलं असावं लागतं. पद्धतशीरपणे शोध घेणं, आपलं म्हणणं मांडणं आणि त्याला योग्य तो आकार देणं, याला शिस्त लागते. ह्याचाही अनेकांना उपयोग होईल. चांगलं व्याख्यान ऐकणं ही नुसती श्रवणभक्ती नसते; तर व्याख्यान ऐकताना आणि व्याख्यानानंतरही ते श्रोत्याच्या मनात संवाद चालू ठेवतं.

जेन साही निर्भय शिक्षणतज्ज्ञ आहेत आणि म्हणूनच त्या त्यांचं शिक्षणाचं तत्त्वज्ञान मांडताना त्याबद्दलच्या बौद्धिक प्रश्नांना सामोरं जायला घाबरत नाहीत. किंबहुना, तो त्या प्रक्रियेचा एक भागच आहे. जरी त्यांचं स्वतःचं काम पायाभूत असलं तरी त्यांच्याकडे एक मोठा सद्गुण आहे; तो म्हणजे, सतत कामात राहूनही इतरांनी काय म्हटलं आहे यापासून त्या शिकत जातात. ती त्यांची कामाची पद्धतच आहे. किंबहुना, त्यांच्या दृष्टीनं ही अत्यंत स्वाभाविक गोष्ट आहे. कारण त्यांचं स्वतःचं शिक्षणाचं तत्त्वज्ञान असं आहे, की 'प्रगती आणि व्यक्तिमत्त्वविकास यांच्या एवढ्याच एकमेकांशी संपर्क आणि संस्कृतीतलं रुजलेपण ह्याही गोष्टी महत्वाच्या आहेत.' बेंगलुरुजवळची त्यांनी सुरू केलेली शाळा 'सीता स्कूल' हे अर्थातच त्यांचं जिवंत उदाहरण आहे. जिवंत असं का म्हणायचं, तर ती शाळा केवळ मुलांच्या उत्साहानं भारलेली असते म्हणून नव्हे; तर आजूबाजूची

लोकवस्ती आणि ही शाळादेखील होणाऱ्या बदलाला प्रतिसाद देत असते. 'मुळ आणि शाखा' हे त्यांचं व्याख्यान ग्रामीण मुलांच्या त्यांच्या आपल्या स्वतःच्या संस्कृतीत रुजवणं आणि वाढू देणं या त्यांच्या शिक्षणपद्धतीचा शोध समोर मांडतं. त्या जेव्हा 'माती सकस करणं आणि रोपाची काळजी घेणं' असं म्हणतात, तेव्हा ती नुसती रूपकं राहात नाहीत. पर्यावरणाची शाश्वती हे मानवी अस्तित्वाचं तत्त्वज्ञान आहे आणि तो आध्यात्मिक दीपगृहही आहे. यामुळे मानवी समाज आणि संस्कृती यांच्यापलीकडे संवादाचं क्षेत्र पसरतं. त्यांचं ज्ञान 'गोष्टी आणि उदाहरणं' ह्या रूपकांमध्ये नवा जोम भरतात. 'बुनियादी तालीम' (पायाभूत शिक्षण) या गोष्टीला आलेला 'उत्पादनाचा ठराविक संकुचित अर्थ' ओलांडून गांधीजींच्या शिक्षणाचं तत्त्वज्ञान त्या समजून घेतात. या विवेचनात जेन साही गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाकडे केवळ अनुयायी म्हणून पाहत नाहीत. त्यांची दृष्टी चिकित्सक आणि तरीही समजून घेणारी आहे, कारण त्या एक सर्जनशील आणि शोधक शिक्षणतज्ज्ञ आहेत.

आपल्या विवेचनात जेन साही शिक्षणाच्या मूलभूत स्वरूपाचं तत्त्वज्ञान मांडता-मांडता त्याचा निरंतर संदर्भ लक्षात आणून देतात व अनेक भावी शक्यतांकडे लक्ष वेधतात.

'मार्जरी साइक्स व्याख्यानमाले'नं निर्माण केलेल्या या संधीच्या अवकाशात येत्या काही वर्षांत अधिकाधिक विचार आणि कल्पना साकार होताना दिसतील अशी आशा करू या.

— पद्मा एम. शारंगपाणी
बेंगलुरु : ८ जानेवारी २०००

आभार

'मार्जरी साइक्स चॅरिटेबल ट्रस्ट'च्या विश्वस्तांनी मला 'मार्जरी साइक्स'च्या स्मरणार्थ उद्घाटनाचं व्याख्यान देण्याचं आमंत्रण देऊन माझा मोठाच सन्मान केला. भाषणाचा विषय होता 'मुळ आणि शाखा.' ७ आणि ८ सप्टेंबर, १९९८ रोजी पुण्यात या विषयावर दोन भागांत हे व्याख्यान झालं. विश्वस्तांची मी ऋणी आहे, कारण या व्याख्यानामुळे मला माझ्या शैक्षणिक कार्याचं चिंतन करता आलं.

'सीता स्कूल'च्या गेल्या २५ वर्षांतल्या सर्व मुलांबद्दल आणि शिक्षक-सहकाऱ्यांबद्दल माझ्या मनात प्रेम आणि कृतज्ञता दाटून येते, कारण त्या सर्वांनी माझं जीवन आणि मन समृद्ध केलं आहे.

"गांधीजींच्या शिक्षण विचारांत व्यक्तीचं स्थान" हा निबंध आणि गेली अनेक वर्षे अधून-मधून लिहिलेली टिपणं या पुस्तकात समाविष्ट केली आहेत, कारण तशी श्री. वसंतराव पळशीकरांची सूचना होती. यांतली बरीचशी टिपणं आमच्या 'पर्यायी शिक्षण नेटवर्क'च्या वार्षिक बैठकांसाठी लिहिली होती. दरवर्षी शिक्षण क्षेत्रात काम करणारे आम्ही २५-३० जण एकत्र येतो, आमच्या अनुभवांबद्दल बोलतो आणि सर्वजण मिळून त्यावर चिंतन करतो.

मला विद्या आणि श्री. सुजित पटवर्धन आणि श्री. वसंतराव पळशीकर यांचे आभार मानायचे आहेत. कारण, त्यांनी मला कायमच पाठिंबा दिला, प्रोत्साहन दिलं आणि प्रसंगी काही आव्हानात्मक प्रश्नही माझ्यासमोर ठेवले.

— जेन साही

अनुक्रम

भाग पहिला
मुळं आणि शाखाविस्तार । ११-५५

भाग दुसरा
गांधीजींच्या शिक्षण संकल्पनेत व्यक्तीचं स्थान । ५७-८१

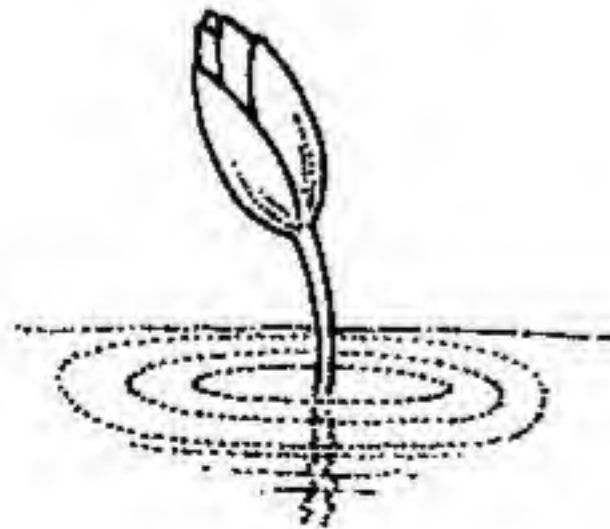
चिंतन । ८३-११६

मुलाचा स्वभाव आणि
बालकेंद्री शिक्षण यांच्याविषयी मनन । ११७

कलेतून वातावरण निर्माण करणं आणि
शिक्षणासाठी स्थानिक कौशल्यं शिकणं । १२३

मार्जरी साइक्स यांच्याबद्दल । १२७

संदर्भसूची । १३०

भाग पहिला

मुळं आणि शाखाविस्तार

“आमच्या नैतिक आदर्शांना छिन्नी-हातोडीने काम करावे लागत नाही; तर वृक्षांप्रमाणे हे नैतिक आदर्श मातीत आपली मुळं पसरतात आणि आकाशात त्यांचा शाखाविस्तार होतो.”

— रवीन्द्रनाथ टागोर

मार्जरी साइक्स यांना अभिवादन

‘मार्जरी साइक्स’ या गांधीजींसारख्या व्यावहारिक आदर्शवादी होत्या असं मला वाटतं. काही लोक स्वच्छ आणि विशाल दृष्टी असलेले आणि काम करताना व्यावहारिक तपशिलांकडे बारीक लक्ष देणारे असतात. मार्जरी त्यांच्यापैकी एक होत्या. त्यांचं प्रत्यक्ष जीवन आणि त्यांचे विचार यांचं जणू काही घट्ट जाळं विणलेलं होतं. त्यामुळे त्यांचे जीवन आणि विचार आपल्याला प्रेरणा देतात, तसंच आव्हानही; कारण, आपणही आपली स्वप्नं, आपले सिद्धान्त आणि रोजचं जगणं यांच्यातली दरी पार करण्याच्या प्रयत्नात असतो.

या सगळ्यांचा विचार करताना मला आठवण येते गांधीजींची. ते अत्यंत लहान-लहान कामांची जबाबदारी निष्ठेनं पार पाडत.

ही गोष्ट आहे १९३० सालातली. तेव्हा भारतातल्या वादळी घटना घडत होत्या. गांधीजींची दिवसभर गावागावांतून पदयात्रा चालू होती. पण दिवस संपल्यावर मात्र ते बरेच अंतर मागे येऊन एका आजारी ग्रामीण मुलीच्या साध्यासुध्या घरी पोचत; कारण ते तिच्यावर वैद्यकीय उपचार करीत होते. यावरून गांधीजींचे जवळचे अनुयायी रागावलेले होते; कारण एवढ्या तातडीच्या कामांचा डोंगर डोक्यावर असताना गांधीजींना एवढ्या लहानशा कामाचं महत्त्व वाटत होतं. त्यासाठी त्यांचा कितीतरी वेळ आणि शक्ती वाया जात होती. देशभर राजकीय चळवळ शिगेला पोचलेली असली, तरी शांतपणे अशा बारीक-सारीक कामांकडे लक्ष द्यायला गांधीजी विसरत नसत. तो त्यांच्या कामावरच्या निष्ठेचाच भाग होता.

चळवळीतले मोठमोठे महत्त्वाचे प्रश्न समोर दिसत असूनही गांधीजींनी छोटी कामं टाळली नाहीत, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केलं नाही. त्यांच्या मते छोटी कामं हा मोठ्या कामांचाच एक भाग होता आणि त्यांच्याकडेही तितकंच लक्ष देणं आवश्यक होतं. त्यांनी लिहिलं आहे, की त्यांना लहानात लहान कामही मोठ्यात मोठ्या कामाइतकंच महत्त्वाचं वाटत होतं. छोट्या कणात जे आहे तेच

अखंड विश्वात आहे (पिंडी ते ब्रह्मांडी). त्यांनी एके ठिकाणी असंही लिहिलं आहे, की ‘माझ्या आयुष्यातल्या लहान-लहान तपशिलांवरही परमेश्वराची सत्ता आहे.’

मार्जरींना मी प्रथम १९६९ साली भेटले. तेव्हा त्या मुंबईच्या मरीन ड्राइव्हवर एका आलिशान फ्लॅटमध्ये राहात होत्या. त्यानंतर एका वर्षांनं माझे पती आणि मी त्यांच्या कोटागिरीतल्या साध्यासुध्या घरात काही दिवस राहिलो होतो. त्या कुठेही असल्या तरी स्वस्थचित्त असत. या दुसऱ्या भेटीत त्यांच्यातल्या निष्ठा आणि नम्रता या विलक्षण गोष्टी माझ्या लक्षात आल्या.

त्या वेळी मी तरुण होते आणि मनात खूप उत्सुकता होती. गांधीजींच्या सान्निध्यात आणि रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या सान्निध्यात शांती निकेतन येथे त्यांनी घेतलेल्या समृद्ध आणि विशाल अनुभवांबद्दल मी ऐकलं होतं. मला वाटलं ‘त्यांच्या भेटीत खूप शिकायला मिळेल’, पण त्यांनी मात्र जेन गुरूंच्या परंपरेप्रमाणे माझ्या अपेक्षा उधळून लावल्या. माझ्या आठवणीप्रमाणे भांड्यांच्या इतिहासाबद्दल, स्वयंपाकघरातल्या भांड्यांबद्दल त्या सविस्तर बोलल्या. त्यांनी ती भांडी अनेक वर्षे कशी वापरली, कशी सांभाळून ठेवली, दुरुस्त केली ते त्या सांगत होत्या. त्या स्वतःबद्दल फार बोलल्या नाहीत; पण रोजचा स्वयंपाक आणि साफसफाई यांच्याबद्दल बोलताना समोरची आव्हानं आणि त्या आव्हानांना त्यांचा व्यावहारिक प्रतिसाद यांच्याबद्दल त्यांनी काळजी व्यक्त केली. त्या ९२ वर्षांपर्यंत जगल्या आणि मृत्यूपूर्वी दोन दिवसांपर्यंत त्या एका पुस्तकाचं काम अतिशय कष्टपूर्वक आणि तपशिलवार करत होत्या. “ॲन इंडियन टॅपेस्ट्री” या नावानं हे पुस्तक नंतर प्रकाशित झालं. या पुस्तकाची नेटकी हस्तलिखित प्रत त्यांनी तयार ठेवली होती. ती त्यांच्या सखोलपणाची आणि बारीक-सारीक तपशिलांकडे लक्ष देण्याच्या पद्धतीची साक्ष आहे.

मार्जरींच्या स्नेह्यांनी त्यांचं वर्णन ‘सळसळतं व्यक्तिमत्त्व’ असं केलं आहे. आपल्याला कळलेल्या सत्याच्या बाजूने ठामपणे उभं राहण्यासाठी लागणारं आंतरिक स्वातंत्र्य त्यांच्यात होतं आणि तेवढ्या त्या खंबीर आणि कडक होत्या. त्या अत्यंत निःस्वार्थी जीवन जगल्या. त्यांच्या मनात ‘सर्वे सुखिनः सन्तु’ यासाठी असीम तळमळ होती. त्यांच्या आतल्या दीपानं त्या प्रकाशित होत्या आणि हा प्रकाश प्रत्येकाच्या आत असतो यावर त्यांचा विश्वास होता.

सेवाग्राममध्ये ‘नयी तालीम’च्या सुवर्ण महोत्सवाच्या प्रसंगी बोलताना शेवटी त्यांनी ‘अर्थपूर्ण शिक्षणाला आकार देण्याचं काम अखंड चालू राहील’ अशी आशा व्यक्त केली आणि त्या म्हणाल्या, “अर्थपूर्ण शिक्षणाला आकार देण्याचं काम पूर्ण होईल, तेव्हा ते पाहायला आपण ज्येष्ठ मंडळी हयात नसू.

आपण ती दूरदृष्टी पुढच्या पिढीकडे देऊ. ही दूरदृष्टी खरीखुरी असेल तर नक्कीच ती प्रत्यक्षात येईल.” मार्जरी साइक्सना शिक्षण, साहित्य आणि तत्त्वज्ञान या क्षेत्रांत रस होता ही गोष्ट सर्वदूर ज्ञात होती. पण याशिवाय ‘पर्यावरण चळवळ’ हे नावही अस्तित्वात नव्हतं तेव्हापासून त्या पर्यावरण रक्षणात सामील होत्या.

त्या बागकाम अतिशय लक्षपूर्वक करत. मध्य प्रदेशातील होशंगाबादजवळच्या रसूलियामधील ‘फ्रेंड्स सेंटर’ मध्ये त्यांनी कचऱ्याचा पुनर्वापर करण्याच्या दृष्टीने स्वतःच्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्याचे प्रयोग केले व माती आणि पाणी यांच्या संरक्षणाची नवी तत्त्व शोधण्याचा प्रयत्न केला. विविध शेती-प्रकल्पांमधून पिकांमध्ये विविधता आणण्याचा प्रयत्न केला. शेती आणि शिक्षण हे दोन्ही विषय त्यांच्या जिवाभावाचे होते आणि त्यांच्या जीवनकार्यातून या दोन विषयांची एकमेकांशी जोडलेली नाळ लक्षात येत गेली.

सेवाग्रामकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी पुरोगामी होती आणि त्यांनी आपल्यालाही सांगितलं आहे, की “ह्या कामाकडे ‘डोळे मिटून स्वीकार’ असं पाहू नका किंवा त्याची नक्कलही करू नका; तर आज आपण आपली स्वप्न आणि आपलं वास्तव यांतला आपला स्वतःचा तोल शोधण्याचा जो प्रयत्न करत असतो, त्यातून या कामाला प्रतिसाद द्या.” हा निबंध हा या अविरत प्रयत्नाचा भाग आहे.

३७३४

विषय प्रवेश

बेंगलुरुजवळच्या ‘सीता स्कूल’ या ‘पर्यायी’ शाळेतले विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्याबरोबर केलेल्या कामातून हा निबंध निर्माण झाला आहे. याशिवाय, पर्यायी शाळांचं एक जाळं (नेटवर्क) आहे. त्यातल्या मित्रमंडळींबरोबर झालेल्या चर्चांनीही या निबंधाला आकार यायला मदत झाली आहे. कारण ही सगळी माणसं वेगवेगळ्या मार्गांनी आणि मोठ्या संदर्भात शिक्षणातल्या काही हानिकारक गोष्टींवर विधायक पद्धतींनी विचार करत आहेत. शाळांची विभागणी थेट ‘मुख्य प्रवाहातल्या शाळा’ आणि ‘पर्यायी शाळा’ अशी करावी की नाही याबद्दल मला खात्री नाही; किंवा ‘औपचारिक’ आणि ‘अनौपचारिक’ अशी शिक्षणपद्धती अशीही विभागणी करायला माझं मन तयार नाही. पर्यायी शाळा स्वतःच अनेक गोष्टी शोधण्याच्या मार्गावर आहेत; आपण अहिंसक शाळांचं प्रतीक आहोत असा दावा त्यांना करता येणार नाही. दुसरं असं, की शाळांची अफाट विद्यार्थिसंख्या, सरकारी दडपणं, पाठ्यपुस्तकांचं साचेबंद स्वरूप, परीक्षापद्धतीची बंधनं या सगळ्यांतून जात असूनही शिक्षक व्यक्तिगतरीत्या विद्यार्थ्यांशी आपुलकीने वागताना दिसतात. फरक आहे तो शिक्षणातल्या कठोर (साचेबंद) पद्धती विरुद्ध आपुलकीचे वातावरण आणि शिकण्या-शिकवण्याच्या पद्धती यांच्यामध्ये.

या निबंधाचे तीन भाग आहेत : पहिल्या भागात आधुनिक शेतीत वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतींमुळे झालेला तात्पुरता विकास आणि विविध प्रकारच्या ‘तुटलेपणा’मुळे शाळांमध्ये निर्माण झालेला असमतोल यांची तुलना आहे.

वनस्पतीसृष्टीच्या जीवनात एक अंतर्गत तत्त्व असतं : एकमेकांशी ‘जोडलेपणाचं.’ शिक्षणात अहिंसक पद्धतींचं वातावरण निर्माण करायचं असेल तर निसर्गातल्या या तत्त्वाचा उपयोग करून जाणीवपूर्वक काम करणं या गोष्टीवर दुसऱ्या भागात लक्ष केंद्रित केलं आहे. तिसऱ्या भागात वनस्पतींच्या समतोल वाढीचं स्वरूप आणि संवेदनक्षम माळ्याची यातली भूमिका यांच्याकडे लक्षपूर्वक पाहिलं आहे आणि ‘त्यातून शाळेत मुलांचा निश्चितपणे विकास होण्यासाठी

कशाची गरज आहे' याचा विचार केला आहे.

'वनस्पतींचं जीवन' असो, किंवा आपला स्वतःचा विकास असो, या सर्वांच्या समतोल वाढीसाठी दोन गोष्टी आवश्यक असतात. एक म्हणजे, अवकाश (मोकळीक), दुसरे म्हणजे मर्यादा किंवा सीमा. शिवाय हालचालींचं स्वातंत्र्य लागतं, स्थैर्य लागतं आणि मुळं रुजलेली लागतात. माणसं आणि वनस्पती यांना मिळणाऱ्या ऊर्जेचा उगम एकच असतो; पण त्यांच्यात फरकही बराच आहे. वनस्पती पर्यावरणाशी एकरूप झालेल्या असतात. त्यांची मुळं जमिनीत रुतलेली असतात. त्यांच्या फांद्या हवेत पसरतात आणि जगण्यासाठी त्या हवा आणि सूर्यप्रकाश मिळवतात. ऋतूंबरोबर वनस्पतीही बदलतात. थंडीचा आणि उष्णतेचा, पावसाचा व दुष्काळाचा त्यांच्यावर परिणाम होतो. याउलट मानवाला प्रत्यक्ष मुळं नसतात किंवा उघड फांद्याही नसतात; पण त्यांना इकडून तिकडे जाता येतं आणि भाषाही येते. आपल्याला जमीन असते, निवड करण्याची क्षमता असते आणि निर्मणाची तसंच संहाराचीही साधनं आपल्याकडे असतात. इतर जीवसृष्टीपेक्षा आपण वेगळे असतो, कारण आपण अर्थपूर्णतेचा अस्वस्थ शोध घेत असतो आणि परिपूर्तीच्या अनुभवासाठी आपण आसुसलेले असतो.

मानवाला कमीपणा देणारा एक समज प्रचलित आहे. त्यानुसार आपली जनुकं जे काही ठरवतील तसे आपण होतो किंवा स्वभाव जसा घडवेल तसे आपण होतो किंवा समाज, इतिहास आणि आर्थिक परिस्थिती घडवेल त्याप्रमाणे आपण होतो. पण प्रत्यक्ष अनुभवांचा विचार करता अगदी टोकाच्या परिस्थितीतही उलटंच काही दिसतं. व्हिक्टर फ्रँक (पहिले) स्वातंत्र्याबद्दल लिहिताना म्हणतात, 'परिस्थितीपासून स्वातंत्र्य मिळवायचं नसून परिस्थितीबद्दल आपण कसा विचार करतो त्यापासून स्वातंत्र्य मिळवायचं असतं.' ते लिहितात, "माणूस नुसता अस्तित्वात नसतो; तर आपलं अस्तित्त्व कोणत्या प्रकारचं असणार आहे हे तो ठरवतो. पुढच्या क्षणी आपण काय बनणार आहोत ते तो ठरवत असतो."

गांधीजींनी म्हटलं आहे, की "शिक्षण ही स्वातंत्र्य शिकण्याची प्रक्रिया आहे. बाहेरून येणाऱ्या नकारात्मक प्रवृत्तींपासून स्वातंत्र्य." त्यांनी लिहिलं आहे, 'स्वातंत्र्य म्हणजे सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त होणं; अगदी सध्याच्या जीवनातील गुलामगिरीतूनही. गुलामगिरी दोन प्रकारची असते : बाहेरून येणाऱ्या वर्चस्वाची आणि आपल्या स्वतःच्या कृत्रिम गरजांची."

हालचालींचं स्वातंत्र्य असणं आणि अभिव्यक्तीचं स्वातंत्र्य असणं यांत थोकेही आहेत. ते टाळण्यासाठी झाडांच्या मुळांप्रमाणे आणि शाखांप्रमाणे आपण विस्ताराच्या मर्यादा जाणल्या पाहिजेत आणि त्याचं एकमेकांशी असलेलं नातं कायम लक्षात घेतलं पाहिजे.

१

अशाश्वत विकासाचं उदाहरण

ऋतुचक्राप्रमाणे 'बी'चं रूपांतर फळात होणं हे विकासाचं एक उदाहरण आहे. जीवनाकडून मृत्यूपर्यंत आणि तिथून पुन्हा जीवनापर्यंत असा प्रवास बी करते. मानवी परिस्थितीसाठी या रूपकाचा वापर जीर्ण, जर्जर स्वप्नाप्रमाणेच त्यागण्यात आला आहे. काही लोकांच्या मते ही प्रतिमा असंख्य वेळा वापरली गेल्यानं आता तिचा प्रभावच फार कमी झाला आहे आणि तरीही ह्या रूपकानं हजारो वर्षे जागतिक दृष्टिकोनाला अनेक प्रकारे आधार दिलेला आहे. कधी तथाकथित मूळ विश्वासाला किंवा काही धर्मांच्या साहित्यिक परंपरांमध्ये हा आधार दिलेला लक्षात येतो.

हे रूपक कधी गळून पडलं? तर जेव्हा निसर्गातच स्पष्ट हानी घडली तेव्हा ह्या कल्पनेचाही नाश झाला. मातीचा दर्जा घसरू लागतो तेव्हा पृथ्वीच्या उत्पादनक्षमतेवरचा तो आघात असतो. पर्यावरणाची हानी, शहरीकरण, मोठ्या आकाराचे विकास प्रकल्प, निसर्गाची केलेली लूट, सर्वत्र पसरलेलं प्रदूषण या सान्यांचा परिणाम म्हणून वनस्पतींच्या २५०० जाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. यात भर म्हणून मूठभर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हातात असलेला संकरित बियाणांचा व्यापार जागतिक बाजार धान्ये व बियाण्यांचा जागतिक साठा नष्ट करण्याच्या मार्गावर आहे.

आपण पृथ्वीला जीवनदात्री म्हणतो. हे रूपक आता वापरणं शक्य होणार नाही. पावसाळा, मॉन्सून यांना पुनरुज्जीवनाचं, नूतनीकरणाचं प्रतीक मानणं शक्य होणार नाही. ही उदाहरणं आता पूर्वीसारखी त्रिकालाबाधित सत्यं नाहीत. ती ठिसूळ झाली आहेत, कमजोर झाली आहेत. खुद्द निसर्गावरच अशाश्वततेचं सावट पडलं आहे, मात्र तरीही बी आणि फळाचं रूपक स्वैर कल्पनाविलास आणि स्वप्निल म्हणून किंवा जुनाट म्हणून टाकून देणं हे अविचारीपणाचं ठरेल. खरी फसगत आपल्या काल्पनिक स्वप्नात आहे. जमिनीचं आरोग्य आणि प्रगती या दोन गोष्टी एकमेकांपासून वेगळ्या काढता येतील आणि आपण कृत्रिम,

अनैसर्गिक, मानवनिर्मित जगातही टिकून राहू शकू अशी वेडगळ कल्पना टिकून राहू शकणार नाही.

समृद्धी आणि रितेपण, वैपुल्य आणि नियंत्रण/निर्बंध आणि त्यांचा अंतर्गत ताल, विकास आणि विनाश यांचं चक्र, यांना मानवी विकासाचा एक भाग मानण्याची प्रवृत्ती वाढते आहे. मानवी शरीर हे पृथ्वीची प्रतिकृती आहे असं सहजपणे माणसाला जाणवलं. विशाल विश्वाचा एक छोटासा भाग म्हणजे मानवी शरीर. आता शास्त्रज्ञ ते अनुभवांतून सिद्ध करू शकले आहेत. उदाहरणार्थ, पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर जेवढ्या प्रमाणात पाणी आहे तेवढंच पाण्याचं प्रमाण मानवी शरीरात आहे. पृथ्वीचं स्वास्थ्य किंवा अस्वास्थ्य यांचा परिणाम आपल्या आरोग्यावर होत असतो; कारण, आपल्याला लागणारं अन्न, पाणी आणि हवा यांच्यासाठी आपण पृथ्वीवरच अवलंबून आहोत.

सध्याचा पर्यावरणाचा असमतोल हा काही अंशी शेतीच्या आधुनिक पद्धतीमुळे निर्माण झाला आहे. आपल्या विकासाचा पाया “मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक लाभ” या कल्पनेवर आधारलेला आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे पर्यावरणाचा विनाश आणि नैसर्गिक परिसंस्थांचं अगोदरच झालेलं आणि न संपणारं प्रदूषण. त्यांची तुलना शिक्षणातल्या सध्याच्या संकटांशी करता येईल. शाळा आणि महाविद्यालयांचा भर मर्यादित प्रमाणात, वागायला झकपक माणसं तयार करण्यावर आहे; कारण कारखान्यांची आणि औद्योगिक तंत्रज्ञानावर भर देणाऱ्या समाजाची ती ताबडतोबीची गरज आहे. असं शिक्षण थोड्याच विद्यार्थ्यांना लाभ देणारं ठरतं आणि ते गरीब वर्गाला पद्धतशीरपणे बाहेर ढकलतं - शिकणं ही गोष्ट जिथे प्रमाणित केलेली आहे आणि तिचा एक साचा बनवलेला आहे, तिथे एकाच प्रकारची साचेबंद संस्कृती निर्माण होते. मध्यवर्ती परीक्षा पद्धतीने त्यात भर पडते. परीक्षांना हळूहळू जागतिक परिमाण प्राप्त होत आहे, त्यामुळे तिथे बहुसंख्य विद्यार्थी निश्चितपणे नापासच होणार हे उघडच आहे.

हेतुपूर्वक असं शिक्षण देण्यानं समाजात उच्चवर्ग निर्माण होतो. हा वर्ग समाजावर प्रभुत्व गाजवतो. या सगळ्यांचा परिणाम म्हणून शोषण, स्वार्थ आणि हिंसा यांवर आधारलेला समाज निर्माण होतो.

शाळा ही काही समाजाबाहेर, एखाद्या पोकळीत असणारी गोष्ट नाही. ती समाजातून येते आणि पुन्हा समाजापर्यंतच वाहत जाते. शाळा काही फक्त जीवनाची तयारी नव्हे; ती समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक वास्तवाचा अविभाज्य भाग असते. सध्या समाजात एकंदरीतच जे ताण आणि दडपण आहेत त्यांनाच शाळांनाही तोंड द्यावं लागत आहे. उदाहरणार्थ, स्पर्धा आणि व्यापारीकरणाच्या वरवट्याखाली भरडलं जाणं. शाळा ज्या प्रकारे वाढलेल्या दिसतात, तो काही

योगायोग नाही; तो समाज, त्याची मूल्यं, त्याच्या अपेक्षा आणि गरजा यांचा तर्कशुद्ध विस्तार किंवा प्रतिबिंब आहे. आपल्या सध्याच्या समाजातली हिंसा, भेदभाव आणि अन्याय यांनीच विविध प्रकारच्या शाळांमधली उतरंडीची व्यवस्था निर्माण केली, अभ्यासक्रमाचे तपशील ठरवले आणि शिक्षणाच्या पद्धती आणि मूल्यमापनाच्या पद्धती ठरवल्या. थोडं नकारात्मक अर्थानं आणि एका दृष्टिकोनातून पाहिलं तर, शाळा जीवनापासून केवळ अलिप्त नाहीत, तर अन्याय आणि असमानता या कठोर वास्तवांचा भाग आहेत.

शाळा आपल्याला स्वतःपासून तोडते आणि एकमेकांपासूनही तोडते. शाळा मोठ्या प्रमाणावर आपल्याला निसर्गातून उपटून काढते आणि कामापासून बाजूला काढते. शाळेत आपण जे शिकतो त्यात माहिती (Information) आणि ज्ञान (Knowledge) यांची फारकत केलेली असते आणि ज्ञान (Knowledge) आणि शहाणपण (Wisdom) यांनाही एकमेकांपासून दूर केलेलं दिसतं.

यातून एक प्रश्न मनाला अस्वस्थ करतो - शिक्षणात दांडग्यांनी टिकून राहायचं आणि दुबळ्यांनी गळून जायचं असं आहे का? की शिक्षण म्हणजे एकमेकांच्या सहयोगानं जगायचं सर्जनशील जीवन आहे?

शिक्षणातून येणाऱ्या तुटलेपणाचे विविध पैलू अधिक तपशिलात जाऊन पाहू.

स्वतःपासून तुटणं

मुळापासून उपटलं जाणं याचा अर्थ नैसर्गिक ऊर्जेपासून तुटणं, आधारापासून तुटणं. मुलांची स्वाभाविक शक्ती आणि अर्थपूर्ण खेळांत गुंतून राहण्याची क्षमता हे शिक्षणाचं मूळ साधन आहे, ही गोष्ट शाळा बहुतेक वेळा लक्षात घेत नाहीत. मुलांच्या काही क्षमतांवर अतोनात भर द्यायचा आणि काही क्षमतांकडे पार दुर्लक्ष करायचं हे एकांगी शिक्षण आहे; त्यामुळे मुलाची सर्वांगीण वाढ होत नाही. सततचा ताण आणि अवास्तव अपेक्षा यांच्यामुळे मूल अवलंबून राहायला शिकतं आणि स्वातंत्र्य हरवून बसतं.

रवीन्द्रनाथ टागोर ‘पोपटाचं शिक्षण’ या त्यांच्या गोष्टीत पारंपरिक शाळांमधली स्वाभाविक हिंसा ही व्यक्तीचं जीवन कसं छिन्न-विच्छिन्न करते आणि त्यावर अधिकार गाजवते याचं वर्णन करतात. गोष्ट अशी आहे -

‘एक राजा होता, त्याच्या राज्यात एक माणारा पोपट होता. राजाला वाटलं याला तर गाण्याशिवाय काहीच येत नाही. राजानं ठरवलं, की या अज्ञानी पक्ष्याला शिकवायचं आणि त्याचा सर्वांगीण विकास करायचा. तो त्या दुदैवी

पक्ष्याला पकडून आणायची आज्ञा देतो. एका रत्नजडित सोन्याच्या दिमाखदार पिंजऱ्यात पोपटाला ठेवलं जातं आणि त्यापूर्वी त्याचे पंख कापले जातात. राजा आपल्या मंत्र्यांना पोपटाला शिकवण्याची जबाबदारी देतो. मोठमोठ्या पुस्तकांची पानं ते पोपटाला जबरदस्तीनं खायला लावतात. त्याला संस्कृती शिकवण्यासाठी! अखेरीस पोपटाचा गळा पुस्तकांच्या पानांनी इतका बंद होतो की, तो गाऊही शकत नाही, शीळही घालू शकत नाही. शेवटी पोपट गतप्राण होतो. तरीही त्याला ताब्यात ठेवणाऱ्या निर्दय मंत्र्यांना ना त्याचं दुःख, ना त्याच्याशी काही देणघेण!

टागोरांनी ही गोष्ट लिहून ऐंशी वर्षं होऊन गेली, तरी आजही ती समर्पक वाटते. सुस्वभावी, कष्टाळू आणि कार्यक्षम शिक्षकदेखील नकळत, अति संरक्षणाने आणि अति शिक्षणाने मुलांचा घात करत असतात. या सत्याची ही गोष्ट आठवण करून देत राहते. जेव्हा मूल परिचित, नैसर्गिक साधनांपासून दूर केलं जातं आणि शिक्षक त्याच्या शिकण्याच्या, वाढण्याच्या आंतरिक शक्तीकडे दुर्लक्ष करतात तेव्हा खरा धोका असतो. शिक्षकांच्या एकांगी, संकुचित अपेक्षा मुलाला दुबळं बनवू शकतात.

अशा प्रकारच्या अति शिक्षणाची तुलना शेतीशी करता येईल. आधुनिक शेतीत आज पाण्याचा अति वापर पिकांची मुळं दुबळी करून टाकतो किंवा अनेक कृत्रिम खतांच्या वापरामुळे माती निःसत्त्व होते. शेतीतली ही प्रक्रिया पृथ्वीची स्वतःची नवनिर्माणाची शक्ती नाहीशी करते; तर शिक्षणातली प्रक्रिया मुलांमधली नैसर्गिक उत्स्फूर्तता घालवून टाकते आणि मुलांचं स्वतःचं कर्तृत्व छोटून टाकते.

सर्वसाधारण शाळेत शिकवणारा शिक्षक सुजाण शेतकऱ्याची भूमिका निभावताना दिसत नाही; तर तो एक दुकानदार बनला आहे. हा दुकानदार संकरित बियाणी, खतं आणि कीटकनाशकं विकतो. त्याच्या बंदिस्त दुकानाचं वातावरण रूक्ष, कृत्रिम आणि विषारीसुद्धा असतं. तो आक्रमक विक्रेता असतो आणि त्यामुळे ज्याला विकत घेण्याची इच्छा नाही अशा ग्राहकालाही तो माल विकू शकतो.

झेन गोष्ट आहे एका उत्सुक विद्यार्थ्याची. तो त्याच्या गुरूकडे शिकायला येतो. गुरू पाहतात, की विद्यार्थी अधीर आहे. ते त्याच्या चहाच्या कपात तो कप भरलेला असतानाही चहा ओतत राहतात. चहा कपातून बाहेर वाहू लागतो. शाळेत नेहमी शिक्षक अधिरपणाने विद्यार्थ्याला माहिती देत राहून भरून टाकतात. शिक्षकांच्या हे लक्षात येत नाही, की विद्यार्थी माहितीने इतका भरून गेला आहे, की याच्यामध्ये नवीन काही ग्रहण करण्याची क्षमताच राहिलेली नाही.

अलीकडे प्रौढांना असं वाटतं, की मूल सर्वस्वी आपल्यावर अवलंबून असतं आणि त्याला संरक्षणाची गरज असते. अशी रक्षकाची भूमिका घेतली, तर मुलाच्या स्वातंत्र्याचा आणि शक्तीचा संकोच होतो. सुशिक्षित म्हणवणारे पालकही मुलाला मोठ्यांच्या जगापासून लांब ठेवतात, त्याला जबाबदाऱ्याही सांभाळू देत नाहीत. हे एक प्रकारचे लाडच होतात. बाजार यात भरच घालतो; कारण, त्याला मुलं आणि त्यांचे लाड करणारे, कधी मुलांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच करण्याबात अपराधी पालक असा दोघांचाही उपयोग करून घ्यायचा असतो. मुलांच्या अशा गरजा आहेत, असा मुद्दामच प्रचार केला जातो आणि हा प्रकार वाढतच चालला आहे. बाजारात येणारी विशिष्ट प्रकारची खेळणी मुलांच्या सर्जनशील खेळाला कमी लेखतात. खरंतर मुलांचे स्वतःचे असे सर्जनशील खेळ त्यांच्या स्वतःच्या प्रेरणेतून निर्माण होतात आणि त्यांत अनेक बदल ती करू शकतात. या उलट बाजारातली खेळणी मुलाला खेळण्यांचा निर्माता बनविण्याऐवजी मालक बनवतात. लाडाची दुसरी बाजू म्हणजे वेगवेगळ्या प्रकारचा छळ! लाड आणि छळ यांतली समान समजूत अशी असते, की मूल दुबळं आहे, शक्तिहीन आहे.

तंत्रज्ञानाच्या आहारी गेलेला शेतकरी असं समजतो, की बियाण्यात स्वतःची ताकद नसते. तरीही ते बी स्वतःमध्ये जे बदल घडवून आणतं आणि जसं वाढत जातं तसं त्याच्या वाढण्याविषयी सगळं, जसंच्या तसं भाकीत आपण करू शकत नाही. बी आणि निसर्ग यांचं एकमेकांबरोबरचं नाजूक पण गुंतागुंतीचं नातं क्वचितच लक्षात घेतलं जातं. वनस्पती कोणत्याही विशिष्ट पर्यावरणात टिकून राहण्यासाठी कशा स्वतःत बदल करतात, त्यांचे ते मार्ग कसे विलक्षण असतात याचा वनस्पतीशास्त्रज्ञ अजून शोध लावीत आहेत. बियाणं संकरित करण्याचे आणि जनुकं बदलून उत्पादनावर ताबा मिळविण्याचे सध्याचे प्रयत्न भीतीदायक आहेत. हे करताना त्यातले धोके किंवा दूरवरचे परिणाम लक्षात घेतलेले नाहीत. अशा प्रकारचा निसर्गातला हस्तक्षेप फार मोठं नुकसान करू शकतो.

शाळेतल्या मुलांबद्दलही असाच दृष्टिकोन दिसतो. ह्या दृष्टिकोनात व्यवस्थापन हा मुख्य हेतू असतो आणि मुलांवर ताबा मिळवण्याची, त्यांच्यावर लक्ष ठेवण्याची आणि त्यांना एक गड्डा म्हणून वागवण्याची प्रवृत्ती असते. 'आजवर नसलेल्या अत्याधुनिक व्यवस्था आणल्या, कार्यक्षमता वाढवणारी अर्थव्यवस्था आणि दर्जा यांच्यावर नियंत्रण ठेवणारी तंत्रं शिकवली, की शिक्षणातले प्रश्न सुटले' अशी समजूत आहे. अशा प्रकारे, व्यवस्थापनाला महत्त्वाचे मानणारा मार्ग चोखाळला, की मुलाकडे व्यक्ती म्हणून पाहिलं जात नाही; कारण हा व्यवस्थापनाचा मार्ग महत्त्वाचा मानणारे काय करतात, तर सगळ्या शिकण्याला आणि जाणून घेण्याच्या मार्गांना गणिती, तर्कशास्त्रीय विचारपद्धतीशी तोलतात.

‘मूल कसं विचार करतं हे समजून घ्यायचं’ तर पियाजे या शिक्षणतज्ज्ञानं मांडलेला समांतर विकास व कल्पनाशक्तीच्या विकासाच्या पायऱ्या ही दोन महत्त्वाची साधने आहेत. पण इतर सर्व साधनांप्रमाणेच या साधनांनाही मर्यादित हेतू आणि अर्थ आहे.

हॉवर्ड गार्डनर (Howard Gardner) पियाजेबद्दल लिहितात, ‘आपल्याला त्यांच्या लिखाणातून बरंच शिकायला मिळतं. उदाहरणार्थ, मुलांच्या पाण्याबद्दलच्या कल्पना, त्यांच्या मनातली पुराबद्दलची भीती, त्यांचं पाण्यात डुबणं, त्यांची मत्स्यकन्या किंवा खलाशी होण्याची इच्छा, इत्यादी. समजून घेण्याची प्रक्रिया, मग ती गणित आणि विज्ञानातली का असेना, अधिक परिपूर्ण आणि अनेकअंगी दिसते. वैचारिक प्रक्रियेतल्या मूर्ताकडून अमूर्ताकडे (from concrete to abstract ways of thinking) अशी काही ती पायऱ्या-पायऱ्यांनी जात नाही. सर्जनशील विचारांचं स्वरूप किंवा कल्पकतेशी जोडलं अंतर्ज्ञान यांचं स्पष्टीकरण अशा चौकटी देत नाहीत. शिक्षणाकडे पाहण्याचा व्यवस्थापनाचा दृष्टिकोन तर ‘उत्पादन आणि उपयोग’ अशा भाषेचा असेल तर, त्याला मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाला लाभलेल्या विविध देणग्या आणि त्यांच्या स्वाभाविक क्षमता कळत नाहीत.

शाळा मुलासमोर कशी येते? तर सगळी बंधनं, कडक नियमांचे आणि पद्धतींचे अंतर्भूत ताणतणाव हे सगळं घेऊनच. काही शिक्षकांना मूल म्हणजे त्यांच्यातल्या स्वतंत्र शिस्तीला जणू काही भेडसावणारं आव्हान वाटतं. त्यामुळे मुलाला फार हालचाली करता येणार नाहीत असा त्याच्या जागेचा (स्वातंत्र्याचा) संकोच केला जातोच. शिवाय, मानसिक दृष्टीनेही त्याला बंदिस्त केलं जातं. त्यामुळे मुलानं दंगा करणं, शाळेत गोंधळ निर्माण होणं हे सगळं टळतं. वर्गाच्या भिंती, जमिनीला जखडलेली बाकं, पाठ्यपुस्तकांचा जुलूम, परीक्षांच्या सावल्या, नापास होण्याची भीती ही सर्व परिणामकारक शस्त्रे मुलाला मुक्त अवकाश नाकारून एका ठिकाणी बांधून ठेवण्याचं काम करतात.

काही काळातच मूल नियमांनुसार वागू लागतं; एवढंच नाही, तर शिक्षकावर अवलंबून राहायला शिकतं, शाळेची चौकट, अभ्यासक्रम यांवर अवलंबून राहतं. यामुळे मुलांचा स्वतःच्या अनुभवांवर, स्वतःच्या साधनांवर विश्वास राहत नाही. सर्वशक्तिमान प्रौढांच्या लेखी चांगलं ठरणं आणि शिक्षा टाळणं हा मग शाळेत जाणाऱ्या मुलांच्या शालेय जीवनाचा हेतूच बनून जातो. जी शाळा एकाच प्रकारचं शिक्षण देते, यश मोजायची जिची मोजपट्टी समाजात मोठेपणा मिळवणं ही आहे ती निश्चितपणे संकुचित दृष्टिकोन असणारी शाळा आहे; कारण अनेक मुले स्वतःच्या अनुभवावर, साधनांवर विश्वास ठेऊन काम करण्याच्या या प्रक्रियेपासून दूरच ठेवली जातात. व्यक्तीचा सन्मान न करणारं शिक्षण, मुलाला स्वतःपासून आणि

इतरांपासून तोडणारं शिक्षण, जिथे आज्ञाधारकपणा आणि नियम हेच सर्वस्व आहे, असं शिक्षण मुळातच धोकादायक आहे. माणसाचा स्वाभिमान मारून टाकणं, निवडीचं स्वातंत्र्य आणि आत्मविश्वास हिरावून घेणं यामुळे मुलातला स्वतंत्र आवाज दडपला जातो. तो बंड करून उठतो. तो एकतर आतल्या आत स्वतःचा आत्मघात करतो किंवा बाहेर इतरांवर आक्रमण करतो.

प्रिमो लेव्ही यांचं "The drowned and the saved" हे पुस्तक आहे. त्यात त्यांनी एका छळछावणीचं वर्णन केलं आहे. ही छावणी १९३९ ते ४५ या काळात नाझी राज्यात होती. ती फारशी प्रसिद्ध नव्हती. तिचं नाव होतं ऑशविझ. त्यातल्या रखवालदारांचं वर्णन त्यांनी केलं आहे : ‘त्यांचा अलिप्तपणा आणि अमानुषता यांचा उगम, त्यांना मिळालेल्या चुकीच्या शिक्षणात आहे.’ ते लिहितात, ‘ते तुमच्या आमच्यासारखेच सर्वसामान्य लोक होते. काही अपवाद वगळता ते काही राक्षस नव्हते. त्यांचे चेहरे आपल्यासारखेच होते. पण त्यांची वाढ वेगळ्या प्रकारे झाली होती. त्यांतले बरेचसे अलिप्त, शिक्षेला घाबणारे, चांगलं काम करावं अशी इच्छा असणारे आणि अति आज्ञाधारक होते. ते सगळे शाळांनी आणि नंतर युवक गटांनी त्यांच्यावर लादलेल्या वाईट शिक्षणाचे बळी होते.’

नवल वाटावं अशा वाढत्या संख्येने राजकीय पक्षांतून स्वयंसेवक म्हणा किंवा ‘गुंड’ तयार होत आहेत. ते दहशतवाद, नासधूस, हिंसक हल्ले करत आहेत. तेदेखील त्यांच्या बालवाडीपासून वरपर्यंत अनैसर्गिक दडपशाहीला तोंड देत, मुळापासून नाउमेद होत मोठे झाले असतील का?

सारांश - मुलांना त्यांचं स्वातंत्र्य नाकारणं, मग ते अति संरक्षण देण्यातून असेल किंवा अति शिक्षणातून असेल किंवा छळ करण्यातून असेल; त्यातून त्यांना आपण बळीच देत असतो. चुकीच्या शिक्षणातून आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास दोन्हीची हानी होते आणि त्याचं पर्यवसान अखेर हिंसेच्या मार्गानं जाण्यात होतं; त्यानंतर मूल मग स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी इतर क्षेत्रं शोधून काढतं, मोठेपणी ते अत्याचाराविरुद्ध काहीही बोलत नाही.

एकमेकांपासून तुटणं

मुख्य प्रवाहातल्या शाळांत मूलं एकमेकांपासून दूर केली जातात. स्पर्धेतून निर्माण होणाऱ्या शत्रुत्वामुळे; वय, आर्थिक परिस्थिती, लिंग किंवा क्षमता यांच्यावर आधारित कडक विभागण्यांमुळे मूलं एकमेकांपासून दुरावली जातात. मुलांचा बहुतेक वेळ त्यांच्या वयाच्या मुलांच्या कळपात, बंदिस्त जागेत जातो. त्यांचा प्रौढ व्यक्तींशी फारसा संपर्क नसतो.

शाळेते बाहेरच्या समाजाचं प्रतिबिंब पाहायला मिळतं. तो समाजही असाच तुकड्या-तुकड्यांत विभागलेला असतो. शिक्षण, मग ते औपचारिक असो वा अनौपचारिक, त्यातून मुलांच्या सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया अशीच होते - ती मुलं विशिष्ट समाजाचेच सभासद होतात, त्यांच्या गरजाही विशिष्ट असतात; पद्धती आणि कौशल्यही ठरावीक असतात. त्यांची नाती आणि जबाबदाऱ्याही ठरावीक असतात. शिक्षणाची ही प्रक्रिया जीवशास्त्राप्रमाणे पेशींच्या वाढीसारखी आहे. एका पेशीला मोठ्या पेशीसमूहाचा भाग व्हायचं असेल तेव्हा ती तिची स्वतःची संपूर्ण रचना बदलते. एडवर्ड गोल्डस्मिथ यांच्या 'द वे' (The Way) या पुस्तकात ते लिहितात - "समाजाच्या दृष्टीने शिक्षण म्हणजे नूतनीकरणाची प्रक्रिया आहे किंवा स्वतःत प्रगती करून नवं रूप घेणं आहे. त्यामुळे येणाऱ्या पिढ्याही त्या सामाजिक रचनेत सामावल्या जातील."

सध्याचा प्रश्न असा आहे, की व्यक्तींनी ज्या मोठ्या समाजाचा एक भाग व्हायचं आहे, तो समाजच तुकड्या-तुकड्यांत विभागलेला आहे. १९ व्या शतकात वसाहतवादी युरोपीय शक्तींनी आपल्या पारंपरिक समाजाचं पद्धतशीर विभाजन करायला सुरुवात केली. आता जागतिकीकरणाच्या परिणामांतून स्थानिक संस्कृतीला नष्ट केलं जात आहे. माध्यमांतून येणारी कमणूक हे त्यामागचं एक कारण आणि दुसरं म्हणजे उत्पादनाचे आणि खरेदयांचे बदललेले प्रकार समाजाचा ताबा मिळवत आहेत. यांतच भर म्हणून पारंपरिक ज्ञानाला कमी लेखणं, स्थानिक इतिहासाकडे दुर्लक्ष करणं आणि समाजसमूहांना, कुटुंबांना अस्थिर करणं हेही चालू आहे.

संबंध समाजाचीच नैतिक चौकट नाहीशी होण्याच्या भीतीमुळे एकीकडे धर्माविषयीची आस्था वाढताना दिसते आहे, पण ज्या आध्यात्मिक मूल्यांमुळे मुळातच धर्म अस्तित्वात आला ती मूल्यं आता आढळत नाहीत. काळाच्या ओघात जे जे नाहीसं झालं ते सगळं पुन्हा आणण्याचा प्रयत्न करणं किंवा जुन्या गोष्टींमधल्या सुरक्षिततेला चिकटून राहणं याचा अर्थ धार्मिक कल्पनांविषयी फाजील उत्साह असणं आहे, उतावळेपणा आहे. ही 'पेशी' किंवा व्यक्तीची धडपड म्हणजे आपण ज्यात मिसळून जाऊ शकू असा एक समूह मिळवण्याचा प्रयत्न आहे. या प्रयत्नाचे फलस्वरूप ती व्यक्ती एकतर ग्राहक बनलेल्या समूहात ढकलली जाते किंवा मूलतत्त्ववादी संघटनांच्या दंग्यांमध्ये खेचली जाते.

खुद्द शाळांचाच वापर जातीयवाद वाढविण्यासाठी केला जातो. हे करण्याचा एक मार्ग म्हणजे इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकातून सत्य घटनांचा विपर्यास करणं किंवा आपल्या अनेकविध संस्कृती, धर्म आणि भाषा या समृद्ध वास्तवांकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष करणं.

इतिहासात सर्वत्र असं दिसतं, की वेगवेगळ्या समाजांमध्ये, मग ते साक्षर असोत वा साक्षर होण्याच्या मार्गावर असोत, तरुणांना जबाबदार प्रौढ होण्यासाठी काही काळ पद्धतशीर शिक्षण देण्याची गरज भासलेली आहे. शाळादेखील पालकांना असा विश्वास देतात, की इथे मुलाला योग्य पद्धतीने वागायला आणि विचार करायला शिकवलं जाईल. या वर्तनाच्या पद्धती आणि त्यांचे परिणाम यांचा अर्थ कदाचित मुलाला आज ताबडतोब कळणार नाही; पण विस्तारित चौकटीत तो अर्थ लक्षात येतो. तरीही मूळ फरक असा आहे, की शाळांच्या कार्यपद्धतीत आता अनेकांना सामावून घेण्याऐवजी वगळलेलं आहे.

काही ऑस्ट्रेलियन आदिवासी मुलांना पाश्चात्य पद्धतीचं शिक्षण दिलं तेव्हा त्यांची प्रतिक्रिया अशी होती, की हे सगळं फार धार्मिक विधीसारखं आहे. आपलं ज्याच्यावर काहीही नियंत्रण नाही अशा बाहेरच्या माणसाला आपण या शिक्षणाबाबत शरण जायचं आणि ते देखील आपलं डोकं बाजूला ठेवून! शाळांचे अनुभव काय आहेत? विशेषतः समाजातल्या मागे पडलेल्या समूहांचं किंवा आर्थिकदृष्ट्या मागास समाजाचं शिक्षण म्हणजे कृतिशील नसलेलं शिक्षण. प्रौढांच्या जगात स्थान मिळावं यासाठी सारं सहन करत घेतलेलं शिक्षण. ते माणसाला शक्तिहीन करून टाकतं आणि त्याचवेळी आश्वासन मात्र शक्तिमान होण्याचं देतं!

इव्हान इलिच (Ivan Illich) यांनी अमेरिकेतल्या शहरी वस्त्यांमधल्या शाळांचं वर्णन 'पायऱ्या पायऱ्यांनी बढती देणारा खेळ' असं केलं आहे. यात लोकांना ती पवित्र स्पर्धा वाटते. गरिबांची अशी समजूत असते, की ही शिक्षणपद्धती खुली आहे. लोकशाहीवादी आहे. पण गरीब मुलं इथे बळीचे बकरे बनतात. कारण, ती नापास होतात. लोकांची आणखी फसवणूक अशा समजुतीने होते, शाळा आणि त्यांतली प्रमाणपत्रे मिळण्याची बंदिस्त पद्धती हा ज्ञानाकडे जाण्याचा एकमेव प्रवेशमार्ग आहे. या लोकांच्या असणाऱ्या समजुतीमुळे त्यांचीच फसवणूक होते.

गेली चाळीस वर्षे सुरू असलेली 'शाळेपासून मुक्ती'ची चळवळ याच संस्थात्मक शिक्षणाच्या पोकळ, गोंधळात पाडणाऱ्या आणि 'आहे रे'ना संरक्षण देण्याच्या सुप्त हेतूची प्रतिक्रिया आहे. तरीही खुल्या शिक्षणाचे प्रयोग किंवा पर्यायी शिक्षणाची चळवळ हे लक्षात घेत नाही, की मुख्य प्रवाहातल्या शाळांकडे लोकांचा प्रचंड ओढा आहे. हा ओढा कदाचित पुरोगामी टीकाकार ज्या ठरावीक साचेबंद आचार पद्धतीत दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या भागाला तुच्छ लेखतात त्याच भागामुळे आहे. हे साचेबंद आचारपद्धतीत अडकलेलं शिक्षण कितीही उथळ आणि दुबळं असलं, तरी संपूर्ण समाजाचा आपण एक भाग बनून राहावं

अशी उत्कट इच्छा बाळगणाऱ्या व्यक्तींच्या मनालाच ते हात घालतं. जे मुळातच समाजापासून दूर लोटलेले आहेत, त्यांना मुख्य प्रवाहातल्या शाळेत गेल्यामुळे आणखी दूर ढकलले जाण्याचा धोका राहात नाही. शाळेच्या रचनेमध्येच एक शिस्त, अधिकारांची उतरंड, पिढ्यान् पिढ्या लोकांनी वापरलेली पाठ्यपुस्तकं, तयार उत्तरं पाठ करून परीक्षेत कशी लिहायची याबद्दलची स्पष्टता या सगळ्यांचं लोकांना आकर्षण आहे. अशा वेळी शाळेत काही कौशल्यं मिळतात म्हणून किंवा ज्ञान मिळतं म्हणून शाळेचं महत्त्व वाटत नाही; तर एक निश्चित हक्काची वाट मिळते जी वाट आजवरच्या नाकारलेल्यांना बाहेर काढण्याचं आश्वासन देते.

आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे मुलं स्वतः शाळेच्या दडपणांबद्दल टीका करत नाहीत. शाळेतलं अपयश हे शाळेच्या अन्यायकारक पद्धतीमुळे आहे हे लक्षात घेत नाहीत. तो दोष मुलं देतात स्वतःच्याच अपुरेपणाला किंवा घरच्या परिस्थितीला. अभ्यासक्रमाचा अर्थ किंवा संदर्भ कळावा याची अपेक्षाही केली जात नाही. कारण शाळांच्या सर्वव्यापी यंत्रणेकडे 'समाजात स्थान मिळवण्याचा मार्ग आणि बहुधा नोकरी मिळवण्याचा परवाना' म्हणून पाहिलं जातं. हे कमी महत्त्वाचं नाही.

बऱ्याच शाळांमधून सहकार्यातून उद्भवणारा परस्पर संवाद कमीत कमी दिसून येतो. व्यक्तीला तिथे कोणी ओळखतच नाही. ज्या ठरावीक आचारपद्धतींनी लोकांना एकत्र आणलं त्याच आता त्यांना एकमेकांपासून दूर करतात; जे विधी काही उद्देश साजरे करण्यासाठी, जीवनाला आणि मृत्यूला अर्थ देण्यासाठी निर्माण झाले होते, तेच आता काही निवडक लोकांच्या भौतिक प्रगतीचे मार्ग झाले आहेत.

निसर्गापासून तुटणं, कामापासून तुटणं

माणसांचं उखडलेपण याचा अर्थ स्वतःच्या विचार करण्याच्या, कल्पना करण्याच्या, सहवेदना जाणवण्याच्या आणि कामाच्या, अशा अनेक प्रकारच्या साधनांपासून तुटणं असाही होतो. माणसामाणसांतले संबंध, कुटुंबांतले संबंध, कामावरचे आणि बाजारातले संबंध यांत नाट्यमय बदल झाले आहेत. शाळा जीवनापासून, कामापासून अधिकाधिक दूर जात आहेत. पूर्वी मुलं त्यांच्या पोटापाण्याची कौशल्यं शिकत. मुलं पूर्वी समाजात राहून, निरीक्षण करून, अनुकरण करून, कामं शिकायची; पारंपरिक आचारपद्धत शिकायची; नृत्य, संगीत शिकायची. आधुनिक शाळा जीवनाच्या या स्रोतापासून दूर झाल्यात. मुलं जगाबद्दल शिकतात, पण हे शिक्षण प्रत्यक्ष जीवनाच्या संपर्कातून, मानवी स्पर्शातून आलेलं नसतं.

आजचं शिक्षण पुस्तकांच्या, नकाशांच्या, प्रयोगशाळेतल्या प्रयोगांच्या आणि

संगणकांच्या मदतीनं होतं. पाठ करण्याची परंपरा तीच आहे; पण त्यातला धार्मिक ग्रंथातला ताल, काव्य, शाळेच्या चार भिंतीबाहेरच्या सांस्कृतिक जीवनाशी नातं, हे सगळंच तुटलं आहे. अशा प्रकारची शाळा रोजच्या जीवनाच्या अनेक अंगांपासून तुटत जाते. आपलं अन्न कुठून येतं, पाणी कुठून येतं, कपडे कुठून येतात या प्रश्नांशी शाळेचा काही संबंध नसतो. आपलं आरोग्य, स्वास्थ्य, निवारा यांच्याशी शाळेनं काडीमोड घेतला आहे. शिक्षक आज कृतिशील व्यक्ती किंवा द्रष्टा माणूस नाही, तर केवळ बोलणारा प्राणी झाला आहे. कृष्णकुमार म्हणतात त्याप्रमाणे शिक्षक 'सौम्य हुकूमशहा' असतो. या प्रक्रियेत शिकणारं मूल माहितीचे कण जमवणारं भांडं झालं आहे.

प्रत्यक्ष जीवनाशी काहीही संबंध नसलेल्या शिक्षणाचं चित्र मुल्ला नसरुद्दीनच्या एका विनोदी गोष्टीत उभं केलं आहे :

एक विद्वान आणि एक नावाडी यांची नदी ओलांडताना घडलेली ती गोष्ट आहे. विद्वान होडीमध्ये आरामशीर बसला होता आणि नावाडी होडी सुखरूपपणे तीराला लावण्यासाठी नदीच्या खळाळत्या पाण्यातून कष्टाने वल्हवत होता. विद्वानाने नावाडी किती शिकला आहे आणि त्याला व्याकरणाची मूलतत्त्वं तरी माहीत आहेत का? असं त्याला विचारलं. नावाडी म्हणाला, की तो साधा माणूस आहे, आणि त्याचं शिक्षण झालेलं नाही. विद्वान त्याला तिरस्कारानं म्हणाला, "अरे मित्रा, मग तुझं अर्थ आयुष्य तर वायाच गेलं म्हणायचं." नावाडी शांतपणे होडी वल्हवत राहिला. काही वेळानं नावाड्यानं विद्वानाला विचारलं, "आपल्याला पोहता येतं का?" त्यावर विद्वान म्हणाला, "मी पोहायला शिकलो नाही," त्यावर नावाडी म्हणाला, "मग मित्रा, तुझं तर सगळंच आयुष्य वाया गेलं समज. होडीला भोक पडलं आहे पाणी होडीत येत आहे, आणि होडी आता बुडणार आहे."

शहाणपणापासून तुटणं

जीवनापासून तुटलेलं शिक्षण अनेक प्रकारचे परिणाम करतं. ते अति स्वातंत्र्यातून येतं. असं स्वातंत्र्य भूतकाळ विसरून केवळ भविष्याचा विचार करणाऱ्या तत्त्वज्ञानातून येतं. सायमन वेल (Simone Weil) याचं वर्णन असं करतात, की 'ज्या कृतीच्या मुळाशी हेतू नसेल अशी कोणतीही कृती भ्रामक ठरू शकते. एखाद्यानं दिव्यात तेल नसताना दिवा पेटवण्याचा प्रयत्न करावा तसं हे आहे. कडक रूढींनी बांधलेलं असलं किंवा त्यावर कोणत्यातरी प्रचाराचं ओझं असलं, तर ते शिक्षणही संकुचित होतं. चुकीचे स्वातंत्र्य किंवा मर्यादा शिक्षणाला

साचलेपण आणतात किंवा त्यात तुटकपणा आणून त्याचा एकसंधपणा नाहीसा करतात.'

पंचतंत्रातल्या एका गोष्टीत अशा तुकड्या-तुकड्यांतल्या शिक्षणातले धोके चांगले दाखवले आहेत. ती गोष्ट अशी :

“चार विद्वान होते. त्यांनी एक दिवस ठरवलं, की आपण दाट जंगलात आतवर जायचं आणि तिथे आपापलं ज्ञान सिद्ध करायचं. ती प्रत्येकाची परीक्षाच होती. वाटेत एकाला योगायोगानं वाघाच्या मांडीचं हाड सापडलं. त्यानं ते उचललं आणि स्वतःच्या मंत्रसामर्थ्याने त्यातून पूर्ण मोठ्या वाघाचा सांगाडा उभा केला. त्यानंतर चौघांपैकी दुसऱ्यानं आपल्या पहिल्या मित्रावर कडी करण्यासाठी त्या वाघाच्या सांगाड्यात मांस तयार केलं आणि त्यावर कातडी चढवली. आता तो खराच वाघ दिसू लागला. अंगावर पट्टे दिसू लागले, शेंपटी, मिशा, पंजे आणि जीभ सगळं निर्माण झालं. आता एका जागी उभा असलेला हिंस्र वाघ त्यांच्यासमोर होता. दुसऱ्या विद्वानानं त्याच्या कलाकृतीकडे अभिमानानं पाहिलं.

“आता तिसरा विद्वान पुढे आला, त्यानं आधीच्या दोघांना तुच्छ लेखत म्हटलं की, त्याच्याकडे याहून मोठी शक्ती आहे. तो वाघाला जिवंत करू शकतो. आता चौथा विद्वान साहजिकच चमकला आणि त्याच्या वल्गना थांबवत म्हणाला, ‘तू तुझं मंत्रसामर्थ्य सिद्ध करायची गरज नाही. वाघाला जिवंत करण्याचा प्रयोग धोकादायक आहे. ते अविचारानं केलेलं धाडस होईल.’ तिसरा विद्वान मात्र स्वतःचं वरचढ सामर्थ्य सिद्ध करण्यात गुंतून गेला होता. त्यानं त्याचं काहीही ऐकून घेतलं नाही; उलट, चौथ्याला मूर्ख समजून त्याचं म्हणणं निकालात काढलं. तो जोरजोरात मंत्र म्हणू लागला आणि आधीचे दोघे त्याच्याकडे आश्चर्यानं, कौतुकानं बघत राहिले. चौथा विद्वान मात्र जवळच्या उंच झाडावर चढून बसला. तिथून तो थोड्या भीतीनं आणि थोड्या आश्चर्यानं काय घडतं आहे ते पाहत राहिला.

“अचानक तो निर्जीव वाघ जिवंत झाला. डरकाळ्या फोडू लागला. गुरगुरू लागला. तो भुकेला होता. त्यामुळे ते तीन विद्वान तिथून पळून जाण्यापूर्वीच त्यानं त्यांच्यावर झेप घेतली आणि काही जोरदार फटक्यांत त्याच्या धारदार नखांनी, पंज्यांनी तिघांनाही ठार केलं. चौथा मित्र झाडावरून पाहत होता. एकेक करून तिघांचाही वाघानं फडशा पाडला. त्याच्या तीन मित्रांपैकी कोणाचंही काहीही शिल्लक राहिलं नाही. तत्त्वज्ञान, कला, शास्त्र काहीही राहिलं नाही. फक्त त्यांच्या पुस्तकांच्या धैल्या राहिल्या; कारण, वाघाने त्यांना स्पर्शही केला नाही. वाघ दूरवर गेल्यानंतर चौघांपैकी जिवंत राहिलेला तो एकुलता एक मित्र झाडावरून खाली आला, गावाकडे परत गेला आणि त्यानं तिघा विद्वान मित्रांच्या अकाली

निधनाच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ धार्मिक विधी केले.”

काही प्रमाणात शिक्षकांची तुलना वाघाला तयार करणाऱ्या विद्वानांशी करता येईल. तीन विद्वानांनी त्यांची वेगवेगळ्या प्रकारची बुद्धिमत्ता वापरली. एकानं कल्पनाशक्ती लढवून कल्पनेला आकार दिला. दुसऱ्यानं त्या आकाराला साकार केलं आणि तो प्रत्यक्षात आणला आणि तिसऱ्याकडे विचारांची ताकद होती, त्याने तो आकार चालता-बोलता केला. त्यांच्याकडे काय कमी होतं? तर आपल्या कृत्याचा परिणाम काय होईल हे आधी पाहण्याचं, समजण्याचं शहाणपण त्यांच्यात नव्हतं किंवा त्यांच्या हेही लक्षात आलं नाही, की आपणही या सगळ्याचा एक भाग आहोत. तिघं मिळून विज्ञानात आणि कलेत प्रवीण होते, पण त्या तिघांनाही आपल्या हेतूची जाणीव नव्हती किंवा आपल्या शिक्षणाचा अर्थ त्यांना कळत नव्हता. फक्त एकमेकांशी स्पर्धा करणं ठाऊक होतं आणि आपल्या प्रगतीबद्दल, यशाबद्दल गर्वाची भावना मनात होती.

या तीन विद्वानांच्या चुका आणि त्यातून घडलेली शोकांतिका आपल्यापुढे असलेल्या सध्याच्या पेचाचा भाग आहेत. कदाचित आपल्याला तो चौथा विद्वान अधिक जवळचा वाटेल. वाघाने त्याला खाण्यापूर्वी तो पळून गेला आणि झाडावर बसून राहिला; पण त्याला आपल्या मित्रांच्या वेडेपणाला, गर्वाला काही बंधन घालता आलं नाही. जे गेले त्यांच्यासाठी शोकसभा आयोजित करण्यापलीकडं आपल्यासारख्यांना अधिक काही करता येणार नाही का?

अविचारी महत्वाकांक्षेचे धोके काय असतात आणि उत्तर युरोपातल्या छोट्या पंखाच्या ऑक (Auk) नावाच्या पक्ष्याचं भवितव्य काय याबद्दल एक अमेरिकन कवी ऑगडेन नॅश (Ogden Nash) विनोदानं लिहितो. कविता अशी आहे -

“प्रत्येकासाठी धोक्याची सूचना”

ऑक या पक्ष्याचा विचार करा...

तो उडायचं विसरला, म्हणून नाहीसा झाला.

उद्या कदाचित माणूसदेखील नामशेष होईल...

कारण तो चालायचं विसरला, आणि... ‘उडायचं कसं’

ते मात्र विचार करण्यापूर्वीच शिकला.

जर शिकण्यात शहाणपण नसेल आणि शिकवणं माणसं आणि निसर्ग यांच्याशी नातं राखणारं नसेल तर ते शिक्षण शोकांतिका नसलं तरी मूर्खपणा ठरेल. न्हासाकडे नेणारं असेल.

शाश्वत विकासाची पद्धत

‘परस्पर संबंध’ या भागात आपण शिक्षणाची संकल्पना मांडताना शाश्वत विकासाचा विचार करू. त्यानंतर ‘आपण एखाद्या रोपाचे भाग असणं’ आणि त्या ‘रोपाचं पर्यावरणाशी एकरूप होऊन राहणं’ यांचं शिक्षणातल्या परस्पर संबंधांशी साम्य शोधायचा प्रयत्न करू.

विकास - एक रूपक

जीवशास्त्रात वर्णन केलेला विकास आणि शिक्षण यांच्यातलं साम्य दाखवताना उलगडणं, उमलणं, फुलणं अशा संदिग्ध शब्दांचा वापर केला जातो. पण तो काहीनी जुनाट ठरवला आहे किंवा तो गोंधळ निर्माण करणारा आणि भावनिक आहे असं म्हटलं आहे. मुलाचं वाढणं हे शब्दशः एखाद्या वनस्पतीच्या/ झाडाच्या वाढीसारखं असतं असं म्हणता येणार नाही. उदाहरणार्थ, लहान मुलाची वाढ हा काही अनियंत्रित, नैसर्गिक आणि अपरिहार्य विकास नसतो, तर त्यासाठी काही प्रमाणात संस्कृती, इतिहास आणि अर्थशास्त्रही कारणीभूत असतात. त्यातून मुलांची विचार करण्याची, नाती राखण्याची पद्धत आकार घेत असते. माणसाच्या वाढीचं भविष्य कुणी सांगू शकत नाही किंवा एखादं तत्त्वज्ञानही ते ठरवू शकत नाही; मग ते सकारात्मक असो वा नकारात्मक; आणि तरीही मुलाच्या विकासाचा विचार करताना जीवशास्त्रातल्या विकासाचं निश्चित असं रूपक डोळ्यांसमोर ठेवलं, तर आपल्याला जीवन देणारी शक्ती संगोपनाला कशी मदत करते ते लक्षात येईल.

शेतीत आणि उद्योगात संतुलन ठेवण्यासाठी आणि ई.एफ. शुमाखर (E. F. Schumacher) म्हणतात त्याप्रमाणे ‘पुढे जाण्यासाठी पळापळ’ कशी असते याबद्दल जे. सी. कुमारप्पा (J. C. Kumarappa) यांनी लिहिलं आहे. १९५० साली त्यांनी ‘शाश्वततेचं अर्थशास्त्र’ (An Economy of Permanence) लिहिलं.

त्यांनी ‘लुटीच्या अर्थशास्त्राला’ (An Economy of Predation) आव्हान दिलं. लुटीच्या अर्थशास्त्रात निर्दय शोषण आणि फायदेबाजी अंतर्भूत होती. शेतीमध्ये ह्या कल्पनांचा अधिकच विकास झाला आणि “शाश्वत संस्कृती चळवळी” (पर्माकल्चर) च्या माध्यमातून त्या कल्पना अमलात आणल्या गेल्या. पर्माकल्चर मूव्हमेंट मशागतीची अशी पद्धत शोधून काढण्याचा प्रयत्न करते, जी निसर्गाच्या विरुद्ध जाऊन काम करणार नाही, तर निसर्गाबरोबर काम करील. उदाहरणार्थ, कीटकनाशक किंवा रासायनिक खतांचा वापर, पर्माकल्चर पद्धतीचा वापर केल्याने नगण्य प्रमाणावर आला आहे. नैसर्गिकरित्या जमिनीचा सुपीकपणा परत आणायचा आणि टिकवायचा असं पर्माकल्चरचं एक ध्येय आहे. नवीन लागवड अशा प्रकारे करायची, की त्यातून मातीचा कस कमी होणार नाही. पर्माकल्चरने जमिनीची स्थितिस्थापक क्षमता बळकट करण्याचे मार्ग शोधून काढले आहेत आणि कृत्रिम गोष्टींवर अवलंबून राहण्याच्या मार्गांना आळा घातला आहे. जेव्हा ‘माती तयार करणं’ असं म्हणतात तेव्हा त्याचा अर्थ ‘आतून काम करणं’ असा होतो; ‘वरून काही लादणं’ असा नाही. विकास ह्या शब्दाचा अर्थही खालून वर, आतून असा होतो; बाहेरून नव्हे. विकास (डेव्हलपमेंट) हा शब्दही पूर्वी काहीतरी गुंडाळणे, झाकणे याच्या विरुद्ध वापरला गेला. त्याचा अर्थ आवरण बाजूला करणे किंवा झाकलेली गोष्ट उघड करणे असा आहे. हा शब्द असा अर्थ सुचवतो की, आधीच अस्तित्वात असलेली गोष्ट प्रकाशात आणणे. यातून खाली पोचण्याची प्रक्रिया सूचित होते किंवा पसरणे, पोचणे असा अर्थ त्यातून निघतो. (process of reaching down, in order to reach out). हे खोलवरच्या मुळांचं नातं वरच्या शाखाविस्तारांशी असण्यासारखं आहे.

वनस्पती आणि शिक्षण यांचा परस्परसंबंध

वनस्पतींचे वेगवेगळे भाग असतात; पण त्या भागांचा एकमेकांशी संबंध असेल तरच ते जिवंत राहतात. गाठीगाठींनी बनलेलं कणखर मूळ असो किंवा नाजूक पाकळी असो, संपूर्ण झाडापेक्षा ते वेगळे नसतात; झाडाच्या जीवनासाठी ते आवश्यक असतात. नंतर झाड मातीत आणि हवेत विरून जातं. मातीचं आणि झाडाचं हे नातं अवलंबून असण्याचं नाही; देवघेवीचं आहे. जमीन झाडाला आधार देते तसंच मुळंही जमिनीला आधार देतात; माती धरून ठेवतात. झाडाला त्याचं अन्न सूर्यप्रकाशातून मिळतं आणि झाड त्याच्या अंतर्गत होणाऱ्या अनेक प्रक्रियांनी हवा शुद्ध करतं.

हा परस्परसंबंध असा आहे, की ज्यात पंचतत्त्वं वेगळी काढता येत नाहीत

आणि ती एकमेकांसारखीही नसतात. विनोबा भावे या परस्पर संबंधाला 'समवाय' म्हणतात आणि त्याची तुलना माती आणि घटाशी करतात. गांधीजींच्या मतानुसार हा परस्परसंबंध 'प्रत्येकाने जाणीवपूर्वक आपले हात, हृदय आणि मस्तक कामात एकत्र आणण्याशी संबंधित आहे. या सर्वांच्या एकत्रित सहभागातून कुठलीही गोष्ट संपूर्णपणे अवतरते/निर्माण होते. गांधीजी लिहितात - "बुद्धिवादी वर्गाचं खरं शिक्षण व्हायला हवं असेल, तर शरीराच्या सर्व भागांना योग्य तो व्यायाम आणि प्रशिक्षण देऊनच होईल." मनाचा आणि शरीराचा विकास हातात हात घालून झाला नाही आणि त्याबरोबरच आत्मा जागृत झाला नाही, तर ते शिक्षण म्हणजे बिचारं एकांगी शिक्षण होईल.

गुरुदेव टागोरांना शिक्षणाची प्रक्रिया ही 'संपूर्ण प्रक्रिया' वाटत होती. त्यांना तिचे तुकडे करणं मान्य नव्हतं आणि तिला एकाच आयामात पाहणंही मान्य नव्हतं. ते लिहितात, "आपले डोळे जेव्हा एखाद्या वस्तूकडे पाहतात तेव्हा ती संपूर्ण वस्तू पाहतात, तिचे तुकडे करून पाहत नाहीत. किंबहुना, तिच्या सर्व भागांचं एकत्रित रूप आपण आपल्या अंतरंगातल्या एकरूपतेत सामावून घेतो."

दुसरं असं, की परस्परसंबंध हे व्यक्तीच्या संपूर्ण जीवनाशी असलेल्या नात्याच्या स्वरूपात समजून घ्यावे लागतात. त्याची सुरुवात आजूबाजूच्या पर्यावरणापासून आणि शेजारापासून होते. "शिक्षण जीवनाचाच एक भाग बनून विशाल होत जातं. स्वच्छता, आरोग्य, नागरिकत्व, काम, पूजा, खेळ आणि रंजन या सर्व बाबी समतोल आणि एकरूप जीवनाच्या विकासासाठी आवश्यक आहेत."

मानवीजीवन आणि मूल्यं यांचा परस्परसंबंध

गांधीजींना शिक्षणात कशाची गरज वाटत होती, याबद्दल ते लिहितात,

"मुलाची मुळं जमिनीत खोलवर रुजवा आणि त्याच्या डोळ्यांना भविष्याची दिव्य दृष्टी द्या." यामुळे वास्तव जग मूल्यांनी भरलेल्या दृष्टीशी एकरूप होईल आणि परस्परसंबंधांमध्ये एका वेगळ्या आयामाची भर पडेल. आपलं जीवन अर्थपूर्ण आहे की नाही हे पाहण्याची जागरूक धडपड हा मानवी जगण्याचा विशेष आहे.

१९ व्या शतकात उदयाला आलेल्या, तंत्रज्ञानाला महत्त्व देणाऱ्या समाजावर गांधीजी आणि जॉन रस्किन ह्या दोघांनीही टीका केली आहे. १९३२ मध्ये गांधीजींनी जॉन रस्किन यांच्या शिक्षणाबद्दलच्या कल्पना वाचल्या. या कल्पना त्यांना जॉन रस्किन यांच्या पत्रांमधून मिळाल्या. त्यांना असं जाणवलं, की रस्किन

यांचं जगणं आणि त्यांचे सिद्धान्त एकमेकांशी जोडलेले आहेत. त्यांनी रस्किनच्या शिक्षणाबद्दलच्या सिद्धान्ताविषयी लिहिलं आहे : "रस्किन म्हणतात, की प्रत्येक मनुष्याला तीन गोष्टी आणि तीन गुण हवे असतात. जो हे समजून घेत नाही, त्याला जगण्याचं रहस्य कळलेलं नाही असं समजावं. ह्या सहा गोष्टी शिक्षणाचा पाया आहेत. प्रत्येक मुलाने, मग तो मुलगा असो वा मुलगी, त्यानं शुद्ध हवा, शुद्ध पाणी आणि स्वच्छ माती यांच्या गुणधर्मांचा अभ्यास करायला हवा. त्यानं हवा, पाणी, जमीन या गोष्टी शुद्ध किंवा स्वच्छ कशा ठेवायच्या हेही शिकलं पाहिजे आणि त्याचे फायदेही त्याला समजले पाहिजेत. त्यांनी कृतज्ञता, आशा आणि परोपकार या तीन गुणांचा उल्लेख केला आहे."

गांधीजींनी रस्किन यांच्या 'परोपकार' (Gratitude) या शब्दाचा अर्थ 'स्वतःच्या अहंपणाच्या पलीकडे जाणं' असा लावला आहे. चांगुलपणा आणि सौंदर्य ओळखणं, आपल्या आजूबाजूची माणसं आणि वस्तुमात्र यांच्या जिवंत जगावर आपण आणि इतर, परस्पर अवलंबून आहोत याबद्दल त्यांचे उपकार मानणं हा याचा अर्थ आहे.

जेवणापूर्वी म्हणण्याची एक साधी प्रार्थना मला इथे आठवती :

अन्न देतसे धरतीमाता
पिकवुनी देई आदित्य पिता
हे प्रिय पृथ्वी, हे प्रिय सूर्या,
जीवन आमुचे तुमच्याचमुळे!
कृतज्ञतेची फुले वाहतो, आनंदाने, प्रेमाने!!

रस्किन यांनी ही कृतज्ञतेची वृत्ती आणि दान स्वीकारण्याची भावना यांचं संतुलन साधलं आहे.

रस्किन यांच्या कल्पनेबद्दल लिहिताना 'परोपकार न करणाऱ्या माणसाचं वर्णन' गांधीजींनी "ज्याला सर्व जीवनमात्राकडे ते आपलेच सखे-सोबती आहेत अशा दृष्टीनं पाहता येत नसेल, त्याला या जन्माचं रहस्य कधीही कळणार नाही," अशा शब्दांत केलं आहे.

परोपकार आणि जबाबदारीची जाणीव या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत. जबाबदारी या शब्दाचा अर्थ उत्तरदायित्व असणं किंवा इतरांच्या हाकेला प्रतिसाद देण्याचं कर्तव्य पाळणं असा आहे. दुसऱ्याबद्दल मनात करुणा असणं, त्यांच्यापर्यंत पोचण्याची इच्छा असणं (फक्त विचारात आणि कल्पनेत नव्हे) आणि त्यासाठी प्रत्यक्ष कृती करणं, काम करणं. कृतज्ञता, परोपकार आणि आशा

या तीन गुणांचं नातं असं आहे, की ते भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ यांना अखंड स्वरूपात एकत्र आणतात.

परस्परसंबंध तीन स्तरांवर समजून घेता येतात. एक म्हणजे आपल्या सर्व शारीरिक व मानसिक शक्ती त्यांच्या संपूर्ण क्षमतांसह एकत्रित करणं आणि संपूर्ण माणूस समजून घेण्यासाठी शिकणं. दुसरं म्हणजे, माणसाचं पर्यावरणाशी असलेलं नातं समजून घेणं; तसंच काम आणि शिकणं यांचा संबंध लक्षात घेणं. तिसरं म्हणजे, अस्तित्वाचा अर्थ समजून घेणं. गांधीजींनाही सेवेतून निर्मितीशी बांधलेपणाची जबाबदारी वाटत होती. ती जबाबदारीची भावना अधिक सखोल होण्याची प्रक्रिया त्यांना महत्त्वाची वाटत होती.

विकास ओळखण्याचे आणि सांभाळण्याचे मार्ग

वनस्पतींच्या वाढीसाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टी माणसाच्या प्रगल्भतेकडे जाण्याच्या मार्गातही प्रतिबिंबित होतात. शेवटच्या भागात या प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित केलं आहे. जमिनीकडे पाहिलं, 'बी'चं स्वरूप समजून घेतलं, मुळं आणि शाखाविस्तारामुळे फुलं-फळं येण्याची प्रक्रिया कशी सुलभ होते आणि या सगळ्यांत जमीन पिकविणाऱ्याची काय भूमिका असते हे समजलं, तर समतोल शिक्षणाचं स्वरूप स्वच्छपणे लक्षात यायला मदत होते.

माती निर्माण करणं

शाश्वत कृषीतंत्रज्ञानात (Permaculture) 'माती निर्माण करणं' याचा अर्थ उपलब्ध संसाधनांची ताकद वाढवणं असा होतो. हा संसाधनांचा विवेकपूर्ण उपयोग असतो. त्यामुळे मातीची पुनर्निर्माणाची प्रक्रिया वाढीला लागते. माती निर्माण करताना तिच्या विपुल क्षमता लक्षात येतातच; त्याचबरोबर त्यातील मर्यादाही स्वीकाराव्या लागतात. मातीचा नैसर्गिक प्रकार आणि भूप्रदेश यांच्यावरच तिथे काय उगवणार हे ठरतं; मग ती वाळू असो किंवा माती किंवा नदीचा काठ किंवा पर्वताचं शिखर.

शिक्षणात विशेषतः सुरुवातीच्या टप्प्यावर उपलब्ध सामग्री म्हणजेच जवळचा परिसर असतो आणि मुलाची स्वतःच्या विविध क्षमतांची वाढ आणि कौशल्य विकसित होणं असतं. गुरुदेव टागोरांनी म्हटलं आहे, "खरं शिक्षण म्हणजे प्रत्येक टप्प्यावर आपलं प्रशिक्षण आणि ज्ञान यांची परिसराशी नाळ जोडलेली राहणं." आजूबाजूचा परिसर हेच साहजिकच मुलासाठी वास्तव जग असतं.... त्यातून

स्थल आणि काळ यांच्या संकल्पना मूल समजून घेतं, त्यातून अनंत आकाराचं विश्व त्याच्यासमोर उलगडतं आणि मूल त्याचा आनंद घेतं. आजूबाजूच्या परिसरात अनेक साधनं उपलब्ध असतात; मग ते घर असो, कामाची जागा असो, फुलं-पानं असोत. हे शहरातही असतं आणि लहान गावातही. यापुढची नैसर्गिक साधनं म्हणजे मूल जेव्हा घरात आणि परिसरात वावरतं तेव्हा त्याच्या वाट्याला आलेले अनुभव.

इथे पाठ्यपुस्तकांमधल्या त्रुटी आणि मर्यादा प्रकर्षाने जाणवतात. पाठ्यपुस्तकांत दाखविलेली ठरावीक कुटुंबं मुलांच्या स्वतःच्या कुटुंबजीवनाशी क्वचितच मिळती-जुळती असतात. तसंच सोफासेट्स असलेल्या घरांची चित्रं आणि आधुनिक सुविधांनी सज्ज असलेली घरं बहुसंख्य मुलांच्या प्रत्यक्ष परिसराच्या जवळपासही नसतात. मुलांमध्ये निरीक्षणाची आणि बारीक-सारीक तपशील पाहण्याची क्षमता असते. मुलांच्या अनुभवापासून दूर असणाऱ्या या (चित्रातल्या) घरांमुळे त्या क्षमतांना न्याय मिळत नाही; कारण, ही घरं म्हणजे मुलांची घरकुलं नसतात. पुस्तकात दाखविल्याप्रमाणे मुलांच्या घरात एक मुलगा आणि एक मुलगी अशी परिस्थिती नेहमीच नसते आणि आई-वडलांच्या भूमिकाही वेगळ्या असतात. वडील काम करत नाहीत आणि आईच घर चालवते आहे, अशीही शक्यता असते. मुलांनी स्वतःची चित्रांची डायरी ठेवणं हा पाठ्यपुस्तकाला पर्याय होऊ शकतो. ह्या चित्रांची वर्णनं करता-करता मुलं स्वतःच्या मनातलं बोलू शकतील आणि मग ती चित्रं त्यांच्या अनुभवांतून आलेली असतील. यानंतर डायरी लिहिणं, छोटंसं आत्मचरित्र लिहिणं किंवा भित्तिपत्रक लिहिण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहन देता येईल. त्यातून मुलं त्यांच्या कल्पना आणि अनुभव मांडू शकतील. यापुढची पायरी म्हणून मुलं एकमेकांसोबत काम करून गावाचा इतिहास लिहू शकतील आणि गावाच्या भूगोलाचा अभ्यास करू शकतील.

"पर्यावरणाचा अभ्यास करता-करता साक्षरता आणि अंकज्ञानाच्या प्राथमिक कौशल्यांचा पाया काही प्रमाणात पक्का होईल. खरं तर त्यासाठीच्या अभ्यासक्रमाचे तपशील आधी ठरवून टाकताच येणार नाहीत. प्रत्यक्ष अनुभवांतून शिकण्याचे विषय हे लवचिक स्वरूपाचे असतात. त्यांच्यातली बदलांची प्रक्रिया हाच शिकण्याचा केंद्रबिंदू असतो. उदाहरणच द्यायचं झालं, तर मी जिथे काम करते त्या शाळेच्या आजूबाजूची गावं गेल्या वीस वर्षांत झपाट्याने बदलली आणि हे बदल दूरगामी स्वरूपाचे आहेत. लोकांच्या खाण्या-पिण्याच्या सवयी, कामाच्या जागा, पेहराव, इंधनाचा वापर, पाण्याचे स्रोत यांवर चांगले आणि वाईट दोन्ही परिणाम झालेले दिसतात. केंद्रीभूत अभ्यासक्रम आणि प्रमाणित पाठ्यपुस्तकं मुलांनी वापरणं याची तुलना आणखी एका गोष्टीशी करता येईल. ती म्हणजे -

एका ठिकाणची माती नापीक ठरवून दुसऱ्या ठिकाणची माती सुपिक असं म्हणून तिथे आणून टाकणं. शिक्षणाची सुरुवात खरंतर स्थानिक अनुभव आणि नित्याचे अनुभव यांतून व्हायला पाहिजे. असा पाया तयार झाला, की पुढची क्षेत्रं शोधणं सोपं जाईल.

गुरुदेव टागोर आणि गांधीजी असं मानतात, की मुलाची स्वतःची कल्पना, कृती, विचार आणि निर्मिती करण्याची क्षमता सर्वात महत्त्वाची असते. 'सीता स्कूल' पाहायला येणारे लोक नेहमी विचारतात, की 'इथे लहान मुलांना कलाशिक्षण कोण देतं?' आम्ही मुलांना त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवांतून आणि निरीक्षणांतून चित्र काढा असं सांगतो आणि नक्कल करण्यापासून परावृत्त करतो' असं सांगितलं की त्यांना नवल वाटतं.

गांधीजींचा विश्वास होता, की प्रत्येक माणसाचा त्याचा स्वतःचा आतला आवाज असतो, त्याला ते 'स्वतःमधले आपण' असं म्हणत. तो आवाजच काय करावं हे आपल्याला सांगत असतो. 'सत्य याचा अर्थ गांधीजींच्या मते संपूर्ण अस्तित्वाचा पाया आणि आपल्या जीवनाचं ध्येय.' त्यांच्या दृष्टीने प्रत्येकाचा स्वधर्म वैशिष्ट्यपूर्ण असतो आणि तो कुटुंब, जात-पात यांच्या सामाजिक बांधिलकीच्या पलीकडे जातो. एका मित्राला लिहिलेल्या पत्रात ते असं म्हणतात, "आपला धर्म आपल्याला दुसऱ्या कोणी दाखवून द्यावा लागत नाही. ज्याला तो गवसला, त्याला साऱ्या जगाचा विरोध असला, तरी तो त्याचं पालन करतो." गांधीजींनी केवळ व्यावहारिक बाबतीतच नव्हे, तर निर्णय घेतानाही स्वावलंबनावर भर दिला आणि स्वतःची 'आतली हाक' ऐकण्याला प्रोत्साहन दिलं.

गांधीजी आणि टागोर दोघांनीही आपापल्या मार्गांनी शिक्षणात साधेपणा आणला. पण त्या साधेपणाला निसर्गाच्या समृद्धीची जाण होती. साधेपणाचा अर्थ दारिद्र्य असा नाही, तर वरवरची गोष्ट आणि महत्त्वाची गोष्ट यातला फरक समजणं असा आहे. टागोरांनी महाग शिक्षणाची तुलना पैसे ठेवण्याची पिशवी घेण्यासाठी सर्व पैसे उधळून टाकण्याशी केलेली आहे. त्यांना ऐश्वर्य म्हणजे सोन्याचा पिंजरा वाटतो. टागोरांनी वर्णन केल्याप्रमाणे अशा कृत्रिम जगात श्रीमंतांची मुलं त्यांच्या सर्व शक्ती नाहीशा व्हाव्यात अशा प्रकारे वाढवली जातात. गांधीजींना शिक्षणात साधेपणा हवा होता, कारण त्यांना ते सर्वांपर्यंत पोहोचायला हवं होतं. महाग शाळांमधल्या कृत्रिम वातावरणात मुलांचं मूलपणच हरवून जातं.

एकदा बेंगलुरुमध्ये एक 'रस्त्यावरच्या मुलांचं' केंद्र पाहायला मी गेले. ती इमारत बांधण्याचं काम चालू होतं. त्यामुळे बराच राडा-रोडा, कचरा, इकडे-तिकडे पडला होता. मुलांना त्या साहित्यातून बिल्डिंग बांधायला सांगितलं होतं. मुलं उत्साहानं कामाला लागली आणि त्यांच्या उत्साहातून आणि कल्पनेतून,

रचनेच्या कौशल्यांतून, अनेक नमुने तयार झाले. वायर्स, कागदी पिशव्या, तुटक्या विटा, चॉकलेटांच्या चांदा, बाटल्या, दोऱ्या आणि सिगरेटची रिकामी पाकिटं जमवून बांधकाम सुरू होतं.

मुलांनी केलेल्या गोष्टी आश्चर्यकारक होत्या. त्यांतले काही नमुने असे होते : वायर्स आणि बाटलीची झाकणं जोडून लाऊडस्पीकर केले होते. लाकडाचा तुकडा म्हणजे टी.व्ही. ची एरियल होता. तिथल्या खऱ्या कुत्र्यालाच त्यांनी रखवालदार केलं होतं. असं वाटून गेलं, की नेहमीचं तयार साहित्य उपलब्ध नसल्यामुळेच मुलांमधल्या कल्पकतेनं जन्म घेतला.

बीज

बीज हे प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या वाढीचं केंद्र आहे. ते वरवर वाढत जातं आणि हवा, उजेड आणि अवकाशात विस्तारतं. त्याची जमिनीखालची अदृश्य वाढही पाणी, पोषकद्रव्यं आणि स्थैर्य शोधत असते. मूल समजून घेण्यासाठी बीज हे जर मुलांचं रूपक म्हणून वापरलं तर असं लक्षात येईल, की वाढीचा वेग आणि जोम 'आतूनच' येतो. वाढीला आटोक्यात ठेवण्यासाठी किंवा दिशा देण्यासाठी किंवा आकार देण्यासाठी बाहेरून केलेले प्रयत्न निश्चितपणे मर्यादित ठरतात; वाढ खुंटवून टाकतात. ते वाढीला कुठलीही मदत करू शकत नाहीत.

कुठल्याही टप्प्यावर बीज परिपूर्णच असतं. बीजाला स्वतःचं वैशिष्ट्य असतं. ते परिपूर्ण असतं. ते विस्कळीत, स्वरूपहीन (unformed) नसतं. ते त्याची वैशिष्ट्यं घेऊन वाढीच्या एका टप्प्यावर असतं.

बीजात संपूर्ण वृक्ष होण्याची क्षमता असते. रूसोच्या काळापासून पश्चिम युरोपात बालपणाच्या कल्पनेनं जन्म घेतला असं म्हटलं जातं. गुरुदेव टागोर हे याच परंपरेतले मानले जातात. रूसोपूर्वी पश्चिम युरोपाच्या इतिहासात मुलांकडे 'मुलं म्हटली म्हणजे चुकाच करणार आणि छडीचा वापर केल्याशिवाय, कडक शिस्तीशिवाय ती सुधारणार नाहीत' याच दृष्टीनं पाहिलं जायचं. त्यांना गुणी बनवायचं तर दुसरा पर्याय नव्हता. रूसोच्या म्हणण्यानुसार बालपणाला स्वतःची दृष्टी असते, विचार असतो आणि भावनाही असतात. पण त्यानं जे मुलांचा चांगुलपणा म्हणजेच आदर्श मूल हे समीकरण बनवलं त्याबद्दल शंका वाटते. जणू काही पूर्णत्वाचा तो अंतिम नमुना आहे!

रूसो लिहितात, "मुलाच्या पहिल्या नैसर्गिक अंतःप्रेरणा नेहमीच बरोबर असतात. हा पहिला नियम ठरवला पाहिजे. मानवी मनात मुळात पाप ही कल्पना नसतेच." या विधानाचा अर्थ असा होतो, की मूल निसर्गतः चांगलं होणं किंवा

वाईट होणं हे पालकांवर अवलंबून असतं. म्हणजेच, पालक त्यांच्या मर्यादित समजेप्रमाणे मुलाला जेवढं स्वातंत्र्य देतील किंवा देणार नाहीत त्यावर मुलाची वाढ अवलंबून असते. गांधीजी असं लिहितात, की आवश्यक तो चांगुलपणा हा वरवरचा भाग असतो. पण ते बालपणाच्या गुंतागुंतीशी त्याचा संबंध जोडत नाहीत. ते लिहितात, “आपल्या अंतरंगात सत्य त्याच्या पूर्ण स्वरूपात वास करून असतं.”

मूल प्रत्यक्षात आदर्श बालपण आणि वास्तवातला पोरकटपणा यांचं मिश्रण असतं. आदर्श बालपणाची लक्षणे म्हणजे निरागसता, उत्स्फूर्तता, ताजेपणा, आश्चर्य वाटण्याची क्षमता आणि जोम. पोरकटपणा म्हणजे हट्टीपणा, चिडकेपणा आणि अहंकार. बालपणाच्या या दोन बाजू वेगवेगळी रूपं घेऊन आपल्यात जन्मापासून मरेपर्यंत कायम राहतात. वृद्धत्वाला दुसरं बालपण म्हणतात ते उगाच नाही. लहान मुलातच पूर्णत्वाची तसंच अपूर्णत्वाची शक्यता वास करून असते. त्याचप्रमाणे मोठ्या माणसातही पुढच्या विकासाच्या शक्यता असतात आणि अपरिपक्वतेची बीजंही.

मानवी जीवनाच्या अनेक अवस्था असतात. असं दिसतं, की वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये त्या त्या संस्कृतीचं स्वतःचं शहाणपण असतं, ज्यामुळे ती ह्या अवस्था समजून घेऊ शकते.

वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये मानवी जीवनाच्या वेगवेगळ्या अवस्था ओळखण्याचं शहाणपण असतं. हे शहाणपण असंही सांगतं, की माणूस स्वतःबद्दल अधिकाधिक ज्ञान मिळवत जातो आणि इतरांनाही समजून घेतो. ग्रीक संस्कृतीत माणसाच्या जीवनाचे सात-सात वर्षांचे १० भाग मानले आहेत. चीनमध्ये असं मानतात, की माणसाचं जीवन तीन अवस्थांमध्ये विभागता येतं. प्रत्येक अवस्था एकवीस वर्षांची असते. स्वीकार करणं, झगडणं आणि शेवटी ज्ञान प्राप्त करणं या त्या तीन अवस्था. भारतात माणसाच्या जीवनाचे चार आश्रम मानले आहेत. ते पाळले तर शेवटी माणसाला आत्मज्ञान होतं असं मानलं आहे. गुरुदेव टागोरांनी मानवी जीवनाच्या चार अवस्थांची तुलना सकाळ, मध्यान्ह, दुपार आणि संध्याकाळ यांच्याशी केली आहे. प्रत्येक अवस्थेला स्वतःचं असं कार्य आहे आणि एकूण वाटचाल पूर्णत्वाकडे आहे. व्यक्तीकडून समाजाकडे, समाजाकडून विश्वाकडे आणि विश्वाकडून अनंताकडे. गुरुदेवांना ही प्रक्रिया फळातल्या ‘बी’नं परिपक्व होत जावं आणि भोवतालचं मांसल फळ नष्ट व्हावं तशी वाटते. एरिक एरिकसन आदर्श समोर ठेवत नाहीत तर विकासाचे मुद्दे समोर आणतात. हा विकास कसा होतो? तर विशिष्ट द्वंद्वाना उत्तरं मिळत जातील तसा होतो. जीवनाच्या त्यांनी

आठ अवस्था कल्पिल्या आहेत. त्यांपैकी प्रत्येक अवस्थेला स्वतःचा विशिष्ट संघर्ष आहे. उदाहरणार्थ, तान्ह्या बाळाला कशावर मात करायची असते तर असुरक्षिततेतून येणाऱ्या भीतीवर; त्याला विश्वास शोधायचा असतो. शाळेत जाणारं मूल अनेक विषयांत यश मिळवण्याच्या प्रयत्नात असतं. ते उद्योग शोधत असतं. त्याचा झगडा स्वतःच्या अपुरेपणाशी असतो. याच वयात मूल आपल्या अहंकाराच्या मर्यादा ओळखायला शिकतं, अनेक कौशल्यं शिकतं. त्यांतून त्याला साधनांच्या आणि साहित्याच्या मर्यादा कळत जातात. या काळात मुलावर एक प्रकारचा सर्जनशीलतेचा ताण असतो. त्याच्या स्वातंत्र्याचं अवकाश आणि त्याच्या मर्यादा यांचा समतोल साधला जातो. माणसं आणि वस्तू या दोन्हीच्या बाबतीत हे घडतं. यांतली शेवटची अवस्था वृद्ध व्यक्तीची आहे. ही वृद्ध व्यक्ती मृत्यूला आनंदानं आणि शांतपणे सामोरं जाण्याच्या प्रयत्नात असते.

माणसाच्या शारीरिक आणि मानसिक वाढीला एक दिशा, एक सातत्य असतं; पण मानवी स्वभावानुसार ते एका सरळ रेषेत जात नाही किंवा त्यातून अपरिहार्यपणे अधिक सारासार विचार निर्माण होईलच असंही सांगता येत नाही.

विकासातला अनिश्चित भाग

काही समाजशास्त्रज्ञ मुलांचा विचार फक्त कुटुंबाच्या संदर्भातच करतात; किंवा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक रचनेचं एक किरकोळ शेपूट म्हणून करतात. एरिक फ्रॉम सुचवतात, की मुलाच्या कौटुंबिक जीवनावर आणि शैक्षणिक वर्तनावर जरी आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम होत असला, तरी कुणालाही बाहेरच्या शक्ती कायमच्या ठाकून-ठाकून आकार देऊ शकत नाहीत. कोणत्याही माणसाचं स्वरूप सामाजिक दोऱ्यांनी नाचवली जाणारी कठपुतळी असं होऊ शकत नाही.

मुलाच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारे वेगवेगळे घटक असतात. मुलाचा स्वतःचा जीवनपट, तत्कालीन ऐतिहासिक संदर्भ (सामाजिक, आर्थिक वास्तवांसकट) आणि त्यापलीकडले मानवी इतिहासात निर्माण होत राहणारे तांत्रिक संदर्भ. माणूस हा कधीच नुसतं बाहुलं नसतो, त्याचबरोबर तो एखाद्या पोकळीत स्वतःच निर्माण होणारं व्यक्तिमत्त्वही नसतं. तो एका विशिष्ट सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि भौगोलिक संदर्भात रुजलेला असतो आणि त्या पार्श्वभूमीमुळे त्याच्यावर एक सर्जनशील ताण सतत असतो. त्यात काही नकारात्मक आणि सकारात्मक गोष्टी असतात त्याचप्रमाणे नेहमीच्या परिस्थितीला ओलांडून पुढे जाण्याचं स्वातंत्र्यही असतं. परंपरेतला सकारात्मक भाग माणसाला स्वतःचं

काही नवं शोधून काढण्यासाठी भक्कम पाया देतो. या ताणाची तुलना एखाद्या गोष्टीच्या निर्मितीशी होऊ शकते, जी गोष्ट सर्वसामान्य परिचित भाषेतून बनते. तिच्यात अनेक शब्द येतात. काही हावभाव असतात. या सर्वांनी तो समाज प्रतिबिंबित होतो आणि तरीही काहीतरी मूळचं, संवाद करण्याजोगं शिल्लक राहतं.

माणूस कशाची निवड करेल याचं भविष्य वर्तवता येत नाही. तो किती सर्जनशील असेल आणि किती अस्सल असेल तेही सांगता येत नाही आणि इतरांशी त्याचं नातं कसं असेल तेही कोणी सांगू शकत नाही. याचा अर्थ असा, की माणसाचा आतला गाभा बाहेरून कोणी ठरवू शकत नाही, तर तो आतूनच निर्माण होत असतो.

‘बी’चा चिवटपणा

‘बी’ची दोन वैशिष्ट्ये असतात. एक नाजूकपणा आणि दुसरा चिवटपणा. उदाहरणार्थ, इजिप्तच्या पिरॅमिड्समध्ये हजारो वर्षे असलेल्या बिया नंतर काढल्या गेल्या आणि पेरल्यावर त्या अंकुरित झाल्या. असा चिवटपणा आणि प्रतिकूल परिस्थितीला, गरिबीला तोंड देण्याची क्षमता हे गुण तर बालपणात असतातच. अशा मुलांना नाटकात, गाण्यात, चित्र काढण्यात, गोष्टी ऐकण्यात रमवलं तर ती पूर्णपणे त्यात हरवून जातात, गुंगून जातात. ही मुलं किती अडचणींमधून, दुःखातून, निराशेतून गेली असतील हे आपल्याला माहीत असलं, तर त्यांचं असं रंगून जाणं आश्चर्यचकित करतं.

गांधीजींना मुलांच्या या ताकदीची कल्पना होती. त्यामुळे ते म्हणतात, की ‘शिक्षण असं हवं, की जे मुलांना भिकारी बनवणार नाही आणि बांडगूळही बनवणार नाही.’ मुलांना स्वयंपूर्ण बनवणारं शिक्षण त्यांनी सुचवलं. त्यांचं म्हणणं असं होतं, की ‘स्वतःच्या कृतीची, कामाची आणि शिक्षणाची जबाबदारी घेऊनच मूल वाढतं.’ ते लिहितात, “शहाणा पालक मुलांना चुका करू देतो. कधीतरी बोटं भाजली, तर ती मुलांसाठी चांगलीच गोष्ट ठरते.”

मुळांची आवश्यकता

झाडाला आधार देणं आणि त्याचवेळी माती धरून ठेवणं अशी दोन्ही कार्ये मुळं करतात. मुळांशिवाय जसं झाड जगू शकत नाही, तसंच मुलालाही त्याच्या वाढीसाठी मुळं लागतात, एक प्रकारची स्वस्थता लागते.

मुलांच्या वाढीचं तत्त्वज्ञान ‘मूल-केंद्रित शिक्षण’शी जोडलेलं आहे. या

शिक्षणाचा असा विश्वास आहे, की ‘मुलांना वाढीसाठी स्वातंत्र्य आणि उत्स्फूर्तता या दोन्हीची आवश्यकता असते.’ यावर बरीच टीका झाली आहे. या प्रकारच्या विचारात शिस्तीच्या आवश्यकतेकडे पुरेसं लक्ष दिलेलं नसतं किंवा जबाबदाऱ्यांच्या मर्यादाही स्पष्ट नसतात. लहान मूल चित्र काढतं तेव्हा त्याच्यावर जो ताण असतो तसा हा ताण असतो. मुलांसमोर कोरा कागद असतो, पण त्याच्या काही मर्यादाही असतात. कागदाचा आकार, त्याचा नाजूकपणा, पाणी-रंग यांचा वाहण्याचा स्वभाव आणि ब्रश हे सगळं त्याला किती काळजीपूर्वक हाताळावं लागतं! या सगळ्यांवर ताबा मिळविण्याचे मार्ग मूल स्वतःच्या आतमध्ये शोधत असतं आणि बाहेरून त्याच्या उत्स्फूर्ततेला आकार देत असतं. मूल या साहित्याच्या मर्यादा ओळखायला शिकतं आणि त्याचबरोबर हे साहित्य त्याचा पुरेपूर वापर व्हावा म्हणून स्वतःच्या सीमाही मुलाला दाखवत असतं.

रंग आणि पोताच्या संवेदनांची दुनिया शोधून काढताना लहान मूल जे स्वातंत्र्य अनुभवतं ते आणि मोठ्या मुलानं एखाद्या वाद्यावर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी आवश्यक असलेले प्रयोग आणि भरपूर रियाझ करणं, या दोन गोष्टी वेगळ्या आहेत. मुलांनी स्वयंस्फूर्तीने काही करावं, स्वावलंबी व्हावं, त्यांच्या प्रयोगांना वाव असावा, त्यांनी स्वतःला व्यक्त करावं या बाबतीत स्वातंत्र्य असणं आणि मोडतोड करणं, विध्वंस करणं याचा परवाना असणं या दोन्हीत फरक करणं महत्वाचं आहे. यापुढची पायरी म्हणजे मुलं जे दिसतं आहे, त्यापलीकडे पाहू लागतात. कल्पना, विचार करण्याच्या प्रक्रियेत मुलं गुंतू लागतात तेव्हा त्यांना मार्गदर्शन लागतं; कारण त्या प्रक्रियेला एक तात्त्विक बैठक असते.

एक वादग्रस्त अमेरिकन वेदान्ती मॅथ्यू फॉक्स लिहितात : ‘सर्व अध्यात्म हे मुळांबद्दलचं विवेचन आहे. कारण अध्यात्म कशाविषयी सांगतं? तर ते वरवरचं न जगण्याबद्दल सांगतं, आणि खोलवर रुजलेलं किंवा सुधारणावादी जीवन असावं असं सांगतं. ही एकत्र असलेली मुळं अनेक असतात, एकेकटी नसतात, ती खासगी, व्यक्तिगत तर मुळीच नसतात. आध्यात्मिक मुळांशी नातं जोडायचं तर आपली स्वतःची एकट्याची मुळं सोडून ‘आपली’ मुळं समजून घ्यावी लागतात. पृथ्वीच्या पोटात जिथे मुळं वाढतात तिथे अनेक गोष्टी एकत्र येतात आणि एकत्रितपणे ऊर्जा वाटून घेतली जाते. एखाद्या मुळाने बंडच पुकारून एकटं वाढायचं ठरवलं, तर ते फार काळ जगणारच नाही. पृथ्वीच्या पोटात मुळं एकमेकांमध्ये गुंतून जातात आणि त्यांचं पोषणही एकाच प्रकारे होतं. या एकत्रितपणालाच आपण परंपरा म्हणतो.

विधी हे परंपरेचं दृश्य स्वरूप असतं. शाळेच्या संदर्भात अर्थपूर्ण विधीचं स्वरूप कंटाळवाण्या, यांत्रिक रूक्ष कृतीचं असू नये; तर ते मुलांना आणि

शिक्षकांना एकत्र आणणाऱ्या उत्सवासारखं असावं. त्यानं कामासाठी आवश्यक असलेल्या शिस्तीला, नेमकेपणाला, आकलनाला अर्थ द्यावा. एरिक फ्रॉम यांच्या मते ही कर्मकांड किंवा विधी म्हणजे “आपल्या पंचेंद्रियांनी ह्या जगाला अर्थपूर्ण, कौशल्यपूर्ण, निर्मितीक्षम पद्धतीनं सामोरं जाणं, त्या सामोरे जाण्याचा मार्ग कृतीपूर्ण आणि सहभागाच्या पद्धतीनं तयार व्हावा.” या विधीचा अर्थ असाही लावता येईल : ‘व्यक्तीच्या सर्जनशील ऊर्जेचा उपयोग करून काही कृतींचा अनुभव इतरांसोबत घेणं.’

झाडाची मुळं आजूबाजूच्या मातीतून अन्न शोषून घेतात आणि ते पोषण झाडाच्या इतर भागांना पुरवतात. पूर्ण झाडाला पृथ्वीशी जोडण्याचा दुवा म्हणजे मुळं. याचप्रकारे लोककथा, विविध विधी, समारंभ किंवा सण व्यक्तीला पूर्ण समाजाशी एकरूप करतात.

शाळेत आणि शाळेच्या बाहेर मर्यादा (boundary) आणि अवकाश (space) यांचे काही सकारात्मक अर्थ होतात. मुलांचे त्यांच्या समाजाशी असलेले संबंध, आपुलकीची भावना, त्याला एक रुजलेपण, आधार देते. हे शाळेनं समजून घेतलं पाहिजे. समाजाशी असलेल्या संबंधांमुळे माणसाला दुःखाच्या किंवा आनंदाच्या प्रसंगी समाजाकडून शक्ती मिळते. लहान गावांमध्ये मूल सगळ्याच प्रसंगात सामील असतं; मग तो मृत्यू असू दे, काही संकट असू दे, भांडण असू दे किंवा कोणाचा जन्म असू दे. करमणुकीचे कार्यक्रमही सगळे एकत्र पाहतात. धार्मिक कार्यक्रम, विधी यांतही सगळे भाग घेतात. या तुलनेनं शाळा एखाद्या बंदिस्त, कृत्रिम हरितगृहासारखी असते. मागरिट मीड यांचे एक पुस्तक आहे. ‘न्यू गिनीत वाढताना (Growing up in New Guinea)’ असं त्याचं नाव आहे. त्यात शिकण्यात शाळेच्या भूमिकेला अवास्तव महत्त्व देण्याला त्या विरोध करतात. शिक्षणाच्या जगात तंत्र, मानवी आणि भौतिक साधनं, याच्या वापरातून सर्वोत्तम पद्धत शोधली, तर मानवी समृद्ध संस्कृतीला तो अत्यंत दुबळा पर्याय ठरेल. असं त्यांचं मत आहे. आपण शून्यातून काही उभं करू शकत नाही; पण अशी माणसं उभी करू शकतो जी जुन्या गोष्टींना नवीन आणि अधिक समृद्ध रूप देऊ शकतील. आजचा काळ परिवर्तनाचा आहे व त्यात स्थानिक संस्कृतींचा न्हास होतो आहे. अशा समाजाला बांधून ठेवणारी मुळं शाळा देऊ शकणार नाही, पण अशा समाजाला आधार देऊ शकेल. हा आधार कशाप्रकारे देता येईल? तर लोकांबरोबर काम करून. सण-समारंभ एकत्र येऊन साजरे करता येतील आणि अशावेळी आपसात फूट पडणार नाही. दऱ्या निर्माण होणार नाहीत याची काळजी घेता येईल. उत्सवांचा, सणांचा फायदा भलतेच लोक घेतात. त्यामुळे सण धोक्यात आले आहेत. एकतर बाजारातले व्यापारी सणांचा फायदा घेतात. मग तो उत्सव

साजरा करणं महत्त्वाचं न ठरता जास्तीत जास्त खरेदया त्याची जागा घेतात किंवा उत्सवांचा फायदा मूलतत्त्ववादी करून घेतात आणि स्वतःची राजकीय शक्ती दाखवून देतात. यावेळी शाळा ही अशी जागा होऊ शकते, की जी यापासून अलिप्त न राहता तिथे समाजाच्या मुळांचं, धार्मिक परंपरांच्या सत्त्वाचं जतन केलं जाईल.

शाखा (फांद्या)

झाडाच्या शाखा (फांद्या) पसरतात आणि वर जात राहतात. त्या हवेत मिसळून जातात. वर वाढण्याची प्रक्रिया ही नाती निर्माण करण्याची प्रक्रिया असते. नात्यात इतरांच्या गरजा लक्षात येणं महत्त्वाचं असतं. त्यासाठी तशी संवेदनक्षमता वाढत गेली पाहिजे. वाढत जाणं म्हणजे आपल्या मर्यादा कळणं, नियम कळणं. त्याचबरोबर अहंकाराला घालण्याच्या मर्यादा लक्षात येणंही गरजेचं असतं. घरात सुरू झालेली ही प्रक्रिया चालू राहावी म्हणून शाळा मदत करते. त्यामुळे मूल समाजात मिसळून जाऊ शकतं. मूल त्याच्यासाठी अर्थपूर्ण विधायक काम शोधू शकतं.

नुकतीच आमच्याकडे एक पाच वर्षांची मुलगी आली होती. ती आदल्या दिवशीचा तिचा अनुभव आनंदाने सांगत होती. ती तिच्या एका नातेवाईकांकडे शहरात राहायला गेली होती. तिथे एक छोटासा मुनिया पक्षी त्यांच्या घरात आला. तो दिवाळीच्या फटाक्यांना घाबरत होता. मुनिया पुस्तकांच्या आणि टेप्सच्या मांडणीत बसून राहिला होता. दुसऱ्याच दिवशी परत त्यानं बाहेर जाण्याचं धाडस केलं. ती छोटी मुलगी त्या पक्ष्याच्या हालचालीत आणि त्याच्या घाबरण्यात गुंतून गेली होती. ती त्याच्याबद्दल फक्त विचार करत आणि बोलत नव्हती; तर तिने हा प्रसंग लक्षात राहावा म्हणून त्या प्रसंगाचं तपशीलवार चित्र काढलं.

ज्यांना मुलांचा सहवास लाभला आहे, त्यांना या मुलीच्या वागण्याचं आश्चर्य वाटणार नाही. तिच्या भावनांची उत्कटता आणि त्या पक्ष्याबद्दल वाटणारी आत्मीयता विलक्षण होती. शहराच्या कोलाहलात घाबरलेल्या त्या पक्ष्याच्या जगात कल्पनेनं प्रवेश करणं तिला सहज जमलं होतं. हा तिच्या वाढीचा क्षण होता. तिच्या भोवतालच्या प्रौढांनी हा क्षण तिला हसून किंवा निष्काळजीपणे हरवून टाकला असता. आपण आपल्या प्रौढांच्या जगातल्या जबाबदाऱ्या आणि काळजी यांत गुंतलेले असतो. असे प्रसंग आपल्याला निरर्थक वाटतात. पण त्या लहान मुलीच्या दृष्टीनं ते तिचं अंतरंग घडवत असतात आणि त्याचा परिणाम त्या पक्ष्याबद्दल वाटणाऱ्या तिच्या काळजीत होत असतो.

सर्जनशीलता आणि आध्यात्मिक जाणीव हे शब्द अनेकांना नकारात्मक वाटतात. या शब्दांना एक अहंकाराची, स्वतःत मग्न असण्याची, वास्तव जगाशी फारकत घेतल्याची छटा आहे असं त्यांना वाटतं. ह्या शब्दांना केवळ व्यक्तिगत असा अर्थ आहे अशीही अनेकांची समजूत आहे. पण आध्यात्मिक जाणीव याचा अर्थ नेमका उलटा होऊ शकतो. कारण त्यात स्वतःच्या पलीकडे जाणं, इतरांशी नातं शोधणं, प्राण्यांचं जग आणि दगड, वाळू, लाकूड, पाणी यांच्या जगाशी संबंध जोडणं असं अभिप्रेत आहे. मुलं मात्र स्वतःला प्राण्यांच्या आणि वस्तूंच्या जगापासून वेगळी समजत नाहीत. बालपणाचा अवकाश या क्षमतेनं व्यापलेला असतो.

सर्जनशीलतेचा संबंध इतरांशी जोडले जाण्याशी आहे. ती संवादाची प्रक्रिया आहे. आपल्या आतलं भावनांचं आणि विचारांचं जग दुसऱ्याच्या जगाला भेटत असतं. सर्जनशीलता म्हणजे आपण केवळ काहीतरी निर्मिती करणं असा अर्थ नाही तर ही नाती जोडण्याची वाढती प्रक्रिया आहे. ती फक्त शब्दांतून, आवाजातून, रंगरेषांमधूनच व्यक्त होते असं नाही; तर स्वतःबरोबर असण्यात, इतरांबरोबर असण्यात आणि सर्व निर्मितीत ती असते. सर्जनशीलतेत इतरांवर प्रेम करण्याची, इतरांशी जुळवून घेण्याची क्षमता अंतर्भूत आहे. थॉमस मर्टन हे एक आधुनिक रहस्यकथा लेखक लिहितात, “बहुतेक वेळा आपल्याला इतरांविषयी वाटणारं प्रेम हे प्रेम नसतंच; तर आपल्या काल्पनिक दुनियेत गुंतून राहण्याची ती गरज असते आणि इतरांनाही त्यांची भ्रामक दुनिया टिकवायला आपण मदत करतो.” याउलट सर्जक नात्यांमध्ये आपण वरवरचे आपण नसतो किंवा व्यक्ती म्हणूनही नसतो, तर आपल्यातच लपलेले पण स्वतःलाही माहीत नसलेले आपण असतो आणि आपल्या जगण्यातून आणि मरण्यातूनही आपण सावकाश-व्यक्त होत राहतो.

शाळांचं वातावरण अधिक कल्पक असायला हवं हे सुचवणं सोपं आहे, पण प्रत्यक्ष तसं ठेवणं तितकसं सोपं नाही. शिकणं कधीच सुस्त, निष्क्रिय नसतं; तर ते अतिशय उत्साही आणि सळसळतं असतं. कारण आपण श्वास घेतो त्या हवेइतकं ते गरजेचं असतं. आपल्याला होणाऱ्या आनंदाइतकं ते तरल असतं. शिक्षण साधनांवर आणि वस्तूवर शिकणं अवलंबून नसतं. शहरात आपण पाहतो, की शैक्षणिक साधनांमुळे शिकायला स्फूर्ती मिळण्याऐवजी एक प्रकारचं साचलेपण, तोचतोचपणा येतो. खरं तर परिस्थिती याउलट असते. कमीत कमी, साधी, अत्यावश्यक साधनं असली तरच शिकणं घडण्याची जास्त शक्यता असते.

मध्य ऑस्ट्रेलियातल्या आदिवासींचं उदाहरण आहे. त्यांच्याकडे झाडाच्या साली, साधे नैसर्गिक रंग, लवचिक फांद्यांमधून बनवलेले ब्रश एवढंच होतं; पण

त्यांतून त्यांनी असामान्य, समृद्ध, अनेकांगी कला सादर केली. मला इथे गुरुदेव टागोरांची आठवण येते. त्यांच्या लहानपणी त्यांचा नोकर त्यांना खडूने आखलेल्या छोट्या गोलात उभं करायचा. तो एक प्रकारचा तुरुंगच होता असं म्हणावं लागेल, पण त्यामुळे खिडकीबाहेर दिसणाऱ्या वडाच्या पारंब्यांवर त्यांचं लक्ष केंद्रित व्हायचं, कल्पना बहरायच्या. यातून मला असं मुळीच सुचवायचं नाही, की मुलांच्या स्वातंत्र्यावर आणि उत्स्फूर्ततेवर कडक बंधन घाला. मुद्दा एवढाच आहे की, सर्जनशीलता ही साधेपणाशी जोडलेली आहे.

शाळेतलं वातावरण, वर्गातलं वातावरण आणि प्रत्येक मुलाबरोबर आपलं छान नातं मुलांना आतूनही वाढवतं आणि बाहेरूनही. असं वातावरण आयतं मिळत नाही. त्यात शिक्षकांचं चिंतन किती, वातावरण कसं, मुलांना किती जागा (संधी) आणि वेळ दिला जातो, किती वेळ गोष्टी सांगण्यासाठी, गाणी म्हणण्यासाठी, उत्सव साजरे करण्यासाठी राखून ठेवला जातो, आणि मुलांच्या जगाविषयीच्या बदलत्या जाणिवांकडे किती लक्षपूर्वक पाहिलं जातं हे सगळं महत्त्वाचं आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मुलाची वाढण्याची स्वतःची क्षमता. त्या क्षमतेवर शिक्षकांचा विश्वास असायला हवा. ही क्षमता शिक्षकांनी निर्माण केलेली नसते. ही क्षमता मुलाची स्वतःची असते. ती मुलाच्या आत दडलेली आणि त्याच्या अव्यक्त व्यक्तिमत्त्वाचा भाग असते. त्याला शिक्षकांनी दाद द्यायला हवी.

ती छोटी मुलगी आणि तो पक्षी यांच्यासारख्या असंख्य प्रसंगांतून असं लक्षात येतं, की अशा अनुभवांकडे आदरानं पाहायला हवं आणि तो आदर म्हणजे नुसतं तात्पुरतं कौतुक नव्हे; तर ती पालकांची कायमचीच जबाबदारी आहे.

शाळेची इमारत आणि शाळेचं आवार, पुस्तकं आणि इतर वस्तू यांची सततच काळजी घ्यावी लागते आणि त्यातली जबाबदारी लक्षात घ्यावी लागते. स्पर्धेऐवजी सहकार्य महत्त्वाचं मानलं, की मुलांना एकमेकांच्या गरजा समजतात, मर्यादा समजतात आणि एक दुसऱ्याचे विशेष गुणही लक्षात येतात. मुलांनी सहकार्याने काम करावं यासाठी शाळेला अनेक कृतीकार्यक्रमच आखता येतील. एकमेकांच्या विरोधात काही करण्याऐवजी सहकार्यच मुलांसाठी जास्त महत्त्वाचं आहे. एकमेकांसाठी छोटी पुस्तकं बनवणं, वाचण्यासाठी कार्ड तयार करणं, बाहुल्या तयार करणं अशा गोष्टी मुलं करू शकतील. वेगवेगळ्या वयाची, वेगवेगळ्या क्षमता असलेली मुलं शाळेत साफसफाई आणि दुरुस्त्यांची जबाबदारी घेऊ शकतील. कधीकधी मोठ्या मुलांना लहानांची जबाबदारी घेता येईल. त्यांच्यासाठी नियमितपणे काही गोष्टी करता येतील. उदाहरणार्थ, छोट्यांचं वाचन ऐकणं.

मुलांच्या गरजा लक्षात घेण्याची शिक्षकांची क्षमता आणि मुलाची

भोवतालच्या माणसांना आणि वस्तूंना प्रतिसाद देण्याची क्षमता या दोन्हींचा जवळचा संबंध आहे. हा वेगळेपणाचा स्वीकार असतो. याला सेंद्रीय शेतीत जैवविविधता म्हणतात. विविधता म्हणजे एकाच प्रकारच्या झाडांच्या ऐवजी विविध प्रकारची झाडे एकत्र असणे. याउलट, एकाच प्रकारची झाडे लावली, तर त्याला मोनोकल्चर म्हणतात. समतोल शेती असो वा समतोल शिक्षण, दोन्हींतही विविधता आवश्यक आहे. कुटुंब आणि स्थानिक समाज विविधतेला मान्य करतो; एवढंच नव्हे, तर त्याला आधारही देतो. उदा. मानसिक क्षमता आणि शारीरिक क्षमता, ताकद आणि मर्यादा, स्वभावविशेष आणि गुण. आदर्श अवस्था कोणती तर प्रत्येकाला सामावून घेणे, त्याच्या गरजांना प्रतिसाद देणे, आणि त्यांच्या गुणांचा उपयोग करून घेणे. हे सगळं प्रत्यक्षात उतरेलच असं नाही आणि शाळांमध्ये तर हा आदर्श कुणाला दृष्टिपथात येत नाही.

भाषा, गणित आणि तर्कशास्त्र यांमधल्या कौशल्यांना शाळा महत्त्व देते. ही कौशल्यं म्हणजे बुद्धिमत्तेचे वेगवेगळे प्रकार असतात. हे विषय असे आहेत, की त्यांची सहज परीक्षा घेता येते. मात्र समाज अनेक प्रकारच्या बुद्धिमत्तांवर अवलंबून असतो. त्यात संगीत येतं, भावनिक आणि शारीरिक बुद्धिमत्ताही येते. पण शाळेत हे गुण वाढायला फारसा वाव नसतो. सर्व मुलांनी समान वेगाने, समान प्रकारे प्रतिक्रिया आणि प्रतिसाद द्यावा अशी अपेक्षा शाळा करते; पण वास्तव वेगळंच असतं. शाळा आपली सोय म्हणून सर्व मुलांचं समान मार्गाने मूल्यमापन करते. पण या प्रक्रियेत मुलांच्या व्यक्तिगत क्षमता किंवा त्यांची आवड यांना महत्त्व दिलं जात नाही. मुलांवर शिकवे मारण्याची आणि त्यांचे गळे करण्याची ही वृत्तीच 'हुशार' आणि 'कमी हुशार' अशी मुलांची विभागणी करते. 'पास-नापास', 'स्वीकारलेले-नाकारलेले' असे कप्पे पाडते.

ज्यांना शिक्षणात काही समस्या असतात त्यांना शाळा बाजूला काढतात. कारण, अशी मुलं कमी दर्जाची, सर्वसामान्यांपेक्षा वेगळी, अकार्यक्षम आणि अनुत्पादक समजली जातात. 'त्यांना शाळेतून काढून टाकणं म्हणजे दुर्बलांना सामावून घेण्याची समाजाची क्षमता नाही' हे सिद्ध करणं आहे. यात आणखी एक चुकीचं गृहीत आहे, की विकास हा एकाच प्रकारचा असतो, यश एकाच प्रकारचं असतं. हे यश म्हणजे केवळ भौतिक यश असतं. कधी असं होतं, की ज्याला काही जमत नाही तो आपल्याला मागे खेचतो, आणि 'मुळातली मूल्यं कोणती?' याचा विचार करायला भाग पाडतो. शिकण्यात काही अडचणी असलेल्या मुलाला शाळेत घेतलं जात नाही. जाहिरातीतच तसं लिहिलेलं असतं. या जाहिराती अशी समजूत करून देतात, की जास्त समृद्धी आणि जास्त आराम यांमुळे आपल्याला आनंद मिळतो.

काही मुलांशी संवाद साधणं कठीण जातं. असा सर्वच शिक्षकांचा अनुभव असतो. आपल्याच मनातल्या परस्पर विरोधी विचारांवर अधिक काम करायला हवं. यात असे अनुभव मदत करतात. काही मुलं अस्वच्छ, अव्यवस्थित असतात; तर काहींचं चित्त लगेच विचलित होतं. अशी मुलं शिक्षकांसमोर आव्हान म्हणून उभी राहतात. काही मुलं आग्रही, स्वतंत्र आणि शिक्षकांबद्दल बेपर्वा असतात. अशा मुलांची काहींना भीती वाटते. शिक्षकांच्या हातात त्याच त्याच रटाळ पद्धतीने शिकवत राहणं हा पर्याय उरतो. हीच त्यांची ताकद असली, तरी या पद्धतीच्या उलट दुसरी शक्यता अशी असते, की शिक्षकांना मोकळ्या मनानं मुलांशी वागायचं, त्यांना प्रतिसाद द्यायचा आणि आपल्या शिक्षकी मूल्यमापनाच्या आणि अपेक्षांच्या पलीकडे जाऊन माणूस म्हणून मुलांशी नातं जोडायचं.

खेळ आणि कुतूहल यांतून नातं निर्माण होणं

शिक्षण जिथे मिळतं ते 'स्कूल' असं आपण म्हणतो. हा शब्द मूळ ग्रीक शब्द 'स्कोल' शब्दापासून तयार झाला आहे. स्कोल म्हणजे ग्रीक भाषेत निवांतपणा. याचा अर्थ मागे राहणे, किंवा विश्रांती घेणे असाही आहे. ग्रीकांनी या शब्दाचं स्पष्टीकरण "मनाची ग्रहणशील अवस्था" असंही दिलं आहे. हे फक्त काठावर उभं राहून करता येत नाही, तर त्या परिपूर्ण अनुभवात बुडी मारावी लागते. हा निवांतपणा किंवा विश्रांती म्हणजे केवळ फावला वेळ नाही किंवा निष्क्रियताही नाही. तर त्याचा अर्थ "अर्थपूर्णतेचा उत्सव" असा आहे. खेळ, नाटक, उत्सव हे आपल्याला परिपूर्ण जीवनाकडे नेतात. त्यात काम आणि कर्तव्य यांचा समावेशही होतो. रिकामपण यात 'अर्थपूर्ण अवकाश मोकळीक' अशीही एक कल्पना सामावलेली आहे.

खेळण्याची जागा मुलांमधील नात्यांच्या गुंफणीला सुरुवात करून देते. मूल त्याच्या बघण्यातून, समजून घेण्यातून, काही गोष्टी सोडून देण्यातून-टाकण्यातून-ऐकण्यातून, काही निर्माण करण्यातून पुन्हा पाडून टाकण्यातून वेळ आणि अवकाश यांच्या संकल्पना शोधून काढतं. निसर्गाचे नियम समजून घेतं. पोत, आकार, रंग आणि इंद्रियगम्य ज्ञान मुलाला प्रथम स्वतःच्या शरीराच्या स्पर्शातून आणि नंतर आईच्या स्पर्शातून होत जातं. हळूहळू मुलाला माणसं आणि प्राणी यांच्या जगातलं वैविध्य कळू लागतं. पाणी, माती आणि हवा यांची अनपेक्षित गुणवैशिष्ट्यं त्याच्या लक्षात येतात.

जीवनातल्या मूलभूत गोष्टींबरोबरचा असा खेळ आता शिक्षण बाजाराच्या ताब्यात जाण्यामुळे धोक्यात आहे. त्याचं खाजगीकरण होत आहे आणि खेळ

प्रदूषित होतो आहे. खेळाचं व्यापारीकरण झालं, की साध्या-साध्या गोष्टी दुर्मीळ होतात आणि महाग बनतात.

खेळाचं तंत्र बनवून ते शिकवण्याची प्रवृत्ती वाढते आहे आणि ते शिकवताना काही ठरून गेलेल्या संकल्पना शिकवल्या जातात. मुलांच्या खेळात प्रौढ माणसं व्यत्यय आणतात, काही शेरबाजी करतात, काही अपेक्षा करतात. यामुळे होतं असं, की मूल गुदमरून जातं आणि त्याचं नव्यानव्या गोष्टी शोधून काढणं, नेहमीच्या सवयीच्या संकुचित दृष्टीपलीकडे पाहणं हे थांबून जातं. याचा अर्थ शिकण्याजोगे कृतिकार्यक्रम आणि खेळ मुलांच्या हातांतून काढून घ्यायचे असा नाही; या खेळांतून हात आणि मेंदू यांच्यात अर्थपूर्ण संपर्क होतो. यामुळे मुलांच्या ऐकणं, बोलणं, वर्गीकरण करणं, वाचणं आणि लिहिणं या क्षमता वाढतात. पण ही झाली खेळाची एक बाजू.

मुक्त, स्वतः शोधलेल्या, वरवर पाहता निरर्थक वाटणाऱ्या खेळांत वेगळंच तर्कशास्त्र असतं. अभ्यासक्रमात नेमलेल्या शैक्षणिक खेळांपेक्षा हा खेळ वेगळा असतो. मुलांच्या खेळात व्यत्यय आणला नाही, तर ते त्यातून एकाग्रता शिकतं, त्यात रंगून जातं आणि त्यातून चिकाटी शिकतं. मुलांना त्यांचा मोकळेपणा, वेळ, एकांत, नैसर्गिक साहित्य, रोजच्या वापरातल्या गोष्टी या मिळाल्या लागतात आणि शिक्षक व पालकांकडून सन्मान मिळावा लागतो. खेळाची साधनं अशी असावीत, की त्यांतून मुलांना खेळाच्या अनेक शक्यता सापडतील. अनेक कल्पना लढवता येतील. ग्रामीण मुलांना तयार खेळणी क्वचितच मिळतात आणि मिळाली तरी, ती लवकरच मोडून जातात. कारण, ती मुलांच्या स्वतःच्या ताब्यात राहत नाहीत. भोवरे, काचेच्या गोठ्या, चेंडू, टाकाऊ साहित्य आणि नैसर्गिक परिसर यांतून मुलांना अनेक शतकं स्फूर्ती मिळालेली आहे.

खेळात दडलेले अनेक गुण आणि त्यातून मिळणारी स्फूर्ती यांना दिशा दाखवणं आणि त्यांच्यातली संगती उपयोगात आणणं ही शाळांची भूमिका असायला हवी. खेळ भावी शिक्षणाच्या अनेक पैलूंचा पाया तयार करत असतो. लेखनातली कल्पक अभिव्यक्ती असो किंवा गोष्टी ऐकण्यातला, वाचण्यातला आनंद असो; की नाटक, हस्तकला किंवा विविध प्रकारचं साहित्य हाताळताना लागणारे शोध असोत; खेळातले अनुभव यासाठी उपयोगी पडतात. 'मुलं जेव्हा चित्र रंगवतात किंवा मातीकाम करतात तेव्हा त्यांना काटेकोर सूचना न देता साधारण विषय काय असावा आणि शेवटी काय तयार व्हावं अशी अपेक्षा आहे' हे सांगावं आणि साहित्याची काळजी घेणं, इतरांच्या गरजा लक्षात घेणं आणि परस्पर आदराचं वातावरण निर्माण करणं या सगळ्याला प्रोत्साहन द्यावं.

सरसकट खेळायचे खेळ किंवा एकट्याने खेळायचे खेळ इथपासून हळूहळू

अधिक हेतुपूर्वक, सर्वांच्या सहकार्याने खेळायचे खेळ इथवर प्रवास व्हायला हवा. मुलांची कल्पनाशक्ती, एखाद्या अनुभवाची आठवण, निरीक्षणशक्ती, तपशिलांकडे बारीक लक्ष असणं या सगळ्या गुणांना एखाद्या गोष्टीतून, एखाद्या उत्सवातून, एखाद्या कार्यक्रमातून किंवा निसर्गातल्या बदलातूनही चालना मिळत असते. खेळामुळे सुरू झालेली विचार करण्याची क्षमता, नवनिर्मिती करणं, स्वतःला अभिव्यक्त करणं आणि नाती निर्माण करणं ह्या सगळ्या गोष्टी हा भावी शिक्षणाचा पाया आहे.

शाळेत मुलांना खेळायला वेळच दिला जात नाही. त्यांना वाटणारं कुतूहल, जिज्ञासेपोटी शोध घेणं किंवा एकट्याने काही करणं यालाही वेळ नसतो. मुलांच्या चित्रांतल्या जोरकस अभिव्यक्ती आणि रंग, नाद आणि हालचाली यांच्यातली मुलांची भावनिक गुंतवणूक शिक्षकांच्या क्वचितच लक्षात येते. या गोष्टी मुलांच्या भावी अनुभवांना, निसर्गातल्या नवलाईच्या शोधांना रसरशीत करत असतात. गॅलिलिओच्या लहानपणाची एक गोष्ट आहे. एकदा तो चर्चमध्ये गेला. त्याला तिथे कंटाळा आला होता. इतक्यात तिथे टांगलेल्या दीपदानानं त्याचं लक्ष वेधून घेतलं. ते दीपदान झोके घेत होतं. त्या झोक्यांना लागणारा वेळ त्यानं स्वतःच्या नाडीच्या ठोक्यांबरोबर मोजला आणि त्याच्या लक्षात आलं, की झोक्यांचं अंतर जरी कमी झालं तरी लागणारा वेळ तेवढाच राहतो. त्यानं निष्कर्ष काढला, की असा लंबक वेळेची काटेकोर मोजदाद करायला उपयोगी पडेल. त्यानंतर बऱ्याच काळानं असं लंबकूचं घड्याळ तयार झालं. या सगळ्याचं मूळ त्या लहान मुलाच्या कुतूहलात आणि नवल वाटण्यात आहे. थॉमस अँक्विनाज यांनी या कुतूहलाचं वर्णन "अधिक ज्ञान मिळवण्याची तीव्र इच्छा" असं केलं आहे.

विज्ञान शिकवताना मुलांसमोर काय येतं? तर एका प्रश्नाचं एक ठोकळेबाज उत्तर देणं. त्यामागचा विशाल अर्थ, त्यातल्या भावना त्याच्यापर्यंत पोचूच दिल्या जात नाहीत. मी काम करते त्या शाळेच्या वाटेवर एक आंब्याचं झाड आहे. तिथून शिक्षकही जातात आणि मुलंही. त्या झाडाच्या सावलीत पूर्ण गोलांची नक्षी दिसते. ते आमच्या कुणाच्याच लक्षात आलं नव्हतं. ते विलक्षण होतं. आमच्याकडे पाहुण्या आलेल्या एका शिक्षकानं ते आम्हाला दाखवलं. आम्ही हे कोडं सोडवत बसलो, की पानांचे आकार इतके चित्रविचित्र असताना त्यांच्या मधल्या मोकळ्या जागांचे असे गोल-गोल कसे जमिनीवर पडतात! मग आमचा प्रकाश आणि सावलीचा खेळच सुरू झाला. अनेक प्रयोगांनंतर आम्हाला कळलं, की तो प्रत्येक गोल म्हणजे सूर्याची प्रतिमाच होती.

नवल वाटणं हे दुसऱ्याचे दोषच पाहण्याच्या उलट आहे. नवल हे नुसत्या उत्सुकतेपेक्षा वेगळं आहे. नावीन्य संपलं की उत्सुकताही संपते; पण नवल

वाटण्याचं तसं नसतं. उत्सुकतेला जे पाहायचं असतं ते दिसलं, की तिचं लक्ष दुसरीकडे वळतं. कारण उत्सुकता कुठेच घर करून राहत नाही. नवल वाटण्याला स्पष्टपणा असतो आणि प्रकाशासारखा ताजेतवानेपणा असतो. असा प्रकाश झाडाला हवा असतो आणि सहजपणे झाड प्रकाशाकडे वळतं.

मुलाचं प्रश्न विचारणं म्हणजे नवलाचीच अभिव्यक्ती असते. कधी असे प्रश्न जग मोठं करण्यासाठी असतात.

- बेडकांना दात असतात का?
- माशांनी खारट पाणी गिळलं तर चालतं, मग आम्ही का नाही प्यायचं?
- माशा रात्री कुठे झोपतात?"
- पृथ्वी जर स्वतःभोवती फिरत असते तर आपल्याला चक्कर का येत नाही?

कधी कधी प्रश्न असे असतात, की आपला कशावर विश्वास आहे याचा आपण शोध घेऊ लागतो.

मी देवाला सांगू का मला पंख दे म्हणून?

जमिनीच्या खाली छोटी-छोटी माणसं राहतात का?

किंवा

तू भूत पाहिलं आहेस का? कारण मी पाहिलं आहे.

मुलाचे प्रश्न आणि त्यावर आपली उत्तरं ही मुलांसाठी अतिशय अर्थपूर्ण असतात; त्याचबरोबर मोठ्यांनी विचारलेले प्रश्न आणि त्यावर मुलांनी दिलेली उत्तरं ही प्रौढांनाही अनपेक्षित असतात.

ई.एफ. शूमाखर शिक्षणाच्या हेतूबद्दल म्हणतात : "एकप्रकारे लोकांना दात जंगलातून बाहेर काढणं म्हणजे शिक्षण. हे जंगल निरर्थकपणा, निहंतुकपणा, प्रवाहपतित होणं, अनावर लाड यांनी बनलेलं आहे. अशा जंगलातून बाहेर काढून उंच पर्वतावर जाणं म्हणजे शिक्षण. तिथे मुक्त करणारं सत्य सापडतं. ह्या प्रत्यक्ष प्रवासाचा अनुभव शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांनाही अज्ञात असतो आणि शिखरावर गेल्यावर प्राप्त होणारी दृष्टी हे गूढच राहतं. ते प्रत्येकानं शोधून काढावं लागतं."

भोवतालचं जग समजून घेण्यासाठी खेळ, कुतूहल आणि प्रश्न विचारणं, उत्तर शोधून काढणं हे सगळे मार्ग आहेत. काम करणं हा समाजाशी आणि भौतिक जगाशी नातं जोडण्याचा मूलभूत मार्ग आहे.

हेतुपूर्वक रचना केलेल्या विधायक कामाला दिवसेंदिवस शालेय जीवनातून बाजूला ढकललं जात आहे. हातांनी करायचं काम म्हणजे काहीतरी अभ्यासक्रमाबाहेरची गोष्ट आहे असं मानलं जातं किंवा असं काम म्हणजे शिकण्यात अडचणी असणाऱ्या मुलांसाठी योग्य विषय असाही समज आहे. गांधीजींनी मूलभूत विचार करून उत्पादक श्रम आणि उपजीविकेसाठी उपयोगी काम पुन्हा

शिक्षणात आणलं. तो सर्व शिक्षणाचा पाया आहे असे ते मानत. उपजीविकेचं साधन म्हणून काम करण्याची कल्पना त्यांनी शाळेत आणली. असं काम हे शहराला खेड्याशी जोडतं आणि श्रीमंतांना गरिबांशी जोडतं. उत्पादक श्रमांना त्यांनी शाळेत महत्त्व दिलं ते श्रमांच्या आर्थिक आणि सामाजिक गुणवत्तेमुळे. बुद्धिजीवी लोकांना हातांनी काम करून शिक्षण देण्याचा एक मार्ग म्हणूनही या मूलोद्योगाकडे गांधीजी पाहत. विनोबांनी 'नई तालीम' मधल्या हस्तव्यवसायाबद्दल सारांशात म्हटलं आहे, की 'हस्तव्यवसायातून तीन हेतू साधतात. मुलांच्या अंगभूत गुणांचा सर्वांगीण विकास होतो. ह्या कामातून व्यवहारात उपयोगी पडणारं अनेक प्रकारचं ज्ञान मिळतं आणि असं एक साधन मुलांच्या हाती मिळतं, की ज्यातून मुलं उपजीविका मिळवू शकतात.'

शाळेत कामाच्या आर्थिक पैलूवर जो भर गांधीजींनी दिला त्याबद्दल रवीन्द्रनाथ टागोरांनी प्रश्न उपस्थित केला. 'नई तालीम' १९३८ मध्ये प्रकाशित झालं. त्यात शारीरिक श्रमांना स्थान दिलेलं होतं. त्या संदर्भात गुरुदेव टागोर लिहितात "संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाऐवजी शिक्षणाची परिणती भौतिक उपयोगात आहे की काय असं वाटतं आहे."

गुरुदेवांनी हस्तकलेचा आग्रह धरला, कामाचं महत्त्व जाणलं. हे विशेषतः श्रीनिकेतनात घडलं; पण त्यांना त्यातला आर्थिक मुद्दा महत्त्वाचा वाटला नाही. त्यांनी हस्तकलेवर भर दिला तो कौशल्य वाढविण्यासाठी. हस्तकलेत माणूस शरीरानं गुंतलेला राहतो तसाच तो सर्जनशीलतेतही गुंततो. त्यातून त्याची कल्पनाशक्ती आणि नवं शोधायची वृत्ती विकसित होते. त्यांनी सर्जनशीलता आणि उत्पादनक्षमता या दोन गोष्टी वेगळ्या मानल्या होत्या.

मूल खेळता-खेळता काही गोष्टी शोधून काढतं, रचना करायला शिकतं, प्रयोग करतं, वेगवेगळे आकृतीबंध शोधतं आणि त्यांतली नाती त्याला सापडतात. असा शोध पुढे कौशल्याच्या रूपात प्रकटतो. संवादाचं कौशल्य, रचनेचं कौशल्य, निर्मितीचं कौशल्य आणि प्रगती करत राहण्याचं कौशल्य. गांधीजींनी कामाचा हेतू सेवा हा मानला; तर गुरुदेवांनी आग्रह धरला, की आनंदाशी एकरूप झालेलं काम शोधलं पाहिजे. ते इतके दूरदर्शी होते, की यांत्रिक आणि कंटाळवाणं वाटणारं कामही आतून अर्थपूर्ण असतं असं त्यांनी म्हटलं. कामाच्या ह्या दोन वृत्ती - सेवा आणि आनंद - परस्परविरोधी नाहीत. त्यांना एकत्र आणलं पाहिजे.

शाळेत केलेल्या कामातून मुलांना प्रौढांच्या जगात जबाबदार आणि उपयोगी बनायला प्रोत्साहन मिळतं. घरातलं काम वेगळं असतं. त्यातून त्यांना हे घर माझं आहे हा विश्वास मिळतो आणि कुटुंबाची काळजी घेतल्याचा अनुभव मिळतो. मात्र उत्पादक हस्तकलेची कल्पना हळूहळू कठीण वाटू लागली आहे. कारण

सगळीकडे व्यापारीकरणाने आणि औद्योगिकीकरणाने व्यापक स्वरूप धारण केलं आहे. या जगात काम माणसांना एकमेकांपासून दूर करतं; कारण मार्क्स म्हणतो त्याप्रमाणे “माणसाला या जगात समाधान मिळत नाही. त्यामुळे तो स्वतःला नाकारू लागतो.” असं काम कधी निर्माण होतं? तर जेव्हा उत्पादनावर आणि फायद्यावर भर असतो तेव्हा. तिथे काम करणाऱ्याला तो त्या कामाबद्दल जबाबदार आहे असं वाटत नाही किंवा तो कामात मनापासून गुंतत नाही. तिथे सर्जनशीलता किंवा विविधता यांना क्वचितच वाव असतो. कंटाळवाणेपणा हा मन एकाग्र करून कामात गुंतून जाण्याच्या विरुद्ध असतो. एकाग्रतेनं काम करणं माणसाला आत्मसन्मान मिळवून देतं.

गांधीजी आणि गुरुदेव दोघांनीही मुलांना काम करायला प्रोत्साहन दिलं. ते कामही नाइलाजानं करण्याचं, जबरदस्तीनं करण्याचं काम अशा प्रकारचं नव्हतं; तर ते जीवनात आवश्यक आणि समाधान देणारं होतं. तो जीवनाचा एक भाग होता. शाळेच्या इमारतीच्या दुरुस्तीची कामं, परिसरातली कामं, हस्तकलेचे उपक्रम, शिवण आणि स्वयंपाक यांतून पैसे मिळत नसतील; पण ती जीवनावश्यक कौशल्यं नक्कीच आहेत. कामाकडे पाहण्याचा निर्मळ दृष्टिकोन तयार होण्यासाठी ही कौशल्यं मदत करतात. एक व्यक्ती म्हणून आणि एखाद्या गटाचा जबाबदार सभासद म्हणूनही ही कौशल्यं विकसित होणं महत्वाचं आहे. अर्थपूर्ण आणि विधायक कामात गुंतलेलं असणं जीवनाला विधायक बनवतं आणि हेतू आणि अर्थ देतं. मात्र गांधीजींना अपेक्षित असलेल्या स्वावलंबनाच्या ‘आर्थिक परीक्षेत’ ही कामं अयशस्वी होतात. तरीही ती आत्मविश्वासाकडे मात्र नक्कीच घेऊन जातात.

फळ आणि खजिना

स्वतःच्या सर्व आशा-इच्छा हरवलेल्या माणसाचं वर्णन गांधीजी ‘जो माणूस अंतःकरणातून कधीही आनंदी, प्रसन्न नसेल असा’ असं करतात. शारीरिक वाढ आणि व्यक्ती म्हणून होणारा व्यक्तिमत्त्वाचा विकास, या वरवर पाहता दोन वेगळ्या गोष्टी असतात; पण एक गोष्ट त्यांच्यात समान असते. त्यांच्या आतली शक्ती - तिला कोणीही बाहेरून वळवू, वाकवू शकत नाही. गुरुदेव या विषयावर भाष्य करतात ते असं : ‘ती शक्ती एखाद्या कंदिलासारखी नसते; तर काजव्यासारखी असते. कंदिलाचा प्रकाश आपण बाहेरून लहान मोठा करू शकतो पण काजव्यानं जन्मभरातल्या प्रक्रियेतून तो मिळवलेला असतो.’

‘अंतःकरणातली प्रसन्नता’ आर्जवं करून मिळत नाही; तसंच तिची निर्मितीही

करता येत नाही. कारण प्रत्यक्ष जगलेल्या आणि ठसा उमटवून गेलेल्या अनुभवांमधून ही प्रसन्नता जन्माला आलेली असते. अशा आठवणीच आपल्या प्रत्येकाला ‘एकमेव’ बनवतात; एवढेच नव्हे, तर आयुष्यभर पुरेल असा खजिना देत असतात. दोस्तयेवस्कीच्या ‘ब्रदर्स कारामाझोव’ या शेवटच्या कादंबरीच्या अखेरीला कादंबरीचा नायक आलोसियस शाळकरी मुलांच्या एका गटाशी बोलतो. त्यांच्या एका मित्राचा मृत्यू झालेला असतो त्याच्या अंत्ययात्रेची ती वेळ असते. तो म्हणतो -

“आपल्या लहानपणीच्या, लहानपणीच्या घरातल्या आठवणी जेव्हा आपण काढतो, तेव्हा त्याहून वरचं अधिक परिणामकारक, अधिक परिपूर्ण आणि अधिक उपयोगी असं काहीही नसतं. आपण शिक्षणाविषयी बरंच काही ऐकतो, पण लहानपणापासूनची एखादी सुंदर, निर्मळ आठवण म्हणजे सर्वात उत्तम शिक्षण असतं. जर माणसाकडे अशा अनेक आठवणींचा साठा असेल, तर त्याचा उरलेल्या दिवसांत बचाव होतो; आणि अशी एकमेव छान आठवण जरी आपल्याजवळ राहिली, तरी एक दिवस ती आपल्या मुक्तीचं साधन बनू शकते.”

आपल्या आठवणी कदाचित रूप बदललेल्या असतील किंवा ठरावीक प्रकारच्या असतील, दबलेल्या असतील किंवा खोटे असतील. दोस्तयेवस्कीचं भाष्य असं आहे, की ‘त्या अनमोल आहेत.’ हे भाष्य कदाचित भावनात्मक आणि काल्पनिक वाटेल; पण हा खोलवरचा आशावाद केवळ निरागसता आणि भ्रष्टाचार एकमेकांबरोबर गुंफलेल्या कादंबरीतून नव्हे, तर आयुष्यभर अन्याय आणि दुःख सहन केलेल्या जीवनातूनही हा आशावाद येतो.

आपल्या घडण्यामध्ये केवळ आठवणींचा साठाच काम करील असं नाही, तर दुसराही एक पैलू आहे. तो म्हणजे विस्मरणाचा. शाळा म्हणजे विसराळूपणाला प्रोत्साहन देणारी जागा असा विचार आपण कधी करत नाही. विसराळूपणा म्हणजे निष्काळजीपणा किंवा दुर्लक्ष असं मला म्हणायचं नाही. उलट, एखाद्या गोष्टीत आपण पूर्णपणे गुंतलो, की इतर गोष्टी विसरायला होतात. आपण एकप्रकारे स्वतःच्या पलीकडे जात असतो. कारण जी गोष्ट ‘आपण करत असतो त्यात आपण आपला सगळा जीव ओतलेला असतो’ असं कालंडरवेल कुक म्हणतात.

खेळ आणि हस्तकला या दोन्हीमध्ये एकाग्रता आणि विस्मरण या दोन्हींना जागा असते. काम म्हणजे आपल्या रिकामपणाचा आणि आनंदाच्या क्षणांचा भंग असं काही लोक समजतात. पण तेच काम जर सर्जनशील, कल्पक असेल तर काम आणि आनंद यांत फरकच राहत नाही.

एका पत्रकारानं गांधीजींना विचारलं होतं, “तुम्ही इतके कामात गुंतलेले असता, की कधी कामातून सुट्टीवर जावंसं वाटत नाही का?”

गांधीजींनी उत्तर दिलं, “मी कायम सुट्टीवर आहे असंच मी समजतो!”

खूप पूर्वीच्या काळापासून गोष्टी निर्माण करणं आणि सांगणं ही प्रथा आहे. त्यामुळे ऐकणाऱ्याला भावनिक शिक्षण मिळतं. इद्रिस शाह यांनी त्यांच्या World Tales या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हटलं आहे, की “गोष्टी वास्तवापासून पळून जाण्याऐवजी आशा निर्माण करतात. नेहमीच्या आयुष्यातल्या लादल्या गेलेल्या गोष्टींपासून तात्पुरती मुक्तता मिळाल्यामुळे लोकांना आशावादी बनायला अवसर मिळतो आणि आपली ध्येयं साध्य करण्यासाठी आपल्यातल्या कल्पनाशक्तीला जोम मिळतो.” गोष्ट सांगणं हे ऐकणाऱ्यावर आक्रमण नसतं, तर त्याला ती गोष्ट स्वतःत सामावून घेण्याचं आवाहन असतं. गोष्टी कधी आपल्या आयुष्यातला अज्ञात भाग व्यक्त करतात, तर कधी तो अव्यक्त ठेवतात.

बऱ्याच गोष्टी खजिन्याच्या शोधाच्या असतात किंवा ‘हरवलेल्याचा शोध’ यावर आधारित असतात. असा शोध घेणाऱ्याला त्याचं फक्त सर्वस्वच गमवावं लागतं आणि त्याला असुरक्षित वाटत असतं एवढंच नाही, तर त्याच्या जिवालाही धोका असतो आणि या सगळ्यातून घेतलेल्या शोधाचं समाधानही वेगळंच असतं आणि गोष्ट ऐकणाराही इतका एकरूप होतो, की त्यालाही खजिना सापडेल अशी आशा वाटत राहते.

‘लॉरेन्स व्हॅन दर पोस्ट’ याची एक गोष्ट आहे. ‘एक शिकारी होता. त्याला एक मोठा शुभ्र जादूचा पक्षी क्षणभरच दिसला. तो पक्षी अंधाऱ्या जंगलात अदृश्य झाला. शिकारी आपलं कुटुंब, मित्र, जमीन आणि काम सगळं सोडून तो पक्षी पुन्हा दिसावा या आशेनं जंगलात निघून गेला. पण त्याचा शोध वाया गेला. खूप प्रवास करता-करता तो थकून गेला आणि एका पांढऱ्या पर्वताच्या पायथ्याशी पोचला. लोक म्हणत, की तो पक्षी तिथे राहतो. पर्वताचा चढ कठीण होता, पण त्यानं चढायला सुरुवात केली आणि लगेचच त्याच्या लक्षात आलं, की त्याच्यात आता चढण्याइतकी ताकदच राहिलेली नाही. तो तिथेच कोसळला, आणि मृत्यूची वाट पाहत पडून राहिला. त्या संपूर्ण रितेपणाच्या क्षणी आकाशातून एक पांढरं पीस त्याच्या हाती आलं आणि त्यानं रात्र होता-होता शांतपणे प्राण सोडला.’ गोष्टीच्या शेवटी असं म्हटलं आहे, की या एका माणसाच्या कष्टांमुळे आणि शेवटी त्याला मिळालेल्या आनंदांमुळे त्याच्या संबंध जमातीला जीवनाचा अर्थ कळला. या गोष्टीच्या काही आवृत्त्यांमध्ये लेखकानं शेवटी भर घातली आहे की, त्या पक्ष्याचं नाव ‘सत्य’ असं होतं.

आपल्या जीवनातल्या आपल्या अदृश्य मुळांप्रमाणे हा खजिना काहीवेळा दिसत नाही, ओळखता येत नाही. आणखी एक गोष्ट आहे. तिच्यातही खजिन्याचा शोध आहे. ‘रब्बी नावाच्या माणसाचं एक स्वप्न होतं, की लांबच्या गावातला

खजिना तो शोधून काढणार आहे. मोठ्या अपेक्षेनं तो आपलं घर सोडतो आणि दूरचा प्रवास सुरू करतो. बरेच दिवस लोटल्यावर त्याला एका पुलावर एक वृद्ध माणूस भेटतो. तो रब्बीच्या गावाकडे निघालेला असतो. बोलता-बोलता रब्बीला असं कळतं, की तो ज्या गावी निघालेला आहे त्याच गावाहून तो वृद्ध माणूस आलेला आहे. त्याला तो वृद्ध सांगतो, की त्याचंही स्वप्न आहे आणि तोही खजिन्याच्या शोधात निघालेला आहे. रब्बीला अतिशय नवल वाटतं. तो वृद्ध त्यानं स्वप्नात पाहिलेल्या गुप्त खजिन्याची जागा वर्णन करून सांगतो. रब्बी ती जागा ओळखतो. ते त्याचं स्वतःचं साधं सुधं घर असतं. दोघांही आपल्या दिशा बदलतात आणि मूळ जागी जातात.’

जीवनात, शाळांमध्ये, समाजात आपला संतुलित विकास व्हायचा असेल, तर त्यासाठी निर्मितीला, कुतूहला, काही आत्मसात करायला, लक्षात ठेवायला, काम करायला, विश्रांती घ्यायला आणि शोध लावायला अवकाश मिळवावा लागेल. हे सगळं इतरांची आणि पृथ्वीचीही जबाबदारी स्वीकारण्याच्या मर्यादित घडावं लागतं. भगवान गौतम बुद्धांनी २५०० वर्षांपूर्वी असं म्हटलं, की “प्रत्येक व्यक्तीने त्याचा किंवा तिचा नेमका धर्म शोधून काढावा आणि सगळ्या जगाचा विरोध असला तरी तो धर्म पाळावा.”

केवळ कुणीतरी तुम्हाला सांगितलं, म्हणून कशावरही विश्वास ठेवू नका,
किंवा अशी परंपरा आहे म्हणूनही विश्वास ठेवू नका.

तुम्ही स्वतःच त्याची कल्पना केली म्हणूनही विश्वास ठेवू नका.

तुमच्या शिक्षकांबद्दल तुम्हाला आदर वाटतो, म्हणून

ते सांगतील त्यावर विश्वास ठेवू नका;

पण योग्य ती परीक्षा करून, पृथक्करण करून

तुम्हाला जे चांगलं वाटेल, जे सर्वांच्या भल्याचं, फायद्याचं असेल

अशा शिकवणुकीवर विश्वास ठेवा.

तिचा प्रचार करा आणि तुमची मार्गदर्शक म्हणून त्या शिकवणुकीचा स्वीकार करा

इथे प्रत्येक व्यक्तीची समजूत घेण्याची धडपड आणि सत्य या दोन्हींसाठी बंधन आहे. “सर्वांच्या भल्याचं” खरं काय ते शोधून काढण्याची जबाबदारी दोन्हींकडून स्वीकारली आहे त्याही शोधाला “सर्वांच्या भल्याचं” बंधन आहे.

भाग दुसरा
गांधीजींच्या शिक्षण संकल्पनेत
व्यक्तीचं स्थान

विषय प्रवेश

जाणीवपूर्वक किंवा अजाणता एखाद्याचं व्यक्तित्व समजून घेणं यामुळे शिक्षणाच्या हेतूवर परिणाम होतो. व्यक्तीला एखाद्या वस्तूसारखं मानण्याची वृत्ती वाढत आहे. ही वस्तू जणू काही स्वतःची निर्णयशक्ती नसल्यासारखी वेगवेगळ्या दबावांना बळी पडते. व्यक्तीच्या घडणीत आतून काही गोष्टी परिणाम करतात आणि काहींचा बाहेरून दबाव येतो. आतून परिणाम करणाऱ्या गोष्टी म्हणजे पूर्वजांकडून आलेली वैशिष्ट्यं आणि मानसिक घडण. बाहेरून येणारा दबाव हा ऐतिहासिक, आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीतून येतो. एकीकडे माणूस एकटा पडणं, कामाबद्दलची त्याची अनास्था, नात्यांमधला जिव्हाळा हरवणं आणि निसर्गाबरोबरचं नातं तुटणं हे वाढत गेलं, तर त्याचवेळी माणसाला कमी लेखणं वाढत गेलं. एखाद्या व्यक्तीने भौतिक यश काय मिळवलं त्यावरून तिला ओळखायचं अशी वृत्ती वाढते आहे. गांधीजींची कल्पना वेगळी होती. व्यक्ती ही समाजाशी एकरूप झालेली आणि जबाबदार व्यक्ती अशी त्यांची कल्पना होती. आजच्या आक्रमक व्यक्तिवादाच्या हे पूर्ण विरुद्ध आहे.

हा निबंध तीन भागांत आहे. पहिला भाग गांधीजींची व्यक्तीविषयीची जी कल्पना होती, की व्यक्तीचा विकास समाजाची सेवा करण्यातून परमेश्वराशी जोडलं जाण्यामुळे होतो, त्याविषयी आहे. दुसऱ्या भागात ह्या कल्पनेचा गांधीजींच्या 'नई तालीम'च्या संकल्पनेवर झालेल्या परिणामांचा शोध घेतला आहे. तिसऱ्या भागात ह्या संकल्पना आजच्या काळात कशा योग्य ठरतील याविषयी चर्चा आहे.

व्यक्तीच्या नैसर्गिक विकासाची गांधीजींची कल्पना

“माझं जीवन हाच माझा संदेश आहे” हे गांधीजींचं सुप्रसिद्ध वाक्य आपल्याला आश्चर्याचा धक्का देतं आणि नेमकं तत्त्वज्ञान समोर ठेवतं. एकदा त्यांनी ‘आचरणाशिवाय तत्त्वज्ञान म्हणजे प्राणाशिवाय शरीर’ असं म्हटलं होतं. त्यांच्या सगळ्या विचारांच्या मुळाशी माणूस आहे. गांधीजींच्या स्वतःच्या जीवनातही बदलायला, वाढायला तयार असलेल्या माणसावर त्यांचा विश्वास होता, हे सिद्ध झालं आहे. गांधीजींनी स्वतः अविरतपणे आणि अथकपणे अनेक जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. त्यांतूनच त्यांच्या ‘व्यक्तीची समाजातली भूमिका काय असावी?’ या तत्त्वाचा जन्म झाला. त्यांची तत्त्वं केवळ काल्पनिक नव्हती किंवा ती पोकळीतून आली नव्हती किंवा एखाद्या घटनेचं लांबून निरीक्षण करूनही ती तयार झाली नव्हती. ‘सत्याचे प्रयोग’ या त्यांच्या आत्मचरित्राच्या प्रस्तावनेत त्यांनी म्हटलं आहे : “माझ्या प्रयोगांबद्दल मी कोणताही दावा करत नाही. एखादा शास्त्रज्ञ जसा त्याचे प्रयोग जास्तीत जास्त नेमकेपणानं, तपशीलवार आणि बारीक-बारीक गोष्टींकडेही लक्ष ठेवत करतो, पण त्याचेच निष्कर्ष खरे असा तो आग्रह धरत नाही, त्यांच्याकडे तो मोकळ्या मनाने पाहतो, तसा मीही या प्रयोगांकडे पाहतो.”

त्यांच्या परीक्षेत ते स्वतःच परीक्षक असतात आणि परीक्षा देणारेही तेच असतात. त्यांची स्वतःचं विश्लेषण करण्याची तीव्र इच्छा आणि नेमकेपणा यांचं वर्णन कुणीतरी असं केलं आहे, की ‘पैलू पाडणाऱ्यानं अजून पैलू न पाडल्या गेलेल्या हिऱ्यावर काम करावं तसं ते स्वतःवर काम करत.’

गांधीजींनी आपल्या विचार, उच्चार, आचार यांतली संपूर्ण सुसंगती शोधण्यासाठी आयुष्य घालवलं. त्यांना प्रत्येक गोष्टीतलं सत्य शोधून काढायचं होतं. त्यांच्या मते सुसंगती म्हणजे आतल्या स्वरूपाचं प्रकटीकरण होतं. ते वरवरच्या बदलांसारखं नव्हतं. ते लिहितात : माझ्या वागण्यात वरवर सुसंगती दिसते की नाही याच्याशी मला काहीही कर्तव्य नाही. माझ्या सत्याच्या शोधात

मी अनेक कल्पना टाकून दिल्या आणि अनेक नवीन गोष्टी शिकलो. मी जरी वृद्ध असलो तरी माझी वाढ थांबली आहे असं मला वाटत नाही. दर क्षणी सत्य, माझा परमेश्वर, मला जी आज्ञा देतो ती मी तत्परतेनं पाळू शकतो की नाही याची मला चिंता आहे.”

गांधीजी स्वतःला ‘व्यवहारी आदर्शवादी’ म्हणतात. एका जवळच्या मित्रांनं त्यांचा उल्लेख ‘रोख-ठोक रहस्य’ असा केला. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला अध्यात्माची भक्कम बैठक होती. पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांनं त्या तत्त्वज्ञानाचं प्रत्यक्ष रूप घेतलं आणि त्यातून ते अर्थशास्त्र, राजकारण आणि शिक्षण या अवकाशात पसरलं. गांधीजींच्या दृष्टीनं प्रत्येक व्यक्ती सत्याचा आदर्श आणि अहिंसेचे आचरण यांचं अधिष्ठान होती. त्यांनी सत्य आणि अहिंसा यांच्या अतूट नात्याबद्दल लिहिलं, की ‘सत्य आणि अहिंसा यांना एकमेकांपासून दूर करणं शक्य नाही. प्रेम करणं म्हणजे सत्य जगणं आणि स्वतःशी प्रामाणिक असणं म्हणजे अहिंसेचं तत्त्वज्ञान प्रत्यक्ष जगणं.’

व्यक्तिविशेष विरुद्ध व्यक्तिगत स्वार्थ

माणसाच्या व्यक्तिगत स्वार्थाला मर्यादा नसली, की हिंसा जन्माला येते आणि अहंकार सोडला, की व्यक्तिमत्त्व एकसंध होतं. गांधीजींनी या दोन्हीतला नेमका फरक लक्षात आणून दिला. अहंकारी व्यक्तिमत्त्वातला उथळपणा आणि जीवनाशी, आनंदानं, खुलेपणानं सूर जुळलेल्या व्यक्तिमत्त्वाची समृद्धी, यांच्यातला फरक त्यांनी अधोरेखित केला.

ते लिहितात : गेली पन्नास वर्षे मी ह्या (अहंकारमुक्तीतून आनंद मिळतो हे नेमकं शिकवणाऱ्या तत्त्वाची) आत्मतत्त्वाची आपण होऊन गुलामी पत्करलेली आहे. त्यानं कायमच मला माझ्या स्वतःपासून वाचवलं आहे आणि मला क्षणभरही मोकळं सोडलं नाही. मी जसजसा त्याला अधिकाधिक शरण जातो आहे, तसतसा माझा आनंद वाढतो आहे.

गांधीजी ज्याला ‘स्वतःला शून्यवत करणं’ असं म्हणतात, त्यात आपल्यावर लादल्या जाणाऱ्या अनेक भूमिकांपासून दूर होणं अपेक्षित आहे. या भूमिका लिंग, सामाजिक स्तर, नातं किंवा इतिहासातून येतात. गांधीजींनी आयुष्यभर हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला, की कुटुंबात, धर्मपरंपरेत, भोवतालच्या संस्कृतीत, चिरस्थायी असं काय आहे आणि त्यांतल्या कशामुळे त्यांना सत्य समजून घेण्यात अडथळे येतात. या आंतरिक स्वातंत्र्याचं उत्तम उदाहरण म्हणजे हिंदू महासभेचे नेते श्री. बी.एस. मुंजे यांना त्यांनी दिलेलं उत्तर

आहे. श्री. मुंजे यांनी असं म्हटलं होतं, की ‘अस्पृश्यता हिंदू धर्मग्रंथांनी मान्य केलेली आहे.’

गांधीजींनी लिहिलं :

“माझ्यासाठी ही आनंदाची गोष्ट आहे, की मी प्रत्येक श्लोकाशी बांधला जात नाही; कारण ते संस्कृतमध्ये आहेत. शास्त्रांचं तुमचं ज्ञान विपुल असलं, तरी तुम्ही सांगता तो हिंदू धर्म विकृत आहे. मी नम्रतेनं हे म्हणू शकतो, की मी आयुष्यभर हिंदू ‘धर्म’ जगलो आहे.”

ह्या प्रक्रियेमुळे गांधीजींमध्ये एक सर्जनशील, सशक्त असा मोकळेपणा आला. त्यामुळे अपरिचित कल्पनांकडे त्यांना मोकळेपणाने पाहता आलं, नवीन दृष्टिकोन आत्मसात करता आले. त्या दृष्टिकोनांचं नुसतंच अनुकरण झालं नाही.

सततच्या प्रयोगांमधून त्यांनी त्यांच्या कल्पनांना मूर्त रूप दिलं. त्यांच्या स्वतःच्या समाजाचा जातीवादाकडे पाहण्याचा संकुचित दृष्टिकोन, इंग्रजांचा अन्याय, कम्युनिस्ट विचारसरणीचा दुराग्रह यांच्यामुळे त्यांची ‘अथक इच्छाशक्ती’ रचनात्मक कामात गुंतून गेली. ‘निःस्वार्थीपणाची ताकद’ यातला वरवरचा विरोधाभास खालील परिच्छेदात चांगल्याप्रकारे व्यक्त झाला आहे :

“स्वयंप्रेरित माणसं एकाच वेळी टोकाची व्यक्तिवादी आणि टोकाची निःस्वार्थी तसंच सामाजिक आणि प्रेमळ माणसं असतात. हे सर्व गुण एकत्रच असतात आणि स्वयंप्रेरित माणसांमध्ये त्यांच्यातले भेद नाहीसे होतात.”

गांधीजींनी स्वतःच म्हटलं आहे, “शुद्ध अहिंसेच्या वातावरणातच वैयक्तिक स्वातंत्र्य पूर्णपणे अनुभवता येतं. समाजात माणसांनी एकमेकांवर अवलंबून राहू शकणंही सत्त्वाची कसोटी आहे. त्यामुळेच माणसाला स्वतःच्या श्रद्धांनुसार, विश्वासांनुसार जगता येतं.”

व्यक्ती - सर्वांत महत्त्वाचा विचार

“व्यक्ती हा सर्वांत महत्त्वाचा विचार आहे” ही कल्पना गांधीजींनी मांडली. ‘सर्वोदय’ ही तत्त्वप्रणाली गांधीजींच्या आर्थिक, राजकीय, आणि शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या मुळाशी आहे. सर्वोदयाची अनेक प्रकारे भाषांतरं झाली आहेत. ‘सर्वांचं कल्याण’ किंवा ‘निरपवाद वैश्विक आनंद’, इत्यादी. सर्वोदय या शब्दात अनेक अर्थ आहेत. त्याचा आत्मा गांधीजींनी सांगितल्याप्रमाणे ‘अन्त्योदय’ आहे. त्याचा अर्थ “समाजातल्या शेवटच्या, दुर्बल, सर्वांत गरीब माणसाचाही विकास.” हे सर्वोदयाचं तत्त्वज्ञान बेन्थॅमच्या उपयुक्तता-वादाच्याही पुढे जातं.

बेन्थहॅमचं तत्त्वज्ञान एका तत्त्वावर उभं होतं. ते तत्त्व म्हणजे “जास्तीत जास्त लोकांचं जास्तीत जास्त भलं” आणि शेवटी “सर्वांचं जास्तीत जास्त भलं.” गांधीजी असे लिहितात, की अहिंसेवरची श्रद्धा ही उपयुक्तता-वादाच्या तर्कशास्त्राच्याही पलीकडे जाते. इतरांनी जगावं म्हणून असा माणूस स्वतः मरायला तयार असतो. तो त्याग करायलाही तयार असतो. गांधीजींच्या रामराज्याच्या कल्पनेतून त्यांना एकही माणूस बाहेर राहायला नको होता. त्यांनी कधी उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत, सशक्त-अशक्त किंवा अगदी चांगलं-वाईट यांच्यातही फरक, भेदभाव केला नाही. प्रत्येक व्यक्तीला ते या रामराज्याच्या संकल्पनेतलं साध्य मानत होते आणि हे रामराज्याचं ध्येय कितीही आदर्श असलं, तरी ते साध्य करण्याचं व्यक्ती हे साधन मात्र नव्हतं.

गांधीजी जगाकडे मानवतावादी दृष्टिकोनातून पाहत. हा दृष्टिकोन माणसाला केंद्रस्थानी मानतो. मात्र गांधीजी मानवतावादाच्याही पलीकडे जातात. मानवतावादात असं गृहीत आहे, की नैतिक जग निर्माण करण्याची क्षमता फक्त मानवात आहे. गांधीजींना हेही पटत नसे, की केवळ मानवी क्षमता आणि भावना अंधाराशी लढाई सोसू शकतात. गांधीजींना बहुधा दोस्तयवस्कीनं त्यांच्या कादंबरीत जे म्हटलं आहे ती भावना ग्राह्य असावी. त्यांच्या ‘द ब्रदर्स कारामाझॉव्ह’ या कादंबरीत तो लिहितो, ‘वास्तवातलं प्रेम ही कठोर आणि भयावह गोष्ट आहे. स्वप्नातलं प्रेम वेगळं असतं, प्रत्यक्षातल्या प्रेमात कष्ट असतात आणि भरपूर मनोधैर्य लागतं.’

स्वतःचं अपयश आणि दुर्बलता ओळखून आणि मान्य करूनही गांधीजींना मानवी स्वभावातलं दुबळेपण मान्य आहे, पण मानवी स्वभावातला दुष्टपणा मान्य नाही. त्यांना स्वतःच्या मर्यादित राहूनही असं जाणवलं, की जगात अमर्याद शक्ती काम करत आहेत. ते लिहितात, “प्रत्येक व्यक्ती त्या शक्तीचा भाग आहे किंवा किरण आहे. सर्व बदलांना या शक्तीचं अस्तर लाभलेलं असतं. ही शक्ती, हा किरण मात्र बदलत नाही, तो सर्वांना एकत्र धरून ठेवतो; तो निर्माण करतो, स्वतःत सामावून व्यक्तिगत अस्तित्व संपवतो आणि पुन्हा निर्माणही करतो.” त्यांना असं जाणवलं, की त्यांच्या कणाकणांनी बनलेल्या दृष्टीत सत्य हे विलक्षण रीतीने गुंफलेलं वास्तव आहे... ते सूर्यपेक्षाही दशलक्ष पटींनी अधिक प्रखर आहे. ते मूळ ईश्वराच्या स्वरूपाबद्दल असं म्हणत, की “अगदी माझ्या आयुष्यातल्या कणाकणांवर त्याची सत्ता चालते तो आपल्या हृदयात राहतो आणि बोटांना नखं किती जवळची असतात, त्याहूनही अधिक तो आपल्याजवळ असतो, आणि तो दिसत नसला म्हणून काय झालं? तो म्हणजे विश्वाचं नैतिक शासन आहे.”

मानव - संपूर्ण सत्याचा अंश

गांधीजींचा असा विश्वास होता, की सर्व मानव एका संपूर्ण सत्याचा, महत्त्वाचा अंश आहेत. ते ह्या सगळ्याच्या अंतर्गत असलेल्या एकजुटीची तुलना पाण्याच्या थेंब्यांवांनी बनणाऱ्या सागराशी किंवा एकेक धागा विणत बनवल्या गेलेल्या वस्त्राशी किंवा शरीरात वेगवेगळ्या इंद्रियांद्वारा एकत्रितपणे केल्या जाणाऱ्या कामाशी करतात. गांधीजींना स्वतःचे अनुभव लिहिताना असं वाटतं, की ते स्वतः दोन्ही आहेत - अंशही आणि संपूर्णही. गांधीजी लिहितात, की जेव्हा मानव स्वभाव सर्वांना सर्व प्रसंगी समानतेची वागणूक देतो, तेव्हा तो देवत्वाला पोचतो. गांधीजींना त्यांच्या अनुभवातून ईश्वराबद्दल असं वाटू लागलं, की ‘मी त्याला सगळ्या मानवजातीपेक्षा वेगळा समजूच शकत नाही.’

अंश आणि संपूर्ण यांचं एकमेकांवर अवलंबून असणं आणि व्यक्ती आणि समाज यांचं एकमेकांवर अवलंबून राहणं यावर गांधीजी लिहितात -

“समाजाच्या भल्याकरता, सामाजिक संयमाला स्वतः होऊन शरण गेलं, म्हणजे त्यासाठी संयमाचं पालन केलं, तर व्यक्ती आणि समाज दोघांही समृद्ध होतात.”

गांधीजी आशावादी होते. त्यामुळे ते असं म्हणत, की ‘प्रत्येकाला आपल्या हृदयात वास करणाऱ्या परमेश्वराची जाणीव होतेच. चांगुलपणाकडे माणसं आकर्षित होतात. वाइटाकडे नाहीत.’ ते लिहितात, ‘मानवाच्या विविध ऊर्जेची गोळाबेरीज केली तर असं लक्षात येईल, की ती आपल्या अधोगतीला काट होत नाही, तर प्रगतीला मदत करते.’

त्यांचा आशावादावरचा विश्वास हा स्वतःवरच्या त्यांच्या विश्वासातूनच आला आहे. ते स्वतःबद्दल दोन्ही प्रकारे बोलत - एक म्हणजे, ‘मी माझ्या अपयशाचा अभ्यास आहे, आणि तरीही मी अदम्य आशावादी आहे. कारण माझा स्वतःवर विश्वास आहे. असं स्वतःबद्दल म्हणणं कुणालाही उद्धटपणाचं वाटेल, पण हे मी अत्यंत नम्रपणे म्हणतो आहे. मी सर्वोच्च ईश्वरी शक्तीला मानतो. माझा सत्यावर संपूर्ण विश्वास आहे. म्हणूनच या देशाच्या भविष्याबद्दल मला मुळीच शंका नाही किंवा मानवजातीच्या भविष्याबद्दलही नाही,’ असंही ते म्हणतात.

गांधीजी आपण एकमेव आहोत, असा दावा करीत नाहीत किंवा स्वतः भविष्यवेत्ते आहोत असंही म्हणत नाहीत. उलट ते असं म्हणतात, की ‘मी जे म्हणतोय त्याची प्रत्येकाला जाण येऊ शकते.

आपल्या सर्वांच्या अंतर्गात एकच आत्मा वास करतो आहे. सर्व आत्मे

सारख्या क्षमतेचे असतात. फक्त त्यातल्या काहीनी त्यांच्या शक्ती वाढवलेल्या असतात आणि बाकीच्यांच्या निद्रिस्त अवस्थेत असतात.'

नैतिक स्वातंत्र्य

माणसाच्या चांगुलपणाचं मूळ त्याच्यातल्या अंतःप्रेरित करुणेत आहे, यावर गांधीजींचा विश्वास नव्हता; पण माणसाच्या नैतिक स्वातंत्र्याच्या क्षमतेत त्याच्या चांगुलपणाचं मूळ असतं असं ते मानत. सर्व घटना, मानवाच्या सर्व कृती या पूर्वकर्मांच्या फलस्वरूप घडतात, हे तत्त्वज्ञान गांधीजींनी ठामपणे नाकारलं. असा यांत्रिक दृष्टिकोन माणसाला शक्तिहीन बनवतो. असा दृष्टिकोन माणूस आपोआपच आतून घडलेला पाहतो किंवा काही न करताही तो घडतो असं मानतो, असं त्यांचं म्हणणं होतं. चांगुलपणावरचा त्यांचा विश्वास व्यक्त करतानाचे बाहेरच्या काही शक्ती तो चांगुलपणा प्रदूषित करू शकतात. हेही गांधीजी ओळखत आहेत.

'तुम्ही युरोपीय लोक असं म्हणता, की माणूस जन्माला येतो तेव्हा तो चांगला-वाईट काहीच नसतो' 'तो कोणत्या मार्गावरून जाईल हे ठरवणारी इतर अनेक कारणे असतात.' माझं म्हणणं याउलट आहे, की 'माणूस हा नेहमी चांगलाच असतो आणि फक्त वाईट प्रथाच त्याला त्याच्या सरळ मार्गावरून दुसरीकडे वळवतात.'

हा आशावाद साधाभोळा नाही किंवा भाबडा नाही. माणसाचा चांगुलपणा उमलून यावा, यासाठी बाह्य अडथळे दूर करणं गांधीजींना कधीही पुरेसं वाटत नाही. ते ठामपणे म्हणतात, की माणसानं स्वातंत्र्यातच वाढलं पाहिजे आणि पूर्ण स्वातंत्र्य अनुभवण्याची क्षमता मिळवली पाहिजे.

स्वतःतल्या क्षमतांचा शोध

सध्याचा काळ झपाट्यानं बदल होण्याचा आणि परिवर्तनाचा आहे. त्यामुळे निराधार झाल्याची भावनाही वाढते आहे. ही एकटेपणाची भावना जीवनाच्या सर्व अंगांवर परिणाम करते आहे. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय या सर्वांचा परिणाम नातेसंबंधांवर होतो आहे. विरोधाभास दाखवून असं म्हणता येईल, की संपर्क साधनं जसजशी सुधारत गेली, तसतशी प्रत्यक्ष नाती तुटत गेली. व्यावसायिक व्यवस्थापनाचं वर्चस्व जास्त होऊ लागलं, की आपल्याला वैयक्तिक आयुष्यातलं व्यवस्थापनही जमेनासं होतं असं दिसतं. भावनाविवशता

आणि व्यापारीकरण आपलं अंतर्गत जीवन निर्जीव करून टाकतात. आपली काही मुळं जीवनाला आधार देतात आणि स्वातंत्र्य जपतात. काही मुळं परंपरा, विचार न करणं आणि पूर्वग्रह यांनी आपल्याला बांधून ठेवतात. या दोन्ही मुळांमधला फरक आपण समजून घेतला पाहिजे.

शाळेत मुलं अनेक गोष्टींपासून तुटतात. एक तर त्यांचं स्वतःचं एकसंधपण ती गमावतात, इतरांपासून दूर केली जातात. निसर्गाशी असलेलं त्यांचं नातं तुटतं. ज्ञान आणि शहाणपण यांत अंतर पडतं. मग प्रत्यक्षात काय करायचं? याबद्दल मला असं वाटतं, की मुलाजवळ उपलब्ध कोणती साधनं आहेत त्याचा शोध घ्यायला हवा. उदाहरणार्थ, मुलांचं स्वतःचं सामर्थ्य आणि कल्पनांची विविधता, खेळण्याची ताकद, भोवतालच्या घटनांबद्दल आणि एकूणच आश्चर्य वाटण्याची क्षमता, प्रश्न सुचण्याचा वेग, कामांची हौस, आजूबाजूच्या परिसरातील अनुभव, ऐकायला मिळणाऱ्या गोष्टी आणि भोवताली साजरे होणारे उत्सव. ही साधनं मुलांमधला क्षमता विकसित करायला मदतरूप ठरतात.

गांधीजी नेहमी मातीत मुळं रुजलेल्या शिक्षणाबद्दल बोलतात. माती म्हणजे नुसती पायांना लागणारी धूळ नव्हे, तर संबंध पृथ्वी. ज्यावर आपलं घर आहे आणि आपली कामाची जागा आहे. यातच गांधीजी भविष्याविषयीच्या त्यांच्या दिव्य दृष्टीची प्रचिती देतात. या दृष्टीमध्ये दोन गोष्टींचा समावेश आहे. एक तर लहानपणीच्या दृष्टीचा अस्सल ताजेपणा, आणि अनुभवांतून येणारी प्रगल्भ आशा.

चांगुलपणा माणसात दडलेला असतो. तो एखाद्या कारागिराच्या अविकसित कौशल्यासारखा किंवा एखाद्या गणितज्ञासारखा किंवा उत्तम खेळाडूसारखा असतो. त्या गुणाचा विकास होणं प्रयत्नांनंतर आणि धडपडीनंतर काही वेळा शक्य असतं.

सर्व माणसं अपूर्ण असतात. जेव्हा एखाद्यात हे अपूर्णत्व इतरांपेक्षा जास्त प्रमाणात आढळतं, तेव्हा लोक त्याला दोष देतात. पण हे योग्य नाही. माणसाला त्याचा स्वभाव बदलता येतो, त्यावर ताबा मिळवता येतो; पण तो संपूर्ण टाकून देता येत नाही. ईश्वरानं त्याला तेवढं स्वातंत्र्य दिलेलं नाही. चित्याला जर त्याच्या अंगावरचे ठिपके बदलता आले तर माणसालाही त्याच्या स्वभावाच्या घडणीतली वैशिष्ट्यं बदलता येतील.

इतरत्र गांधीजी लिहितात, की 'अधोगती आकर्षक असते, कारण ती सुंदर वस्त्रांनी सजून समोर येते.' त्यांचा असा विश्वास आहे, की माणसाला स्वेच्छेनं जगायचं असेल तर त्याला सवयी बदलता येतात, तेवढी क्षमता त्याच्यात असते. परंतु हे करताना संघर्ष करावा लागतो व या संघर्षाचे महत्त्वही ते मानतात. त्याला कमी लेखत नाहीत. गांधीजी दोन परस्परविरोधी गोष्टींबद्दल बोलतात.

एक म्हणजे गवताचं पातंदेखील परमेश्वराच्या इच्छेशिवाय हलू शकत नाही आणि दुसरे म्हणजे माणूस त्याच्या इच्छेप्रमाणे वागू शकतो. माणसाची पंचाइत गांधीजी जाणून घेतात. एकीकडे माणूस लोकांच्या गर्दीतला नगण्य माणूस असतो, तर दुसरीकडे 'तो स्वतःचं प्राक्तन घडवणारा असतो. त्याला आपलं स्वातंत्र्य कशाप्रकारे वापरायचं याचं संपूर्ण स्वातंत्र्य असतं.' गांधीजी असाही इशारा देतात, की 'स्वतंत्र इच्छा (स्व-खुशी) ही गुणात्मकरीत्या अगदी वेगळी गोष्ट आहे आणि आपल्या आवाक्यात नसलेल्या कृतींच्या परिणामांवर ताबा ठेवणं ही एक वेगळी गोष्ट आहे.' शेवटी ते म्हणतात, 'आपण परिणामांवर ताबा नाही ठेवू शकत, पण प्रयत्न करणं आपल्या हातात आहे.' स्वातंत्र्यासाठी लागणाऱ्या मानवी क्षमतेवर आणि शक्यतेवर गांधीजींचा विश्वास होता, तरी क्षमतेवर बाहेरची दडपण असतात, हे त्यांना मान्य होतं. 'कितीही प्रयत्न केले तरी माणूस त्याचा परिसर आणि त्याचं संगोपन यांचे परिणाम पुसून टाकू शकत नाही.' तरीही त्यांचा विश्वास होता, की माणसाला काही एका मर्यादेपर्यंत स्वतःवर ताबा मिळवणं शक्य असतं आणि सवयीनं आलेल्या निष्क्रियतेला तो दूर करू शकतो. गांधीजींचं अर्थशास्त्राचं, सामाजिक आणि राजकीय दबावांचं परीक्षण कठोर होतं. कारण, हे दबाव माणसाचं स्वातंत्र्य हिरावून घेतात. त्याच्या जिवाला धोका निर्माण करतात. इथे हिंसा, अन्याय त्यातून माणसाचं दडवलं जाणं, गांधीजींना मान्य आहेच, पण तरीही 'कठीण परिस्थितीतून बाहेर येणं माणसाला शक्य असतं,' असं म्हणतात.

गांधीजी असं सुचवत नाहीत, की अद्भुत जादूने हा मार्ग सोपा करता येईल किंवा आव्हानं कमी करता येतील. खरं तर त्यांनी निश्चितपणे असंच म्हटलं आहे, की परमेश्वर अथांग आहे आणि त्याचा स्वभाव अतर्क्य आहे. तो अनेक वेळा 'आपल्या तोंडचा घास काढून घेतो आणि आपल्याला करण्याजोगं काही उरत नाही आणि त्याला आपली गंमत बघून आनंद मिळतो.'

सत्यापर्यंत सर्वांनाच पोचता येतं, पण सत्य म्हणजे काय हे मात्र पूर्णपणे ज्ञात होत नाही, असं गांधीजी म्हणतात,

अचूकपणाचा, परिपूर्णतेचा दावा करणं सर्वांत धोक्याचं आहे. मात्र याची त्यांना खात्री वाटते. आपण स्वतःपुरतं नेमकं काय करायचं ते ओळखू शकतो, पण हे करताना त्यात दुसऱ्यावर हिंसा लादली जाऊ नये; कारण माणसाची समज नेहमी मर्यादितच असते.

'प्रत्येकाच्या हृदयात सत्याचा वास असतो आणि सत्य शोधायचं तर हृदयात शोधावं लागतं; ते आपल्याला सापडलं की तेच मार्ग दाखवतं, पण आपल्याला एखादी गोष्ट सत्य वाटते आहे, म्हणून इतरांनी तसं वागावं अशी जबरदस्ती करण्याचा कोणालाही अधिकार नाही.'

आतला आवाज आणि आतून आलेला कायदा

गांधीजी माणूस आणि प्राणीजगत यांच्यात फरक करतात याचे कारण माणूस सोटा वापरतो म्हणून नव्हे; तर त्याच्या विचार करण्याच्या आणि समजून घेण्याच्या क्षमतेमुळे. त्यातूनच तो अहिंसेपर्यंत आणि आत्मसंयमनापर्यंत पोचतो. ती प्रत्येकाची स्वतःची जबाबदारी असते.

यात गृहीत असलेल्या आवश्यक एकटेपणाबद्दल डी.टी. सुझुकी लिहितात, 'ही परीक्षा एकट्याची असते. तुम्ही जणू एकटेच निर्जन प्रदेशात चालत जाता आणि तुमच्या एकट्यावरच जग चिखलफेक करते.

या आत्मशोधापायी केलेला एकान्तातला प्रवास, गांधीजी प्रत्यक्ष आदर्शाच्या प्राप्तीपेक्षाही अधिक महत्वाचा मानतात. आपला आदर्श काय याबद्दल आपली खात्री असू द्या. त्याच्यापर्यंत पोचण्यात कदाचित यश येत नसेल; पण म्हणून त्यासाठीचा प्रयत्न थांबता कामा नये, असं ते म्हणतात.

केवळ विवेकवादाने माणसाला ज्ञानप्राप्ती होते असं नाही. गांधीजी म्हणतात, 'जेव्हां विवेकवाद स्वतः सर्वशक्तिमान असल्याचा दावा करतो, तेव्हां तो भयंकर राक्षसासारखा वाटतो.' मात्र याचा अर्थ अविवेकाने ज्ञान मिळतं (जाणिवा समृद्ध होतात) असाही नाही. गांधीजींच्या आतल्या आवाजाकडे लक्ष देण्याच्या आग्रहाबद्दल राधाकृष्णन म्हणतात, की आतला आवाज ही सर्वांत सखोल विवेकवादी शक्ती आहे आणि या आतल्या आवाजाला जाणणं माणसाला शक्य आहे. तिथे आपण अधिक गंभीरपणे विचार करतो, अधिक सखोलपणे अनुभव घेतो आणि अधिक प्रामाणिकपणे वास्तवाकडे बघतो.' आतला आवाज हा प्रत्येक माणसाचा एक भाग असतो. तो एकमेव असतो आणि तरीही इतरांबरोबर त्याची देवाणघेवाण करता येते.

प्रत्येकात ही 'दैवी ताकद' असते; त्यामुळे गांधीजी गुरुपदाची कल्पना नाकारतात. कोणीही कोणामागे मेंढरासारखं अंधपणे जाऊ नये आणि कोणाचंही अनुकरण करू नये. त्यांना स्वतःला महात्मा म्हटलेलं, मान्य नव्हतं आणि त्यावर ते विनोदही करीत, 'जो कोणी महात्मा असेल त्याला मी त्याच्या नशिबावर सोडतो. एरवी मी असहकाराच्या चळवळीत असलो, तरी कोणी मला महात्मा म्हटल्याबद्दल त्याला गुन्हेगार ठरवण्याचा कायदा आला तर त्याला मी आनंदानं मान्यता देईन.' त्यांचा आग्रह होता की प्रत्येकानं चिकित्सक असलं पाहिजे. उदाहरणार्थ, त्यांनी मीराबेनना अति अवलंबून राहण्यापासून आणि अंधानुकरण करण्यापासून परावृत्त केलं.

ते मीराबेनना लिहितात :

‘तुम्ही तुमच्या मार्गानं जाऊन स्वतःची प्रगती साधली पाहिजे. मी सांगितलेलं तुमच्या बुद्धीला किंवा मनाला पटत नसेल तर ते सगळं तुम्ही नाकारलं पाहिजे. कोणत्याही परिस्थितीत तुम्ही तुमचं स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व जपायला हवं. जेव्हां तुम्हांला मला विरोध केलाच पाहिजे असं वाटेल, तेव्हां तो जरूर करा.’

गांधीजी याला ‘स्वतःच्या आंतून आलेला कायदा पाळणं’ म्हणत आणि ते ‘सर्वात मोठं न्यायालय आहे’ असंही म्हणत. ही गोष्ट नम्रतेतून येणाऱ्या एकांतातल्या विचारातून येते; अहंकारातून नव्हे. ‘टोकाची नम्रता असल्याशिवाय माणूस अखेरपर्यंत एकटा उभा राहू शकत नाही. नम्रता नसेल तर माणसाला काही किंमत नाही.’ अशा आतून आलेल्या आज्ञाधारकपणात धोका असतो, त्याग असतो आणि कधी त्यासाठी प्राणही द्यावा लागतो.

धर्म आणि जबाबदारी

गांधीजी प्रत्येकाला जबाबदारीचं उत्तरदायित्व देतात आणि म्हणून प्रत्येकाला निर्णयासाठी आणि कृतीसाठी जबाबदार धरतात. ते लिहितात, की आपल्या स्वतःच्या कृतींना आपणच जबाबदार असतो. मात्र त्यासाठी आपण संपूर्ण जबाबदारी घेतली पाहिजे.

ही जबाबदारीची संस्कृती आणि नैतिक स्वातंत्र्याचं अवकाश आज धोक्यात आलं आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे, संपर्कसाधनांच्या गुंतागुंतीच्या प्रसारामुळे, जीवनावश्यक वस्तूंच्या उत्पादनावर आणि वापरावर असलेल्या केंद्रीभूत निर्बंधांमुळे व्यक्तीचं स्वातंत्र्य आणि खऱ्याखऱ्या निवडीचं स्वातंत्र्य नाहीसं होत आहे. गांधीजींचं तत्त्वज्ञान असं सांगतं, की व्यक्तीचं स्वातंत्र्य हिरावून घेणार नाहीत, तर तिला आधार देतील, अशा संस्था उभ्या करण्याची व्यक्तिशः जबाबदारी घेतली पाहिजे. हा आग्रह आजच्या काळाशी फारच सुसंगत आहे.

गांधीजींचे काही कडवे टीकाकार होते. त्यापैकी एक एम.एन.रॉय. त्यांना गांधीजींचे विचार पटत नव्हते. पण जेव्हां त्यांनी १९४६-४७ साली कोलकाता येथे दंगल आणि हिंसा करणाऱ्यांना गांधीजींनी एकट्याने निर्भय प्रतिकार केला हे पाहिलं, तिथल्या हताश नागरिकांचं सांत्वन करताना पाहिलं, तेव्हां रॉय बदलले.

डेनिस डाल्टन लिहितात, ‘‘कोलकाता येथे गांधीजींचा चमत्कार पाहायला मिळाला, या एका माणसाच्या प्रेरणेनं चाळीस लाख पीडित लोकांच्या मनात शहराचं स्वरूप पूर्ववत करण्याची इच्छा जागी झाली आणि त्यासाठी आवश्यक

ती जबाबदारीची जाणीव लोकांमध्ये निर्माण झाली; लोकांच्या जीवनातही परिवर्तन घडलं.’’

गांधीजींच्या मते, ‘‘धर्म’ ही गोष्ट बाहेरून लादण्याची नाहीच; आणि तो कोणीही कोणाला दाखवू, शिकवू शकत नाही. ज्याला स्वतःचा धर्म कळला, तो सगळ्या जगानं त्याला विरोध केला तरी आपला धर्म पाळेल. परंपरा माणसावर काही कर्तव्य लादते. त्यात तो हरवून जाऊ शकतो. तिथे माणूस ज्याच्या त्याच्या अपेक्षांमध्ये बांधला जातो. सध्या माणूस वेगळ्या दडपणांना तोंड देतो आहे. त्याचं कामच नव्हे, तर त्याची जीवनपद्धतीही बाजार ठरवतो; जणू काही माणसाला झटपट समाधान आणि अखंड आनंद देण्याची खोटी आश्वासनं देत त्याला मुद्दाम वास्तवाकडून अवास्तव जगण्याकडे खेचलं जातं आहे.’

गुरुदेव टागोर धर्माबद्दल असं म्हणतात, की ‘आपल्या जीवनात एखादं मोठं कार्य साकार होणं म्हणजे धर्म’ हे म्हणणं गांधीजींच्या कल्पनेच्या जवळचं आहे.

गांधीजी म्हणतात, ‘धर्म म्हणजे प्रत्येक माणसानं त्याच्या जीवनात पूर्ण करण्याचं एक विशेष काम.’

मूलभूत शिक्षणात व्यक्तीचं स्थान

गांधीजींची अशी धारणा होती, की प्रत्येक माणूस प्रेम, सेवा आणि जबाबदारी यांतून स्वतःचा शोध घेत असतो. या त्यांच्या विचारानं त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला आणि त्यांच्या विचारसरणीतल्या शिक्षणपद्धतीला आकार दिलेला आहे. आत्मज्ञानाची अंतर्गत प्रक्रिया अहिंसेच्या मार्गानं चालत असेल, तरच ती खरी ठरते. जी शिक्षणपद्धती व्यक्तीच्या स्वत्वाला नाकारते किंवा व्यक्तीवर बंधन घालते, ती मुळातच हिंसक असते.

गांधीजी शिक्षणाची व्याख्या अशी करतात, की ‘मुक्त करणारं ते शिक्षण.’ गांधीजींच्या मते ही मुक्ती किंवा स्वातंत्र्य केवळ स्वतः शोषणापासून मुक्त होण्यात नाही, तर त्याचबरोबर इतरांनाही शोषण होण्यातून मुक्त करण्यात आहे. गांधीजींना वसाहतवादी आणि पुस्तकी शिक्षणपद्धती अपुरी तर वाटत असेच, पण अपायकारीही वाटत असे. ती समाजात फूट पाडणारी, माणसाला आतून मोडून टाकणारी आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या परकं बनवणारी आहे. गांधीजींच्या शिक्षणपद्धतीत ‘सहभागी पद्धतीनं’ शिक्षण घेणं, आतले विचार, बाहेरचं जग आणि कृती यांत एकवाक्यता असणं अपेक्षित होतं. शिक्षणात अकार्यक्षमता आणि जगापासून तुटलेपणा येणं ही यामधली विसंगती ठरते.

एकसंध शिक्षण

मूलभूत शिक्षणाचा आराखडा पद्धतशीर प्रयोगांमधून आणि अनुभवांमधून जन्माला आला. १९३७ साली तयार झालेल्या 'वर्धा शिक्षणपद्धती'ची मुळं अनेक वर्षांच्या अनुभवांत आहेत. त्यापूर्वी चाळीस वर्ष गांधीजींनी स्वतःच्या मुलांसाठी दक्षिण आफ्रिकेत पर्यायी शिक्षणपद्धती निर्माण केली होती. हळूहळू वेगवेगळ्या कल्पना एकत्र आल्या आणि व्यवहारात आवश्यक म्हणून मूलोद्योगाचं शिक्षण जन्माला आलं. दक्षिण आफ्रिकेत 'फिनिक्स आश्रमात' राहणाऱ्या सदस्यांच्या मुलांच्या गरजांना उत्तर शोधायचं होतं. नंतरच्या काळात 'टॉल्स्टॉय फार्म'वर राहणारी सत्याग्रहींची जी कुटुंबं होती, त्यांच्या मुलांसाठी त्यांची शाळेची मागणी होती. भारतात आश्रमाच्या आजूबाजूच्या गावांत शिक्षणाची गरज होती, त्यामुळे हळूहळू तिथेही आश्रमाची शाळा पोचली होती. 'चंपारण्या'त १९१७ पासूनच राजकीय कामाच्या बरोबरीने विधायक कार्यक्रम म्हणून मूलोद्योगाचं शिक्षण हा अविभाज्य भाग होता.

मूलोद्योग शिक्षण अनेक प्रकारे संपूर्णपणे नवीन होतं हे लक्षात येतं. या शिक्षणपद्धतीने पारंपरिक शिक्षणाकडे परत जाण्याचा किंवा ते पुनरुज्जीवित करण्याचा मुळीच प्रयत्न केला नाही; मात्र शिक्षकाची भूमिका 'गुरू' सारखी होती. त्यानं व्यवहार आणि अंतर्ज्ञान यांची सांगड घालत मार्गदर्शन करावं अशी अपेक्षा होती. शिक्षकाची भूमिका व्यावसायिक किंवा व्यवस्थापकीय नव्हती. ती चार भितींपुरती मर्यादित नव्हती, तर विद्यार्थ्यांबरोबर काम करणारा, अभ्यास करणारा अशीही शिक्षकाची भूमिका होती. मूलोद्योगाच्या शाळेचा विचार आश्रमाच्या संदर्भात आणि ग्रामीण समाजाशी संबंधित केला गेला. प्रत्यक्ष जगण्यातच या शाळेंत सहभाग वाढवला. शाळा फक्त भावी जीवनाची तयारी नव्हती किंवा ते जीवनाबद्दल अप्रत्यक्ष शिकणंही नव्हतं.

विनोबांनी म्हटलं, की 'शिक्षक आणि विद्यार्थी यांनी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांत शेतकरी आणि तत्त्वज्ञानी या दोघांना एकत्र केलं पाहिजे. शिक्षकांबरोबर सर्व प्रकारची कामं करत असताना आणि त्याबद्दल वैचारिक देवाणघेवाण करताना विद्यार्थ्याला आध्यात्मिक मूल्यं समजतात.' गांधीजींना पद्धती बदलण्यात किंवा रचना बदलण्यात फार रस नव्हता; तर बदलासाठी लोकांबरोबर काम करण्यावर त्यांचा विश्वास होता. हे विद्यार्थी आणि शिक्षकांमधील परस्पर विश्वासाचं नातं होतं. ते म्हणत : "जर आपल्याला जगात शांती नांदावी असं वाटत असेल, तर ते शिक्षण मुलांपासून सुरू करावं लागेल."

'व्यक्तिकेंद्रितत्वाची गांधीजींची व्याख्या 'जंगली जनावरांचा कायदा' अशी

होती.' कारण, व्यक्तिकेंद्रितत्व शेवटी माणुसकीला विसरतं. शिक्षणात व्यक्तिकेंद्रितत्व हा आक्रमक स्पर्धेचा भाग असतो आणि त्यात चतुर व्यक्ती जिंकतात. हे एकांगी आणि एककल्ली शिक्षण असतं. त्यात माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या एकाच बाजूला शिक्षण मिळतं. याउलट प्रकारचं व्यक्तिमत्त्व हे संयमी व्यक्तिमत्त्व असतं. मानवतेच्या सेवेसाठी सर्व शक्ती पणाला लावली, तर माणूस सर्वांगीण विकास साधू शकतो. व्यक्तिमत्त्व हे संबंध व्यक्तीचं एकजीव स्वरूप असतं.

मुलाच्या शारीरिक आणि आध्यात्मिक शक्तींचं शिक्षण जोडीनं झालं, तरच त्याच्या मनाचा सर्वांगीण विकास होईल. ह्या दोघांनी मिळूनच पूर्ण शिक्षण होतं. ह्या सिद्धांतानुसार त्या दोन्हींचा स्वतंत्रपणे, वेगवेगळा विकास करता येईल, ही कल्पना चुकीची ठरेल."

माणसाचं काम ही त्याची ओळख असते. माणूस निसर्गाशी आणि समाजाशी सेवेमुळेच नातं जोडू शकतो. मूलोद्योगात उपजीविकेसाठी करायचे श्रम हुशारीनं, उत्साहानं आणि परमेश्वराच्या प्रेमासाठी करणं अपेक्षित होतं. आश्रमातल्या जीवनात गांधीजींनी हे प्रत्यक्ष अमलात आणलं होतं. आश्रमातून मिळणारा आदर्श म्हणजे 'सेवेसाठी जीवन' असं ते त्याचं वर्णन करीत. हस्तकला म्हणजे गांधीजींच्या दृष्टीनं प्रत्येक मुलातल्या सुप्त गुणांना आव्हान करणारं साधन होतं. हस्तकलेमुळे ह्या सुप्त गुणांना वाव मिळत होता. हस्तकलेचं स्वरूपच असं असतं, की ती करताना विचार करावा लागतो, कल्पनाशक्ती वापरावी लागते आणि जबाबदारी घेण्याची वृत्ती लागते. बौद्धिक विकास हा शारीरिक कृतींशी जोडलेला असतो, यावर गांधीजींनी भर दिला आणि केवळ पुस्तकी ज्ञानाने विकास गुदमरून जातो असंही ठामपणे सांगितलं.

गांधीजींनी अनुभवांतून होणारं शिक्षण आणि आत्मज्ञान यांत फरक मानला नाही. धार्मिक शोध आणि भौतिक जगाचा मानवी शोध हे एकमेकांपासून वेगळे करता येण्यासारखे नव्हतेच. 'जर शिक्षण समाजाच्या विविध गरजा भागवू शकत नसेल, तर ते शिक्षण घेण्यात अर्थ नाही' असं गांधीजी मानत.

"आपलं कुठलंही हृदय समाजाशी जोडण्यासाठी जर आत्मशोध केला नाही, तर नुसतं बाह्य संशोधन काही कामाचं नाही. तुम्ही जे संशोधनाचं काम करत असाल त्यात 'गरिबांचं भलं झालं पाहिजे' ही दृष्टी नसेल तर तुमच्या सगळ्या यंत्रशाळा सैतानाच्या यंत्रशाळेसारख्या असतील...."

माणसाने शिकावं ते स्वतःची भरभराट व्हावी म्हणून नाही, तर समाजाला भरभरून देता यावं म्हणून. विनोबा म्हणतात 'शिक्षण घेणं म्हणजे दोन पायांवर चालण्यासारखं आहे. एक पाऊल वैयक्तिक बदलासाठी टाकायचं तर पाठोपाठ दुसरं पाऊल सामाजिक बदलांसाठी टाकायचं.' याप्रमाणेच गांधीजी म्हणतात, की

‘शिक्षणातली स्वतंत्रता ही समाजाच्या गरजांचा तोल साधते.’

गांधीजी म्हणतात, “आश्रमातल्या शाळेतलं मार्गदर्शक तत्त्व ‘मुलाचं स्वातंत्र्य’ हे आहे, असं मला वाटतं. अगदी लहानात लहान मुलालाही आपण ‘कोणीतरी आहोत’ असं वाटलं पाहिजे. आपल्याला त्याच्यातल्या सुप्त गुणांचा शोध घेता यायला हवा; आणि त्याची पूर्ण वाढ होण्यासाठी त्याला सर्व मदत करता यावी. त्यासाठी एक अट असावी, की त्यानं त्याचं ज्ञान समाजाच्या भल्यासाठी वापरावं. त्याच्या बुद्धीवर पुस्तकांचं ओझं लादून त्याची बुद्धी दुबळी होणार नाही याची काळजी आपण घ्यावी. आश्रमातले पालक फक्त मुलांसाठी जगतील. त्यांच्याकडून शिकतील. तसंच त्यांनाही शिकवतील. त्यांचं संपूर्ण आयुष्य हे स्वतंत्र शिक्षणच असेल.”

सर्वसमावेशासाठी शिक्षण

मूलोद्योगाचं शिक्षण सर्वोदयाच्या तत्वांमध्ये मुरलेलं आहे. ते सर्वसमावेशक असावं अशी पहिल्यापासून दृष्टी होती. ते उच्चवर्गासाठी नव्हतं; तर सर्वांत गरीब आणि दुर्बल वर्गाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी होतं. त्यांच्यातल्या क्षमतांसाठी होतं. सर्वसमावेशकतेचा अर्थ विविधता आणि लवचिकपणा असा होता. गांधीजींना सार्वत्रिक आणि अनिवार्य शिक्षण हवं होतं. मूलोद्योगात शिक्षणाची हस्तकलेशी सांगड घातली होती. सामाजिक आणि प्रत्यक्ष वातावरण या सर्वच परिस्थितीत तत्त्वतः सगळीकडे सारखंच मान्य केलं होतं; गरीब असो वा श्रीमंत, ग्रामीण असो वा नागरी सर्वांसाठी ते सारखं होतं.

मूलोद्योगाचं शिक्षण राष्ट्रीय शिक्षण म्हणून मान्यता पावलं नाही. ते एका गोष्टीमुळे, की हे शिक्षण कमी दर्जाचं आहे आणि फक्त ग्रामीण भागातल्या गरिबांसाठी योग्य आहे असा समज पसरला. हा या शिक्षणपद्धतीवरील अन्याय होता. जो लगेचच समोर आला. मूलोद्योगाचं शिक्षण सर्वांसाठी लागू करण्याऐवजी, शिक्षणात केंद्रीय पाठ्यपुस्तकं आणण्याचा कायदा आणला गेला. तो नवीन राज्यकर्त्यांसाठी गरजेचा आणि फारच सोयीचा होता. सर्वोदयाची कल्पना केवळ गरीब-श्रीमंत किंवा उच्चवर्गीय-नीचवर्गीय यांच्यापलीकडे जाण्याची नव्हती, तर लिंगभेदाच्याही पलीकडे ती जात होती. गांधीजी स्त्रीशिक्षणाचा आग्रह धरीत तो स्त्रिया घरात स्वतंत्र, स्वावलंबी व्हाव्यात म्हणून तर होताच, पण त्यापलीकडे जाऊन विस्तृत सामाजिक, राजकीय क्षेत्रांतही त्यांनी स्वतंत्रपणे उभं राहावं यासाठीही होता. मुलींसाठी कोणता नेमका अभ्यासक्रम असावा याबाबत गांधीजी सगळ्यांच्या विचारांचं स्वागत करणारे होते, मात्र मुलींच्या प्रत्यक्ष अभ्यासक्रमाबाबत ते

निर्णयाला पोचले नाहीत. सोळा वर्षांच्या होईतोपर्यंत मुलींना शिक्षण द्यायला हवं याचा त्यांनी आग्रह धरला. त्यांना असं वाटत असे, की पुरुषांइतकीच स्त्रियांनाही स्वतंत्र विचार करता येण्यासाठी शिकण्याची गरज आहे.

शाळांबद्दल गांधीजींचा असा विचार होता, की हिंदू आणि मुसलमानांना एकत्र आणण्याचा तो एक मार्ग आहे. त्यांना विभाजनवादी प्रवृत्ती मान्य नव्हत्या. कुणीही स्वतःला इतरांपेक्षा श्रेष्ठ समजू नये आणि सत्याचा मक्ता घेऊ नये, असं त्यांना वाटे. संप्रदायानुसार शाळा निर्माण होतील अशी त्यांना भीती वाटे. एकजीव संस्कृती निर्माण होण्यात शाळेची भूमिका महत्त्वाची आहे, असं ते मानत.

भारतात ज्या विविध प्रकारच्या संस्कृतीचे लोक राहतात ते एकत्र येऊनच देशाची संस्कृती बनते. या संस्कृतींचा व्यक्तींवर प्रभाव आहे आणि इथल्या मातीचा त्या संस्कृतींवरही प्रभाव आहे. हा मिलाफ नैसर्गिकपणे स्वदेशी असेल आणि प्रत्येक संस्कृतीला त्यात स्वतःचे कायदेशीर स्थान असेल.

सर्व धर्मांत मुळात साम्य आहे, हे गांधीजींनी ओळखलं होतं आणि त्यांना हेही दिसत होतं, की अपरिहार्यपणे प्रत्येकाचा दृष्टिकोन मात्र वेगळा आहे. धर्माधर्मात खुलेपणाची वृत्ती असावी असा त्यांचा आग्रह होता. जर इतर धर्मांच्या श्रद्धांबद्दल आदर असेल, तर स्वतःची श्रद्धा अधिक विशाल होत जाईल. त्यांनी धार्मिक शिक्षणाचा सल्ला दिला नाही; कारण त्यातून गैरसमजुती निर्माण होतील आणि एकमेकांविरुद्ध वातावरण तयार होईल असं त्यांचं मत होते. पण सर्व धर्मांच्या विश्वासांच्या मुळाशी असलेल्या सत्य आणि अहिंसा या मूल्यांची पेरणी त्यांनी केली. ‘धार्मिक शिक्षण नाकारणं म्हणजे आपलं शेत पडीक ठेवून त्यात तण वाढू देणं होईल’ असं त्यांचं मत होतं. त्यांनी साधनेवर भर दिला, स्वतःचं उदाहरण घालून दिलं आणि माणसांना चैतन्य देणारं धर्मातलं जे तत्त्व असतं त्याकडे लक्ष वेधलं. ते लिहितात, ‘मला असं वाटतं, की कोणतीही गोष्ट जर सत्य आणि अहिंसा या गुणांकडे नेत असेल तर ती धार्मिक शिक्षणाचं साधन आहे.’

“आधुनिक शिक्षण माणसांसाठी कृत्रिम गरजा निर्माण करत आहे. शिक्षणाचा अधिक खोलवरचा हेतू जन्माला आणि मृत्यूला अर्थ देणं हा आहे, याकडे माणसांचं दुर्लक्ष होत आहे. आधुनिक शिक्षणाचा कल आपलं लक्ष मूळ तत्त्वापासून दूर नेण्याकडे आहे. त्यामुळे तत्त्वाचा प्रभाव, आत्म्याचा प्रभाव यांच्याकडे आपण आकर्षित न होता आपले डोळे क्षणिक, बदलत्या आणि भौतिक गोष्टींभोवती फिरत राहतात. निर्बुद्ध कल्पनाहीनतेची हीच मर्यादा असते हे निश्चित.”

मूलोद्योगाच्या शिक्षणाची संकल्पना आश्रमाच्या संदर्भात गांधीजींनी आखली होती प्रामुख्याने ग्रामीण समाजामध्येच ती रुजली. तिनं जीवनाचा एक मार्ग दाखवला आणि तो शिक्षणापासून वेगळा काढण्यासारखा नव्हता. गांधीजी

लिहितात, 'शिक्षण जीवनाची सर्व क्षेत्रं व्यापून उरतं. जीवनात शिक्षणाशी संबंध नाही अशी एखादी लहानशीही गोष्ट नसते.' गांधीजींनी असा आग्रह धरला, की मूल्यशिक्षण हा शाळेच्या मूळ गाभ्याचाच एक भाग असला पाहिजे, त्याचा प्रत्येक कृतीशी संबंध असला पाहिजे, तो वर्गाबाहेरचा विषय होता कामा नये. त्यांनी असंही लिहिलं आहे, की आपले सर्व प्रश्न आपल्याला अहिंसकपणे (कुठलीही जोर-जबरदस्ती न करता) सोडवता आले पाहिजेत. गणित, विज्ञान, इतिहास यांच्याकडे आपण समजूतदारपणे पाहायला हवं. या विषयातल्या प्रश्नांची सोडवणूक प्रश्न मुळातून समजून घेत व्हायला हवी.

गांधीजींच्या मते जीवन सार्थ व्हायला हवं असेल, तर सहकार्य, परस्परांना मदत ह्या महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत. स्पर्धेने मुलं एकमेकांपासून दूर जातात. याउलट, सहकार्याने लोक जवळ येतात. एकत्र केलेल्या कामामुळे देवाण-घेवाण चांगली होते आणि ध्येय साध्य होतं.

स्वावलंबन

गांधीजींचा असा विश्वास होता, की प्रत्येक माणूस स्वतः स्वतःच्या मार्गांनी वाढायला समर्थ असतो. प्रगल्भतेची प्रक्रिया आतूनच सुरू होते; तिला बाहेरच्या शक्ती वळवू, वाकवू शकत नाहीत. चारित्र्य घडवणारे हात स्वतःचेच असतात. चारित्र्यसंवर्धन स्वतःच्या आतूनच घडत असतं. गांधीजींची प्रत्येक व्यक्तीच्या आतल्या 'दैवी प्रकाशावर' श्रद्धा होती. प्रत्येकात बदल घडवण्याची क्षमता असते, यावर त्यांचा विश्वास होता. त्यामुळेच त्यांनी सामाजिक बदलासाठी कुठल्याही विशिष्ट पद्धतीवर किंवा रचनेवर भर दिला नाही. खरा बदल आतूनच होतो आणि तेच माणसाचं खरं क्षेत्र असतं. आदर्श समाज नेहमी स्फूर्तीनं भारलेल्या व्यक्तींनीच बनत असतो. त्यांनीही तोच आदर्श निवडलेला असतो.

'जर व्यक्तीचं स्वातंत्र्य हिरावलं गेलं, तर सगळं संपेलच; कारण व्यक्ती नगण्य असेल तर समाजात उरेल काय? वैयक्तिक स्वातंत्र्य असेल, तरच माणूस स्वखुशीने संपूर्णपणे स्वतःला समाजाच्या सेवेसाठी वाहून घेईल. जर हे स्वातंत्र्य हिरावून घेतलं, तर तो कठपुतळी बनतो आणि समाजाचा नाश होतो. वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन कुठलाही समाज निर्माण होणं अशक्य आहे. ते माणसाच्या मूळ प्रकृतीच्या विरोधी आहे,' असं गांधीजी म्हणत.

विनोबांच्या मते 'माणूस जर खरोखर स्वावलंबी असेल तर त्याचा अर्थ तो कोणावरही अवलंबून राहणार नाही.' ज्या माणसाला खरं शिक्षण मिळालं तो

खरोखरच स्वतंत्र आणि स्वावलंबी होतो. स्वावलंबन हे तीन पातळ्यांवर असतं, असं विनोबा मानत.

प्रथम व्यवहाराच्या पातळीवर. याचा अर्थ स्वतःची सर्व कामं स्वतः करणं. म्हणजे रोजचं कपडे धुणं, स्वयंपाक करणं आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्यासाठी पुरेशी कौशल्यं शिकणं.

दुसरी पातळी म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी स्वतःची क्षमता वाढवणं, आणि तिसरं असं, की स्वतंत्रपणे विचार करण्याइतकं पुरेसं ज्ञान मिळवणं आणि स्वतःचं मत बनवता येणं. हे सारासार विचारांतून आणि विकसित झालेल्या दृष्टिकोनातून येतं.

सारासार विचार आणि सूक्ष्म दृष्टी

गांधीजींच्या म्हणण्यानुसार अहिंसा आचरणात आणायची तर कशाची आवश्यकता असते, तर ती तीक्ष्ण बुद्धीची आणि जागरूक सदसद्विवेकाची. म्हणूनच त्यांनी शिक्षकाच्या प्राथमिक भूमिकेकडे 'विद्यार्थ्यांना फरक ओळखण्याची शक्ती देणारा' म्हणून पाहिलं.

विद्यार्थ्यांना हे समजलं पाहिजे, की आपण काय घ्यावं आणि काय टाकावं. मुलांना असा फरक करायला शिकवणं हे शिक्षकाचं कर्तव्य आहे. आपण विचार करणारे, जाणते लोक आहोत आणि सध्याच्या काळात आपण हे फरक ओळखलेच पाहिजेत, की आपल्यासमोर सत्य काय आहे आणि असत्य काय, गोड भाषा म्हणजे काय आणि कडू भाषा कोणती, स्वच्छ गोष्टी कोणत्या आणि अस्वच्छ कोणत्या, इत्यादी, इत्यादी."

गांधीजींच्या विचारात शिक्षकाची भूमिका विद्यार्थ्यांसमोरचा आदर्श आणि मार्गदर्शक अशी होती. स्वतःच्या कल्पना लादणारा अधिकारी अशी निश्चित नव्हती. एकदा एका शिक्षकानं त्यांना पत्र लिहिलं. त्यात उल्लेख केला, की 'आपल्या आज्ञेप्रमाणे मी कर्तव्यतत्परतेनं तिघा मुलांना सूतकताई करायला लावली आहे.' त्यावर गांधीजींनी उत्तर दिलं -

"विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत शाळेत घडणारी सर्वात वाईट गोष्ट म्हणजे शिक्षकांनी सांगितलेल्या प्रत्येक गोष्टीचं अंध आज्ञापालन करावं लागणं ही आहे. याउलट, जर शिक्षकांनी मुलांच्या सारासार विचारशक्तीला चालना दिली आणि त्यांनी स्वतःच विचार करावा यासाठी शिक्षक प्रेरणा देत राहिले तर ते चांगलं होईल."

'मुलांनी प्रत्येक गोष्टीची अनुभवांच्या कसोटीवर परीक्षा करून घेण्याची

सबय लावून घ्यावी' असं विनोबांना वाटे. ते म्हणत की, 'कोणत्याही बाह्य विधीवर किंवा कृतीवर अवलंबून राहणं म्हणजे अंधश्रद्धा आहे.'

गांधीजींनी असं म्हटलं, की 'प्रत्येकातच तो आतला आवाज असतो, पण तो कोणाला ऐकू येतो? तर जो स्वेच्छेनं बराच काळपर्यंत आणि तो ऐकायचं प्रयत्नपूर्वक प्रशिक्षण घेतो त्याला. त्यात कोणतीही जादू नाही किंवा ते आपोआप होत नाही.' गांधीजींना हेही जाणवलं, की हा आतला आवाज ऐकण्याची क्षमता भक्कम पायावर उभी असली पाहिजे; आणि त्या क्षमतेला धैर्य, नम्रता आणि निर्भयता यांची शिस्त असली पाहिजे.

१९२१ साली त्यांनी एका टीकाकाराला उत्तर दिलं होतं. त्यानं असं विचारलं होतं, की 'आजचे अविचारी तरुण त्यांच्या सदसद्विवेकबुद्धीला अनुसरून विचारी काम करतील, यावर विश्वास कसा ठेवणार?'

त्यावर गांधीजींनी उत्तर दिलं,

'इच्छा म्हणजे सदसद्विवेक नाही. लहान मुलाला सदसद्विवेकबुद्धी नसते. कडक शिस्तीचं फळ म्हणजे सदसद्विवेक. ज्या बेजबाबदार तरुणांनी कधीही आज्ञापालन केलेलं नाही, जे केवळ त्यांच्या जनावरांसारख्या उपजत प्रेरणांनुसार वागले आहेत, त्यांना सदसद्विवेक कळत नाही. सदसद्विवेक फक्त संवेदनशील हृदयातच असतो.'

तरीही इथे हा उल्लेख करावा लागेल, की गांधीजींनी त्यांच्या आत्मचरित्रात असे अनेक प्रसंग लिहिले आहेत. त्या प्रसंगांत शाळकरी वयाच्या गांधीजींमध्ये सत्याबद्दल विलक्षण संवेदनक्षमता होती आणि सत्तेला विरोध करण्याची तयारी होती.

धैर्य न शिकवणारं शिक्षण म्हणजे गांधीजींच्या मते एखाद्या भेणाच्या पुतळ्यासारखं असतं. तो दिसायला सुंदर असतो, पण उणतेच्या हलक्याशा स्पर्शानिंही तो वितळतोच. 'धैर्य आणि निर्भयपणा हे दोन आत्मसन्मानाचेच भाग असतात' असं गांधीजी म्हणत आणि 'त्या दोन्हींना नम्रतेचा पाया असला पाहिजे' असंही म्हणत. गांधीजी त्यांच्या स्वतःच्या शाळेच्या अनुभवाबद्दल सांगतात : काही मुलं स्वतःला श्रेष्ठ समजत असत, कारण एकतर ती इतरांपेक्षा हुशार होती किंवा धीट होती. वर्गातली जी मुलं थोडी दुबळी होती, ती त्यांची मगरूरी पाहून लांब राहायची आणि या दुबळ्या मुलांना हुशार मुलं अस्पृश्य मानत. या सान्याचा निष्कर्ष असा, की 'माणसाच्या विकासाची पहिली अट टोकाची नम्रता ही आहे.'

आजच्या काळाशी सुसंगत शिक्षण

मूलोद्योगाच्या शिक्षणानं जरी मुळं धरली नाहीत, तरी त्याचा अर्थ ते समर्पक नव्हतं असा नाही. ज्या शिक्षणपद्धतीवर 'मुलांना एकटं पाडणारी, अन्याय्य आणि समतोल ढळलेली' अशी टीका गांधीजींनी केली, त्या शिक्षणपद्धतीत गेल्या शंभर वर्षांत महत्त्वाचे काहीही बदल झालेले नाहीत. गांधीजींनी कधीही असा दावा केला नाही, की 'मला सगळ्या प्रश्नांची उत्तरं सापडली आहेत.'

ते लिहितात : माझं कार्य साहसी सफरीवर निघालेल्या सरदारासारखं आहे, अशी माझी कधीच कल्पना नव्हती. असा सरदार संकटात अडकलेल्या लोकांना संकटातून सोडवतो. मी एवढंच काम करत आलो आहे, की लोकांना त्यांचे प्रश्न स्वतःलाच कसे सोडवता येतील ते दाखवणं. प्रत्येक स्त्री किंवा पुरुष शरीरानं कितीही अशक्त असला तरी स्वतःच्या स्वातंत्र्याचं आणि आत्मसन्मानाचं रक्षण करू शकतो, हा निर्धार जर मी प्रत्येक माणसापर्यंत पोचवू शकलो, तर माझ्यासाठी काही करण्याचं बाकी राहणार नाही.

आदर्श समाजाचं जे स्वप्न गांधीजींनी पाहिलं होतं ते प्रत्यक्षात आलं नाही आणि सध्याची शिक्षणपद्धती तर गांधीजींच्या 'नई तालीम' स्वप्नाचं दुसरं टोक आहे. तरीही त्यांनी सत्य आणि अहिंसा यांवर आधारलेल्या शिक्षणाचं पाहिलेलं स्वप्न आणि त्यामागची भूमिका कमी महत्त्वाची ठरत नाही.

१९४६ साली गांधीजींना स्वतंत्र भारताविषयीच्या त्यांच्या दृष्टीविषयी विचारलं गेलं तेव्हां ते म्हणाले,

'हे सगळं माझं म्हणणं काल्पनिक आदर्श आहे अशी माझ्यावर टीका होण्याची शक्यता आहे; त्यामुळे त्याचा काहीही विचार करू नये असंही म्हटलं जाईल. युक्लिडची रेषा कुणाही मानवी संस्थेला काढता येणं अशक्य असलं, तरी तिला जे मूल्य आहे ते कधीच नाहीसं होणार नाही. त्याचप्रमाणे मी रेखाटलेल्या चित्राला मानवजातीच्यादृष्टीनं कायमस्वरूपी असं मूल्य आहे. या चित्राप्रमाणे तसंच्या तसं भारताचं चित्र तयार होऊ शकणार नाही; पण भारतानं याप्रमाणे जीवनपद्धती ठरवावी. आपल्याला काय हवं आहे याचं योग्य ते चित्र आपल्याकडे तयार हवं आणि नंतर आपण ते प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न करावा.'

गांधीजींनी जे व्यक्तीचं चित्र रेखाटलं होतं त्याचे शिक्षणावर दूरगामी परिणाम झाले आहेत. मूलोद्योगाच्या शिक्षणाची बंदिस्त चौकट नाही, तर विनोबांनी सुचवल्याप्रमाणे तो 'बीज विचार' आहे. तो माणसाच्या स्वातंत्र्याचं खरं स्वरूप

काय असावं याबद्दल नव्यानं आव्हानं उभी करतो आणि मुक्ती देणाऱ्या शिक्षणाचं स्वरूप काय असावं याचा शोध घेण्याचं आव्हान देतो. कृष्णकुमारांनी त्यांच्या 'गांधीजींचे विचार ऐकताना' या व्याख्यानात गांधीजींच्या काल्पनिक कृती ठरवण्याच्या क्षमतेबद्दल सांगितलं आहे. याचा अर्थ ते सांगतात त्याप्रमाणे गांधीजी स्थळकाळाच्या गरजेनुसार असलेल्या मागण्या, तत्परतेनं पुरवू शकत असत आणि त्याही लवचिकपणे आणि मोकळेपणाने. आज मूलोद्योगाच्या शिक्षणाचा अर्थ पुन्हा समजून घ्यायचा असेल, त्याचं पुनर्मूल्यमापन करायचं असेल, तर असा काही मार्ग असू शकेल.

नैतिक स्वातंत्र्याचा अवकाश दिवसेंदिवस संकुचित होतो आहे. त्याची कारणं दोन. एक म्हणजे जाहिरातींचं दडपण आणि दुसरं कारण व्यवस्थापनाच्या पद्धती. या दोन्ही गोष्टी सूत्रपणाच्या नावाखाली लोकांचे हक्क नाकारत आहेत आणि कामाची प्रतिष्ठा, स्वावलंबन ह्या गोष्टी हिरावून घेत आहेत. गांधीजींनी अशी शिक्षणाची रचना करण्याचा कायम प्रयत्न केला की ज्यात प्रत्येकाला सामावून घेता येईल. हा विचार आज आपल्याला फारच उपयोगी ठरतो आहे; कारण, आज शिक्षणाच्या प्रवाहात यायलाच अनेक मुलांना नकार दिला जातो किंवा ती नापास होत राहतात. याचं कारण या यंत्रणेत कमीत कमी मुलांना संधी मिळते आणि त्यांच्यासाठी चांगल्यात चांगल्या सुविधा उपलब्ध असतात. ही शिक्षणपद्धती स्पर्धेवर आधारलेली आहे. खालच्या वर्गातून वरच्या वर्गात जात राहणं हे अरुंद रस्त्यासारखं आहे. ही पद्धत छळ करणारी आहे. त्यात सर्वांना संधी नाही, स्वातंत्र्य नाही. या पद्धतीत अलिप्तता आहे, आक्रमक आग्रहीपणा आहे. कोणतेही अधिकार नाहीत.

मूलोद्योग शिक्षणात शिकणाऱ्याच्या आतल्या मूळच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे दुर्लक्ष करण्याची कल्पना नव्हती; तर ते अधिक बळकट करण्याचा उद्देश होता. स्वातंत्र्य ही (एखादी वस्तू कुणाच्या हातात ठेवावी तशी) देण्याची गोष्ट नाही, तर लक्षात घेण्याची (अंतर्गमातून एखादी गोष्ट प्राप्त झाली अशी जाणवण्याची) शक्यता आहे. मूलोद्योगातून मुलाला ज्या प्रकारचं शिक्षण मिळतं ते त्याला स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी याबद्दल जागृत करू शकतं. ज्या शाळेत पक्क्या चौकटी आखलेल्या असतात आणि मुलांनी शिकताना त्याबद्दल प्रश्न विचारू नयेत अशी अपेक्षा असते, जिथे परावलंबन शिकवतात; तिथे मुलाचं स्वातंत्र्य धोक्यात असतं. सध्या माणूस प्रसारमाध्यमांच्या दडपणाखाली दडपला जाण्याची शक्यता आहे. कारण माध्यमं मुलांकडे आपले भावी खरेदीदार म्हणूनच बघतात. शिक्षणाचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे माणसाला ह्या दडपणापासून मुक्त करणं आणि स्वतःची किंमत पुन्हा सिद्ध करणं.

काही दृष्टींनी गांधीजींचा हा जीवनाबद्दलचा दृष्टिकोन संकुचित आणि अवास्तव, अव्यवहार्य होता; कारण त्यांनी नैतिक आचरणावर अतिशय भर दिला. त्यावरून त्यांच्या आश्रमातच मतभेद झाले. कटुपणा निर्माण झाला. त्यावर गांधीजींचं असं मत होतं, की अशी नैतिक वागणुकीची कितीही कळकळीची विनंती केली, तरी तिचा मर्यादितच परिणाम होतो. गांधीजी सर्जनशीलतेच्या आणि सकारात्मक नात्यांच्या मुळाशी असलेल्या भावनांच्या, करुणेच्या आणि कल्पनेच्या जगाला फारच कमी महत्त्व देताना दिसतात. याउलट, गुरुदेव टागोरांची शिक्षणाकडे पाहण्याची दृष्टी 'आपल्या सर्जनशीलतेचं वाढतं भान' अशी होती. कलेमधल्या सर्जनशील कृतींमधून आपण जगाच्या व्यवहारात भाग घेतो आणि त्याचबरोबर आपल्याला आपली पूर्ण ओळख होत जाते. कल्पकतेमधून, इतरांबद्दलच्या करुणेतून आणि निसर्गाबरोबरच्या नात्यातून आपण या संपूर्ण अस्तित्वाशी संवाद साधतो आणि त्यातून आपल्याला आपला स्वतःचाच शोध लागतो. आपली आपल्याशी ओळख वाढते. गांधीजींची प्रवृत्ती अतिशय कडक आणि उग्र नियम करण्याची होती. त्यांचा एक नियम असा होता, की आश्रमात फक्त भाज्या काढायच्या. फुलं लावायची नाहीत. तरीदेखील हे पाहणं महत्त्वाचं आहे, की व्यक्तीनं वाढावं, विकसित व्हावं यासाठी गांधीजी खरेखुरे आणि व्यवहार्य मार्ग सुचवत असत; संपर्कमाध्यमं, फॅशन मार्केटिंग, राजकारणातल्या हुकुमशाही प्रवृत्ती असोत किंवा धर्मातल्या मूलतत्त्वावादी प्रवृत्ती असोत - माणसाच्या विकासाला मर्यादा घालणाऱ्या अशा शक्तींना - जोरदार विरोध कसा करायचा तेही सांगत.

शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांचीही वाढण्याची आणि शिकण्याची क्षमता ही आतून स्फुरणारी गोष्ट आहे. तंत्र आणि साधनं दुय्यम आहेत. साधेपणामुळे सर्जनशीलतेला बाधा येत नाही, उलट प्रेरणा मिळते. प्राथमिक साधीसुधी साधनं आणि भौतिक सामाजिक परिसर या माणसाला मिळालेल्या देणग्या आहेत.

व्यक्तिविशेषता ही माणसाची वाढ आहे. गांधीजींची सर्वांगीण विकासाबद्दल जी दृष्टी होती तीच अलीकडच्या सर्वंकष बुद्धिमत्तेवर झालेल्या कामातून नव्याने मांडलेली दिसते. या कामातून हे सिद्ध झालं, की शिक्षण हे एकाच प्रकारचं, मर्यादित असून चालणार नाही. गांधीजींचा भर नुसत्या विचार करण्यावर नव्हता; तर प्रत्यक्ष कृती करण्यावर होता. त्यांच्या दृष्टीने काम आणि अभ्यास एकमेकांपासून वेगळे नव्हते. जबाबदारी आणि सर्जनशीलता ह्या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत.

अहिंसक समाजाच्या निर्मितीसाठी स्पर्धेच्या वातावरणाला प्रोत्साहन न देता सहकार्य वाढवणारे मार्ग शोधून काढले पाहिजेत. नैतिक आणि बौद्धिक

देन्ही प्रकारच्या विकासासाठी सहकार्य आवश्यक आहे. न्यायपूर्ण, एकमेकांची काळजी घेणारा, अधिक संवेदनक्षम समाज निर्माण करण्याची जबाबदारी घेण्यासाठी, शिक्षण माणसाच्या ठायी वृत्ती निर्माण करतं. संस्था या माणसातल्या मूळच्या संवेदनशीलतेला तारक ठरतात किंवा मारकही ठरू शकतात.

फुटीरपणा हा स्वभावतः हिंसक आहे. उलट, सर्वसमावेशकता असली, की एकसंधपणाला जे प्रोत्साहन मिळतं ते शाळेच्या पलीकडे पोचतं. मुलांना समाजातील विविध प्रकारच्या, भेदभावांच्या गोष्टींचा स्वीकार करण्याचा, त्या गोष्टींना आपलंसं करण्याचा अनुभव देण्यात शाळेची भूमिका महत्त्वाची आहे. या वेगळ्या गोष्टी म्हणजे वेगळ्या क्षमता, वेगळे समाज, वेगळी आर्थिक पार्श्वभूमी आणि वेगळ्या संस्कृती. विविधता ही मुळात समृद्ध करणारी गोष्ट असते, ती स्वत्वाला धोका निर्माण करत नाही. या विविधतेचा सन्मान करणं आणि तिच्यातूनच एकात्मता निर्माण करणं शाळेला शक्य आहे.

मुलांनी स्वावलंबी बनावं, आणि त्यांचा स्वतःचा विचार आणि त्या आधारे त्यांची स्वतःची कृती निर्माण व्हावी असं शिक्षण असायला हवं. मुलांनी जर जबाबदार नागरिक व्हायला हवं असेल तर त्यांना स्वतंत्र विचार करायचं, चिकित्सक असायचं आणि सर्जनशील असायचं शिक्षण दिलं पाहिजे. त्यांना शिक्षणाची साधनं उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. यासाठी केवळ माहिती आणि तांत्रिक कौशल्य यांच्या पलीकडे जाऊन शिक्षणाचा खरा धर्म समजून घेणं फार महत्त्वाचं आहे.

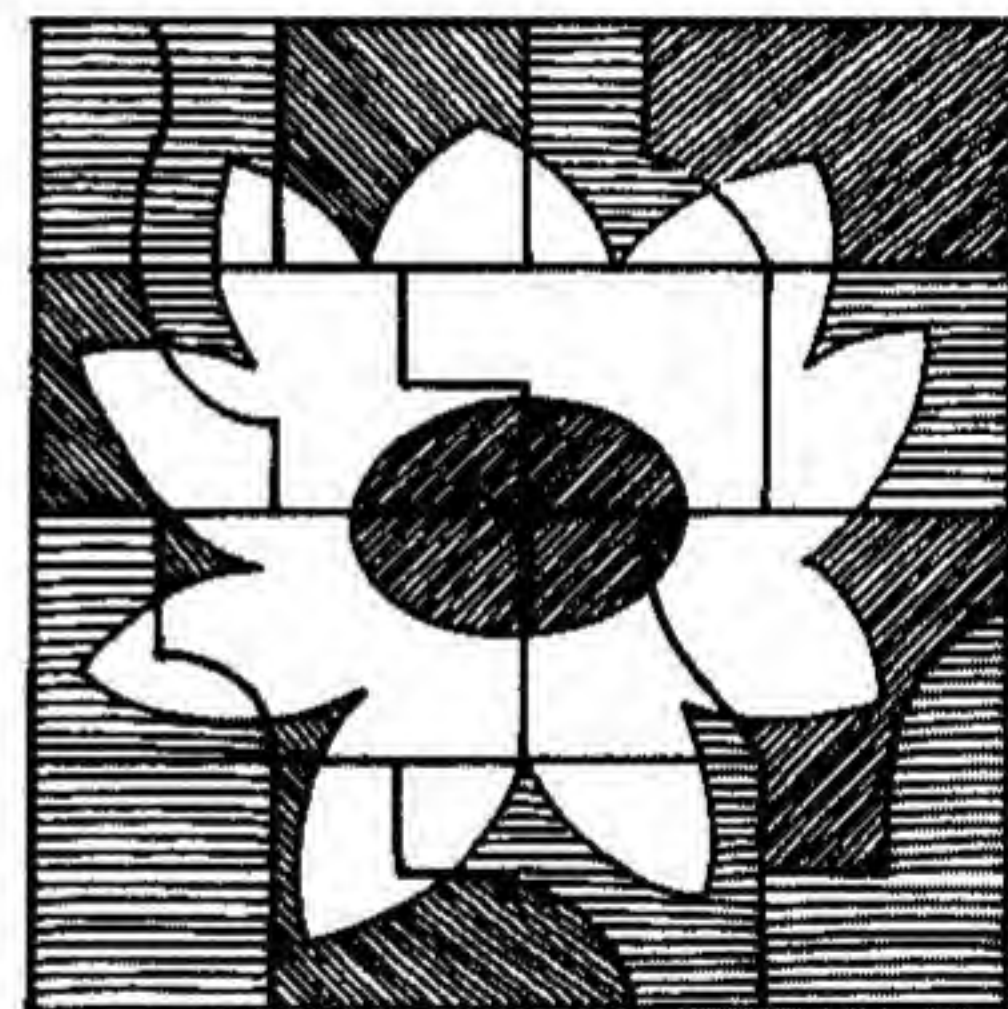
गांधीजी लिहितात : खरं शिक्षण कोणतं? तर जे आपल्याला 'आत्मन्' ची ओळख करून देतं. आपलं खरं स्वरूप, परमेश्वर आणि सत्य ओळखायला आपल्याला मदत करतं. हे ज्ञान मिळविण्यासाठी काही लोक साहित्याचा अभ्यास करतील; काही भौतिक शास्त्रांचा; तर काही कलांचा अभ्यास करतील. पण या प्रत्येक ज्ञानशाखेचं ध्येय आत्मज्ञान होणं हे असलं पाहिजे.

गांधीजींच्या अखेरच्या दिवसांत त्यांच्या असं लक्षात आलं होतं, की आपण काही शाश्वत बदल करू शकलो नाही. त्यांची जी तळमळ होती, की 'सामाजिक परिवर्तन घडावं' तीही प्रत्यक्षात आली नाही. ते स्वतःबद्दल म्हणत, 'आज माझा आवाज म्हणजे अरण्यरुदन आहे.' तरीही हे त्यांनी एका आणीबाणीच्या उंबरठ्यावर म्हटलं. कोलकात्याच्या दंगलीच्या उंबरठ्यावर. बाकीच्यांनी कदाचित कटुपणामुळे यातून अंग काढून घेतलं असतं. पण गांधीजींच्या मनातली जबाबदारीची भावना खोलवरची होती. त्यातून त्यांनी कोलकात्याला चमत्कार घडवला; आणि त्यासाठी स्वतःचे प्राण द्यायचीही त्यांची तयारी होती. लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी गांधीजींचं वर्णन 'एका माणसाचं सैन्य' असं केलं. त्यांनी

दंग्यांमुळे अस्ताव्यस्त झालेल्या कोलकात्याला एकट्यानं आवरलं. तिथल्या (लोकांच्या) उदासपणाला, भीतीला आणि गर्भगळित अवस्थेला बदलून टाकलं. गांधीजींच्या विचारातलं शिक्षणाचं अंतिम ध्येय 'सर्वांच्या हितासाठी निर्भयपणे स्वतःला पटलेल्या मार्गावरून जाण्याची प्रत्येक माणसाची क्षमता' हे होतं आणि त्यावर त्यांचा नितान्त विश्वास होता. ही जी दृष्टी ते जगले, ती त्यांनी कधीही सोडून दिली नाही आणि त्यासाठी त्यांनी मृत्यूही पत्करला.

३६३६

चिंतन

लहान शाळांची शक्यता

मी ज्या छोट्या गावात राहते, तिथे अलीकडे सकाळी आणि संध्याकाळी ढोल वाजवला जातो. त्याचा आवाज कंटाळवाणा असतो. जवळपासच्या शाळांमध्ये मुलांच्या कवायतीला ह्या आवाजाची साथ मिळते. हा आवाज गावाच्या शांततेचा भंग करणारा, सैनिकी आणि अभद्र वाटतो. मला तर तो शाळेतील सर्व आक्षेपां आणि कंटाळवाण्या गोष्टींचा प्रतीक वाटतो. सर्वांना ठरावीक प्रकारे एकसारखं करून टाकण्याकडे शाळांचा ओढा असतो, त्याचं हे प्रतीक आहे. माझी खात्री पटली आहे, की पर्यायी शाळांवर कितीही टीका झाली आणि या शाळांत खरे प्रश्नही खूप असले तरीही निश्चितपणे या लहान शाळा नेहमीच्या शाळांतल्या काही विनाशक आणि दडपणूक करणाऱ्या पद्धतींना स्पष्ट आव्हान देऊ शकतात.

छोट्या शाळा प्रचलित शिक्षणपद्धतीच्या बाहेर असल्यामुळे आणि त्यांना सरकारी मान्यता नसल्यामुळे सर्वसामान्य शाळांमधल्या बंदिस्तपणापलीकडे आणि मर्यादांपलीकडे त्या जाऊ शकतात. इतर शाळांची रचना, अभ्यासक्रम आणि आकार यांतून अशा लहान पर्यायी शाळांची मुक्तता होऊ शकते. ह्या स्वातंत्र्यामुळे या शाळांत शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, मुलांच्या अनुभवांवर आधारलेलं आणि त्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीला न्याय देणारं होईल, अशी शक्यता निर्माण होते. ज्या शाळेत मी काम करते तिथे आम्ही ठरावीक, ठीक पाठ्यपुस्तकं वापरत नाही. मुलांच्या जीवनाशी संबंधित असा अभ्यासक्रम तयार करण्याचा आम्ही प्रयत्न केला आहे. या अभ्यासक्रमाची मांडणी बंदिस्त न करता थोडी मोकळी आहे, त्यामुळे मुलांच्या अभिव्यक्तीला, कुतुहलाला आणि चिकित्सकपणाला वाव मिळतो.

आमच्याकडे मुलं त्यांच्या आजूबाजूला चालणारी जीवनावश्यक कामं पाहत असतात, त्यात मदत करत असतात. अशी कामं म्हणजे शेती, बांधकाम, मातीची भांडी तयार करणं, कापड विणणं आणि लोहारकाम. त्यामुळे आमच्या शिकण्याचा

केंद्रबिंदू नैसर्गिकपणे त्या कामांवर आधारित असतो. मुलं प्रत्यक्ष अनुभवांतून अभ्यास करत असतात. त्यामुळे त्यांना लाकूड, माती, लोखंड यांच्यावर आपलं अवलंबून असणं समजतं आणि या उत्पादनांबद्दलची जबाबदारीही कळते. आमची शाळा ग्रामीण वातावरणात आहे आणि आम्ही ऋतूबद्दल जागरूक आहोत. आपलं जीवन सूर्य, वारा, पाऊस यांच्यावर कसं अवलंबून आहे याचंही भान आम्हाला आपोआप राहतं.

आमचं गांव बेंगलुरुपासून तीस किलोमीटर अंतरावर आहे. याचा अर्थ असा, की गेल्या दहा वर्षांत गावात खूप बदल झाले आहेत. शेतीवर अवलंबून असलेलं गाव आता वेगाने शहरावर अवलंबून राहू लागलं आहे. आपली जमीन विकून टाकायची आणि बेंगलुरुच्या आजूबाजूला असलेल्या कारखान्यांमध्ये नोकरी पाहायची, ही प्रवृत्ती वाढते आहे. मुलंही त्यांच्या आयुष्यांतल्या अनेक बदलांना सामोरी जात आहेत. मला असं वाटतं, की या परिस्थितीत शाळेची भूमिका महत्त्वाची आहे. ह्या शहरी औद्योगिक लाटेमुळे आम्हा सर्वांचं कायकाय वाहून जाणार आहे, याची जाणीव शाळा मुलांना करून देऊ शकते.

शाळा लहान असणं हा तिच्या सर्जनशीलतेचा एकमेव निकष असू शकत नाही. मात्र हेही खरं आहे, की मोठ्या शाळांमध्ये मुलांना स्वतःचे शोध लावायला वाव मिळत नाही. लोकांना ठाकून ठोकून त्यांच्या गरजेच्या साच्यात बसवायचं अशी मोठ्या संस्थांची कामाची पद्धत असते. शाळा लहान असली, की मुलांना त्यांचं स्वातंत्र्य न गमावता, आत्मसन्मानाचा बळी न देता शिकता येतं. तरीही शाळेचा लहान आकार जर अर्थपूर्ण असायला हवा असेल, तर त्यात व्यक्तीचा सन्मान राखला गेला पाहिजे आणि प्रत्येक माणसात स्वतःच्या जाणिवेचा विकास होत असतो यावर शालेय व्यवस्थेचा विश्वास असायला हवा.

छोट्या शाळा हा एका मोठ्या चळवळीतला आवश्यक भाग आहेत. ही चळवळ म्हणजे प्रचंड आकाराच्या संस्था, माणसाला दूर सारणारं तंत्रज्ञान ह्या मोठ्या चळवळी आपल्या जीवनाच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक आणि आध्यात्मिक अशा सर्वच आणि जवळपास प्रत्येक बाजूंवर अधिकार गाजवतात. छोट्या शाळा म्हणजे स्वतःशी सूर जुळलेली, समाजाशी एकरूप झालेली आणि पृथ्वीशी नातं जोडणारी जीवनपद्धती निर्माण करण्याचा प्रयत्न आहे. शाळेचा आकार छोटा असला, की वातावरण जुळवून घेण्याचं असतं, अधिकार आणि अधिकाराची उतरंड यांची कमीतकमी गरज उरते.

मोठ्या शाळांत मुलं शेळ्या मेंढ्यांसारखी कोंबली, की अपरिहार्यपणे ती तीव्र स्पर्धेत गुंततात. पण लहान शाळांमध्ये एकमेकांमध्ये देवाणघेवाण होण्याची संधी मिळते. सहकार्याची भावना असते. मुलांनी सतत वर्गात पहिल्या तीनांत

येण्याने पछाडलं जाणं आणि त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाची वाढ व्हावी म्हणून त्यांना प्रोत्साहन मिळणं या दोन अगदी वेगळ्या गोष्टी आहेत. आमच्या शाळेत परीक्षा नसतात, पण मुलांनी आपण स्वतः केलेल्या कामाबद्दल इतर मुलांशी बोलावं, त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरं द्यावीत याची संधी दिली जाते. बहुतेक सगळी कामं मुलं गटा-गटांनीच करतात. उदाहरणार्थ, भिंतीवर लावायचे तक्ते तयार करणं, सर्वांचं मिळून पुस्तक बनवणं, भिंतीवर लावायच्या नक्षीच्या पट्ट्या, इत्यादी. ही कामं करतांना सर्वांच्यात जबाबदारीची जाणीव असावी लागते आणि सहनशीलता आवश्यक असते.

पर्यायी शाळा एकीकडे समाजातल्या तळागाळातल्या वंचित मुलांसाठी काम करतात, तर दुसरीकडे काही पर्यायी शाळा समाजातल्या उच्चभ्रू मुलांसाठी चालवल्या जातात; हा दुर्दैवी विरोधाभास आहे. श्रीमंत वर्गाला प्रचलित शिक्षणपद्धती बाजूला ढकलणं शक्य आहे आणि शाळांचा मुख्य प्रवाह गरिबांना पद्धतशीरपणे बाजूला ढकलतो आहे.

मुख्य प्रवाहाशी न जुळणाऱ्या मुलांसाठी पर्यायी शाळा खूप काही करू शकतात. अशी मुलं म्हणजे, शाळेतून गळती झालेली, शाळा सोडलेली मुलं, गतिमंद (शिकण्याची गती कमी असणारी), अपंग मुलं आणि गरीब घरांतली मुलं. छोट्या शाळा नेहमीच्या माहिती देणाऱ्या, परीक्षांसाठी दिल्या जाणाऱ्या मर्यादित शिक्षणापलीकडे पाहू शकतात. शाळांनी जर माणसाच्या मस्तक-हस्त-हृदयाचं शिक्षण महत्त्वाचं मानलं आणि प्रत्येक मूल पूर्णत्वाला पोचू शकतं यावर जर शिक्षकांचा विश्वास असला, तर शिक्षण घेणं ही एक प्रक्रिया होते आणि ती प्रक्रिया, तो प्रवास महत्त्वाचा मानला, तर त्यात कोणी नापास होत नाही किंवा कोणीही नाकारलं जात नाही. व्यवसायशिक्षण हा चांगला पर्याय आहे. शाळांसाठी परीक्षा हा एक दिशादर्शक मार्ग आहे. एस.एस.सी.सारखी परीक्षा म्हणजे सरकारने ठरवलेल्या उद्दिष्टांनुसार घेतली जाणारी बोर्डाची परीक्षा आहे. तिला व्यावसायशिक्षण हा खराखुरा पर्याय होऊ शकतो.

पर्यायी शाळांबद्दल अनेक सकारात्मक मुद्दे मांडले, तरी काही मूलभूत प्रश्न आहेत. त्यामुळेच मला माझे अनुभव पर्यायी शाळा चालवणाऱ्या इतर अनेकांना सांगायचे होते. त्यांनाही असेच अनुभव येतात का हे मला माहीत नाही. असं तर नाही ना, की मी ज्या परिस्थितीत काम करते तिथलेच हे विशिष्ट प्रश्न आहेत? कारण आमची शाळा एका मोठ्या, वेगानं वाढणाऱ्या औद्योगिक शहराच्या परिसरात आहे.

आमच्या मुलांचे पालक त्यांच्याकडे लक्ष देत नाहीत, हा मोठाच प्रश्न आहे. त्यामुळे शाळेलाच पुढाकार घ्यावा लागतो. येणारी मुलं मुख्यतः दलित

वर्गातली आहेत. त्यांचे पालक त्यांना नेहमीच्या सरकारी शाळांत पाठवायला फारसे तयार नव्हते, म्हणून आमच्याकडे ही मुलं येऊ लागली. पालकांना मुलांना शाळेत पाठवावंसं वाटत नाही याची अनेक कारणं आहेत. एक म्हणजे त्यांची आर्थिक परिस्थिती. त्यामुळे लहान मूलही काम करून कुटुंबाला थोडी मदत करू शकतं. दुसरं कारण - सर्वसामान्य शाळांबद्दल पालकांचं मत असं आहे, की या शाळा कुटुंबाच्या गरजा पुरवायला उपयोगाच्या नाहीत. शाळेत जाण्याचे फायदे नगण्य आहेत, सध्यासाठी आणि नंतरही. विशेषतः जी माणसं सामाजिक, सांस्कृतिकदृष्ट्या समाजापासून दूर लोटली गेली आहेत, त्यांच्यासाठी ही शालेय शिक्षणपद्धती फायदेशीर नाही. मुलं स्वतःच निर्धार करतात आणि ज्यांना शाळेत रस वाटतो ती शाळेत टिकून राहतात. पालकांकडून त्यांना फार कमी प्रोत्साहन आणि प्रेरणा मिळते.

पालकांना शिक्षणात एवढा रस नसणं याचा संबंध त्यांच्या बाबतीतल्या खोलवरच्या समस्यांशी आहे. बहुतेक वेळा पर्यायी शाळा कोण सुरू करतं? ज्यांना या समाजाच्या अनुभवांची आणि त्यांच्या शोषणाच्या पार्श्वभूमीची माहिती नसते, असे हे लोक असतात. त्यांची पार्श्वभूमी अगदी वेगळी असते. पालकांना या परक्या लोकांच्या शिक्षणाच्या ठरावीक साच्यातल्या कल्पना समजू शकत नाहीत. या परक्या लोकांशी पालकांचं नातं जुळत नाही. या शिक्षणाचा उद्देशही त्यांच्या लक्षात येत नाही. पालक शिक्षणातला अडथळा आहेत असं म्हणणं सोपं आहे आणि स्वतःकडे श्रेष्ठ भूमिका घेऊन मुलांसाठी चांगले काय ते आम्ही सांगतो असं म्हणणंही सोपं आहे. पण, मुलं काय संकरित वनस्पती आहेत का, की त्यांना आधुनिक शिक्षणाच्या सिद्धान्ताबरहुकूम कृत्रिमपणे वाढवता यावं?

शैक्षणिक पद्धती पोकळीत जन्माला येत नाहीत, तर समाजाच्या आणि कुटुंबाच्या अपेक्षा आणि मूल्यं त्या पद्धतीत प्रतिबिंबित होत असतात. उदाहरणार्थ, मध्य प्रदेशात मुरिया या आदिवासी जमातीत, त्यांची गरज म्हणून नैसर्गिकपणे घोटुल ही कल्पना उदयाला आली. तरुण मुला-मुलींना त्यात पुरेसं स्वातंत्र्य मिळतं, मात्र त्यांना काही कडक शिस्तही पाळावी लागते. नृत्य शिकणं, पारंपरिक धार्मिक विधी करता येणं, त्या जमातीचा इतिहास गाण्यातून-गोष्टीतून पाठ असणं आवश्यक असतं. याशिवाय, त्यांना शिकारीच्या कष्टदायक धावपळीसाठी आणि अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी शारीरिकदृष्ट्या मजबूत बनवलं जातं. शिकार हे उपजीविकेचं साधनही होतं. वेगळ्या शब्दांत असं म्हणता येईल, की त्यांचं हे शिक्षण त्या जमातीच्या व्यावहारिक आणि धार्मिक गरजांशी मिळतं-जुळतं होतं.

आजही ग्रामीण भागांत अधिकृत शिक्षण यंत्रणेला समांतर अशी शिक्षणाची दुसरी वेगळी यंत्रणा काम करीत असते. लहान-लहान मुलंही व्यावहारिक कौशल्य मिळवतात आणि कुटुंबाला हातभार लागावा यासाठी उपयोगी ज्ञानही मिळवतात. पारंपरिक कला आणि शेतीतली कामं ही याची उदाहरणं आहेत. मुलं ही कामं मोठ्या माणसांच्या हाताखाली काम करून शिकतात आणि ते पुरेसं शिक्षण आहे असं अनेक शतकं सिद्ध झालेलं आहे.

तरीही, आजच्या काळात पारंपरिक लहान गावं झपाट्याने मोठ्या व बदलत्या समाजाला सामोरी जात आहेत. आता ही गावं स्वावलंबी, स्वतंत्र राहू शकत नाहीत. त्यांच्याकडे आता स्वतःच्या स्वतंत्र शिक्षण पद्धतीसाठी साधनं नाहीत, त्यामुळे ती आधुनिक भारताच्या गरजा पुरवण्यासाठी आवश्यक शिक्षण लहान मुलांना शिक्षण देऊ शकत नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण किंवा आदिवासी माणसाला सरकारी शाळांशिवाय तरणोपाय नाही, अशी परिस्थिती निर्माण होते आणि या सरकारी शाळांना तर समाजातल्या वरच्या वर्गाला शिकवण्यातच रस आहे आणि त्याशिवाय या शाळांत मिळणारं शिक्षण शहरी समाजाला योग्य असंच असतं. त्यामुळे पर्यायी शाळांची आत्यंतिक गरज निर्माण झाली आहे. आधुनिक भारताच्या बदलत्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक गरजा लक्षात घेऊनही, पर्यायी शाळांनी ग्रामीण गरीब मुलांच्या विशिष्ट परिस्थितीला योग्य असं शिक्षण द्यायला हवं.

आज मोठ्या शाळा काय करताहेत, तर मुलांमध्ये स्पर्धा आणि शोषणाची बीजं पेरताहेत. यामुळे पर्यावरणाचं भवितव्यच धोक्यात आलं आहे. हे सर्व शिक्षण एकांगी आहे, त्यामुळे पर्यायी शाळांची निकड जाणवते आहे. भारताच्या ग्रामीण भागांमध्ये दिवसेंदिवस पर्यावरणाचा विध्वंस वाढत चालला आहे हे वास्तव आहे.

पर्यायी शाळा मुलांना काय शिकवत आहेत? शिकवतांना पालकांच्या आणि मुलांच्या गरजांचा कितपत विचार केला जातो आहे? केवळ आपल्याकडे ते स्थान आहे म्हणून आपण किती प्रमाणात आपल्या कल्पना त्यांच्यावर लादतो आहोत? हे प्रश्न अडचणीत आणणारे आहेत, त्रासदायक आहेत आणि त्यांची उत्तरं सोपी नाहीत.

एका अर्थानं गेल्या शंभर वर्षांत, टॉलस्टॉय पासून जे. कृष्णमूर्तीपर्यंतच्या काळात ज्या पर्यायी शाळा निर्माण झाल्या त्या शाळांचा पाया मोठ्या समाजाच्या जाणवणाऱ्या गरजा हा कधीच नव्हता. तरीही हे सारे प्रयोग अर्थपूर्ण होते. अनेकदा बदलाची सुरुवात व्हायला प्रेरणा बाहेरून मिळते. कारण गरिबी ही काही नुसते 'पैसे कमी असणं' एवढ्यापुरती मर्यादित नसते, तर आपल्याला

दुबळं बनवणाऱ्या यंत्रणेचं विश्लेषण करायला आणि तिला बदलायला तिच्याकडे बळ नसतं, या अर्थानंही असते.

आपल्याला कायम एक नाजूक तेल सांभाळावा लागतो. आपण जे करतो आहोत त्यावर विश्वास असणं आणि त्याचवेळी इतर लोकांच्याबद्दल आपलं मन मोकळं असावं लागतं. काही लोकांमध्ये कोणत्याही शैक्षणिक कल्पनांच्या आहारी न जाण्याची जागरूकता वाढते आहे. थिओडोर रोजॅक यांनी त्यांच्या Person/Planet या पुस्तकात टॉलस्टॉय यांचं अवतरण दिलं आहे : 'ज्यांना शिक्षण देणं हा आपला हक्क वाटतो ते स्वतःला शिक्षण देण्यात रस असल्यामुळे शिकवत राहतील, त्यात मुलांच्या स्वातंत्र्याचा बळी देतील. खरं तर शिक्षण देण्याचा हक्क कोणालाही नाही, पण मुलांना मात्र शिक्षण घेण्याचा हक्क आहे. हे म्हणणं बहुतेक पारंपरिक लोकांना आणि त्याचवेळी विवेकवादी लोकांना एकाच वेळी समर्पक वाटेल. शिक्षण म्हणजे काही तत्त्वं पटवून देण्याची प्रक्रिया नाही, तर शिकणाऱ्यांमध्ये स्वतःचं जीवन घडवण्याची क्षमता असते यावर नितान्त विश्वास असणं.

पालकांची मुलांच्या शिक्षणात गुंतवणूक नसणं, त्यांचं लक्ष नसणं याचा काही अर्थ होतो. तो अर्थ असा, की शाळेत मूल जो सर्जनशीलतेचा आणि संपूर्णतेचा अनुभव घेतं त्याला शाळेपलीकडे, घरातून काहीही प्रोत्साहन, मदत मिळत नाही. शाळेला मात्र मुलाच्या भोवतालचं वातावरण आणि त्यातला त्याचा अनुभव महत्त्वाचा वाटतो; कारण त्यातून ग्रामीण गावांच्या रचनेबद्दल, कुटुंबांतल्या वागण्याच्या पद्धतींबाबत, त्यांतल्या मूल्यांबद्दलचे प्रश्न उभे राहतात. ते म्हणजे, प्रत्येकाच्या जबाबदारीविषयीच्या कल्पना, लिंगसमभावाबाबतचा दृष्टिकोन किंवा इतर धर्मांच्या, जमातींच्या लोकांविषयी करुणा वाटणे. इत्यादी.

निसर्गाविषयी मनात आदर असणं, एकोपा, तसेच वेगवेगळ्या वयाच्या आणि क्षमतांच्या लोकांची काळजी घेणं; त्यांच्याविषयी आपुलकी वाटणं. अशी मूल्यं लहान गावात टिकून आहेत. मात्र वाढत्या शहरीकरणामुळे ही मूल्यं बदलताहेत आणि पुढे जाऊन त्यांना धोकाही जाणवतो आहे. शाळा ही मूल्यं पुन्हा पुढे आणू शकते.

शाळा एका पर्यायी विचारपद्धतीचं प्रतिनिधित्व करते. त्यामुळे मुलं काही अर्थानं आपल्या गावाला परकी होतात. निदान ही विशिष्ट विचारसरणी त्यांच्यासाठी ताणाचं एक कारण बनते. घरातून पालक लक्ष देत नाहीत म्हटल्यावर काही प्रसंगी मुलं शिक्षकांवर भावनिकदृष्ट्या एवढी अवलंबून असलेली दिसतात, की शिक्षकांना तिथे पालक व्हावं लागतं. नंतर मूल जेव्हां शाळा सोडतं, तेव्हां ते कुटुंबावर अवलंबून राहू शकत नाही किंवा काही चांगली नोकरी मिळवण्यासाठी कुणावर

प्रभाव पाडू शकत नाही आणि त्याला मदतीसाठी, प्रोत्साहनासाठी आणि आर्थिक मदतीसाठी सुद्धा शाळेवर अवलंबून राहावं लागतं. इतर काही पर्याय नसतो.

शाळेत आम्ही असं समजतो, की प्रत्येक मुलाचं स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असलेला हा एक समूह आपण शिकवतो आहोत. आपण त्यांना पुरेशी कौशल्यं आणि आत्मविश्वास दिला तर ती या समाजात स्वतःचं एक छोटंसं स्थान निर्माण करू शकतील. पण अलीकडे दिवसेंदिवस मला असं वाटू लागलं आहे, की हा विचार करताना आम्ही राजकीय अंगांनी विचार केला नव्हता. याशिवाय, मुलांना अनेक सामाजिक वास्तवांचा सामना करावा लागतो; त्यांत जातिभेद, आर्थिक फरक, लिंगावर आधारित भेदभाव आणि कुटुंबाच्या अपेक्षा या गोष्टी येतात. आमची शाळा म्हणजे आत्ताआत्तापर्यंत गावापेक्षा वेगळी काढलेली गोष्ट होती; कारण गावाच्या विकासात आमचा काहीच सहभाग नव्हता. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाचं केंद्र म्हणून शाळेचा पुरेसा प्रभाव पडत नव्हता. गाव अत्यंत उघडपणे पारंपरिक आहे. या पारंपरिकतेतून येणाऱ्या अन्यायांना आणि संकुचितपणाला आमचा विरोध होता. त्याचाही पुरेसा परिणाम गावावर होत नव्हता.

आर्थिकदृष्ट्या शाळा सुस्थित आहे की नाही, ही एक धूसर कल्पना आहे; कारण तुम्ही कशाचं मोजमाप करून हे ठरवणार, कशाशी तुलना करणार आणि कशाच्या तुलनेत हे बघणार यांवर ते अवलंबून आहे. लहान शाळेच्या खर्चांना अवास्तव समजलं जातं, त्यांवर टीका होते. इथे विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत शिक्षकांच्या संख्येचं प्रमाण जास्त असतं, यावर आक्षेप असतो. पण आपण अण्वस्त्रं निर्माण करण्यासाठी दर मिनिटाला किती प्रचंड खर्च करतो ते पाहिलं, तर हा खर्च नगण्य ठरतो. आपण कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य देतो आणि आपला समाज आपली संसाधनं कशावर खर्च करतो यावर सगळं अवलंबून आहे.

मला हे मान्य केलंच पाहिजे, की आम्हाला मोठ्या मुलांच्या बाबतीत आर्थिक टंचाई जाणवली. त्यांच्या गरजा अशा होत्या, की त्यांना अधिक योग्यतेचे शिक्षक हवे होते. पण आमची अडचण अशी होती, की चार मुलांसाठी विज्ञानाचे शिक्षक नेमणं योग्य वाटत नव्हतं. त्याचं एक कारण म्हणजे आम्ही सर्वजण एका विशिष्ट प्रकारचं शिक्षण घेतलेले आहोत आणि आमच्यापैकी काही जण शिकवण्याइतके तज्ज्ञ आहेत.

एरवी आमच्या शाळेत आम्हाला आर्थिक टंचाईला कधीही तोंड द्यावं लागलं नाही; आणि मला वाटतं शाळांना एक धोका असतो, तो म्हणजे मुलांसाठी हे पुरवू की ते असा संभ्रम होणं. त्यात अति उत्साहीपणातून चंगळवादी होण्याचा धोका असतो. मला मात्र असं वाटतं, की खर्च करताना तो विचारपूर्वक व्हायला हवा. त्याचबरोबर पृथ्वीवरची संसाधनं किती प्रमाणात वापरायची याबद्दल एरवी

जो आपला विचार असतो, त्या विचाराशी हा खर्च सुसंगत असला पाहिजे. (एरवी पैसा खर्च करणे शक्य आहे, म्हणून सर्वच पुरवण्याच्या नादात या संसाधनांची उधळपट्टी व्हायची.)

आणखी एका प्रश्नाची मला चिंता वाटते, तो म्हणजे अशा शाळांना कायदेशीर मान्यता मिळण्याची शक्यता. याचा अर्थ असा, की छोट्या शाळा काम करू शकतात, त्या सरकारच्या अकार्यक्षमतेमुळे. सरकार प्रत्येक मुलानं शाळेत गेलंच पाहिजे असा आग्रह धरत नाही.* (कारण, त्यामुळे सरकारी शाळांमध्ये न येणाऱ्या मुलांना या शाळा आपल्याकडे आणू शकतात.) सरकारची देखरेख नसल्याचा अर्थ असा होतो, की कोणीही केवळ पैशांच्या आमिषांनी इंग्रजी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळा सुरू करू शकतं. पर्यायी शाळांनी एकत्र येऊन काम केलं तर हा प्रश्न मिटून त्यांच्या डोक्यावर टांगती तलवार राहणार नाही. पर्यायी शाळांनी अशा प्रयत्नांतून जनमानसांत तसेच सरकारच्या दृष्टीतूनही काही एक प्रकारची मान्यता मिळवायला हवी.

पुन्हा माझ्या पहिल्या मुद्याकडे वळायचं तर, छोट्या शाळा म्हणजे व्यवस्थेला आव्हान असतं. पण ते अगदी ऐकू न येण्याइतकं आव्हान असतं का? सामान्य शाळा असंख्य मुलांना नाकारायला आणि नापास करायला तत्पर आहेत. विद्यार्थ्यांना असहाय बनवणाऱ्या त्यांच्या या यंत्रणेतलं काही बदलण्याइतक्या पर्यायी शाळा परिणामकारक आहेत का?

रोजच्या शिकवण्याच्या काळज्या आणि विविध शक्यता यांच्यातच मी गुंतून जाते. त्यामुळे त्यापलीकडच्या चिंतांबद्दल विचार किंवा कृती करायला फारच कमी शक्ती शिल्लक असते. मला मनापासून वाटतं, की व्यक्ती म्हणून आणि एक गट म्हणून आपण मुलांसाठी काय करू शकतो ते शोधलं पाहिजे. आपल्याला जर त्यांच्यावरच्या अन्यायाची काळजी वाटत असेल, तर शाळेत आणि शाळेबाहेरही तो अन्याय दूर करण्याबद्दल आपण आपली काळजी इतरांपर्यंत पोचवली पाहिजे.

लोकचळवळीत व्यवस्थेच्या आंत आणि बाहेर आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी अनेक मार्ग आहेत. ते मार्ग राजकीय आणि कायदेशीर यंत्रणांमधून जातात. पण माझा असा विश्वास आहे, की ज्या छोट्या शाळा आपल्या डोळ्यांपुढे परिपूर्णतेचं स्वप्न ठेवतात, अशा शाळांना सुद्धा या चळवळीत स्थान आहे. या लहान शाळा एकप्रकारच्या सर्जनशील ताणात जगत असतात. त्यांना

* हे लेखन RTE धोरण येण्याआधीचे असल्याने लेखात असा उल्लेख केला आहे.

संस्था म्हणून निश्चित अस्तित्व नसतं; पण त्या अनेक संकटांना तोंड देत आंतून स्वतःचा आकार घेत असतात. छोट्या शाळेला माणसांची चिंता वाटते. मार्कांची नाही. मुलांनी नुसती घोकंपट्टी करू नये, तर त्यांनी जाणीवपूर्वक, विचारपूर्वक शिकावं असं वाटतं. त्यांनी पृथ्वीच्या उपलब्ध साधनांचं अविचारीपणे शोषण करू नये, तर पृथ्वीबद्दलची जबाबदारी समजून वागावं असं वाटतं. यामुळे होतं काय, की सामान्य शाळा शोषणावर आधारित जग निर्माण करताहेत. ते जगही असं की ज्याची काही शाश्वती नाही.

३६३६

शाश्वत शिक्षण

नुकतीच मी एक-दोन एकरांची जमीन पाहून आले. मला ही संधी मिळाली; कारण, ती जमीन शाश्वत शेतीच्या पद्धतीनं विकसित केली होती. शेतीच्या आधुनिक, तथाकथित शास्त्रीय पद्धतीच्या उलटच इथलं चित्र होतं; आणि तरीही समृद्धीचं आणि विविधतेच्या संपन्नतेचं ते दृश्य होतं. प्रत्येक टप्प्यावरची वाढ पाहता येत होती. ती वाढ अगदी जमीन व्यापून टाकण्यापासून ते झाडांच्या वरच्या टोकांवरच्या दाट पानांपर्यंत दिसत होती.

आमचा मुळातच गोंधळ झाला होता आणि गैरसमजूतही; पण आमच्या उत्साही मार्गदर्शकांनी ती दूर केली. प्रत्येक वनस्पतीचं स्वतःचं असं वैशिष्ट्यपूर्ण योगदान त्यांनी आम्हांला समजावून दिलं. आपल्याला नेहमी सारख्या ओळीत लावलेली झाडं पाहण्याची सवय असते. पण त्यांनी एका सेंद्रीय खतानं भरलेल्या खोल खड्ड्याच्या भोवताली गोलात लावलेल्या झाडांच्या अनपेक्षित समूहांकडे आमचं लक्ष वेधलं. असा खताचा खड्डा झाडांना जास्तीत जास्त आधार देतो आणि त्यांची पाण्याची गरजही कमी करतो. त्यांनी झाडांच्या मुळांपासून त्यांची काळजी कशी घ्यायला लागते ते सांगितलं आणि मातीसुद्धा कशी काळजीपूर्वक वाढू द्यावी लागते तेही सांगितलं. माती चांगली तयार झाली, की बाहेरून झाडाला काही मदत लागत नाही. ती मातीच त्याची सर्व काळजी घेते. त्याठिकाणी आमच्या असं लक्षात आलं, की ते झाडांच्या वाढीसाठी द्यावयाच्या खतांसारख्या गोष्टींच्या वापराबाबत फार जागरूक आहेत. त्यांचा शेतीच्या पारंपरिक पद्धतींचा चांगला अभ्यास आहे आणि नैसर्गिक परिसंस्थांबाबतचं त्यांचं निरीक्षणही उत्तम आहे. थोडक्यात, शाश्वत शेती ही निसर्गाबरोबर काम करण्याची, त्याच्या विरोधात न जाण्याची जीवनपद्धती आहे.

शाश्वत शेतीमध्ये काही प्रमुख कल्पना आहेत. विविधतेचं मूल्य लक्षात घेणं, कुणावर तरी अवलंबून राहण्यापेक्षा जुळवून घेणं, स्वावलंबी असण्याला प्रोत्साहन देणं आणि कुणाचंही शोषण न करणं ही आपली मुख्य जबाबदारी असणं

आणि आपल्या घराचा म्हणजे पृथ्वीचा न्हास होऊ न देणं या गोष्टीबद्दल संवेदनाक्षम असणं, या कल्पना शिक्षणातही आणाव्यात असं मला वाटलं.

आधुनिक शेतीच्या पद्धती आणि सध्याचे शिक्षणातले संघर्ष यांच्यात मला अनेक प्रकारचं साम्य दिसतं. आधुनिक शेतीचा पाया व्यापारी हितसंबंध आणि आर्थिक फायदा हा आहे. त्यातून पर्यावरणाचा विध्वंस होतो आहे. नैसर्गिक परिसंस्थांमध्ये इतकं प्रदूषण होतं आहे, की ते कधीही नाहीसं होणार नाही. शाळांमध्ये आणि कॉलेजांत भर असतो, तात्पुरत्या लाभावर. त्याचा फायदा थोड्यांना मिळतो, त्यापायी समाजातल्या बहुसंख्य वंचितांना पद्धतशीरपणे बाजूला काढलं जातं. मध्यवर्ती परीक्षापद्धतीमुळे एकाच प्रकारच्या 'झाडांची' वाढ होते, कारण, बहुसंख्य मुलं या परीक्षापद्धतीमुळे अटळपणे नापास होतात. ज्यांना या पद्धतीचा फायदा होतो ते त्यांची जागा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रकारच्या हिंसेनं टिकवून ठेवतात. हिंसा दोन्ही प्रकारे व्यक्त होते आहे. एकतर संस्थांमधून समाजातल्या दुर्बल घटकांची गळचेपी होते आहे आणि दुसरीकडे अचानक उद्भवलेल्या दंग्यांमधून जीवितहानी आणि वित्तहानी होण्याचं प्रमाण वाढलं आहे. ही हानी जातीय वादांमधून होते असं वाटतं. पण तिची मुळ निराशेला वाट न मिळण्यात आहेत.

अहिंसेतून शाश्वत शिक्षण

१९ व्या शतकात डार्विनच्या सिद्धांतावर आधारित असं म्हटलं जाई, की सर्वांत ताकदवान तोच टिकेल. नंतर मात्र हे वाक्य वंशभेद, वसाहतवाद आणि शोषण कसं बरोबर आहे हे सिद्ध करण्यासाठी बटबटीतपणे वापरलं जाऊ लागलं. दिवसेंदिवस हे सिद्ध होतं आहे, की स्वतःच्या फायद्यासाठी उभं केलेलं जग आत्महत्या केल्यासारखं असतं. गांधीजी रशियन सरदार क्रोपोटकिन याच्या कल्पनेला अनुसरून असं म्हणत, की शाश्वत जगासाठी अहिंसा आणि परस्पर सहकार्य या दोन्ही गोष्टी एकत्र गुंफलेल्या आहेत, त्या एकमेकींपासून वेगळ्या काढता येत नाहीत. हिंसा ही भ्रामक ताकद असते. तिचं संचित स्वतः केलेल्या संहारात स्वतःच संपून जाण्याचं असतं.

गांधीजी पुनःपुन्हा सांगत की साधन आणि साध्य या संज्ञा बदलल्या असतात. त्या एकमेकींपासून वेगळ्या काढता येत नाहीत. "साधन हे बीजासारखं असतं तर साध्य वृक्षासारखं. त्या दोघांत नेमकं हेच नातं घट्ट असतं."

आपण अशा समाजाची कल्पना करत असू की जिथे व्यक्तीला सर्जनशीलतेचं स्वातंत्र्य आहे आणि ती पूर्ण समाधानी आहे आणि तरीही मोठ्या समाजासाठी

ती आवश्यक त्या तडजोडी करायला तयार आहे, तर अहिंसा हे एकच साधन ही कल्पना प्रत्यक्षात आणेल. मग ह्या तडजोडी निसर्गाच्या नित्यनूतन स्वरूपाशीही कराव्या लागतील.

सहकार्यातून शिक्षण

श्री. जे. सी. कुमारप्पा गांधीवादी अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी १९४० च्या दरम्यान शाश्वत शेतीसारख्याच कल्पना उद्योगक्षेत्रात आणल्या. त्यांनी शाश्वततेचं अर्थशास्त्र ही कल्पना पुढे आणली. ह्या कल्पनेत नैसर्गिकपणेच लूट नव्हती आणि बांडगुळी अवलंबित्वही नव्हतं. ह्या कल्पनेचा मूळचा सिद्धान्त असा होता, की मानवी श्रमांची लूट न करणं आणि निसर्गसंपत्तीचा वापर सन्मानपूर्वक करणं आणि हे करताना परस्पर मदतीला सर्वांत महत्त्व देणं.

स्पर्धा हा समाजातला घातक घटक आहे, असे जर आपल्याला मान्य असेल, तर शाळेचा पायाही स्पर्धेऐवजी सहकार्यावर उभारणं आवश्यक आहे. शाळा नेहमी दुर्बल मुलांना वेचून बाजूला करतात; कारण त्यांना परीक्षेत मुलांनी उत्तीर्ण व्हायला हवं असतं. याउलट, शाळा जर सहकार्यावर उभी असेल तर दुर्बल मुलालाही अगदी शेवटपर्यंत आधार मिळेल आणि सर्वांचा समावेश केला जाईल. मुलांनी विविध प्रकल्पांवर एकत्र काम करावं यासाठी त्यांना प्रोत्साहन मिळेल आणि शाळेचं वातावरण एकमेकांबद्दलच्या आदराचं आणि सर्वांना सामावून घेण्याचं असेल. एकमेकांची कौशल्यं, स्वभाव, शक्ती आणि दुर्बलता यांचा समतोल कसा साधायचा ही शिकण्याची प्रक्रिया आहे.

शाळेत मुलांची विभागणी वेगवेगळ्या थरांमध्ये केली जाते. त्यामुळे वेगळ्या वयाच्या आणि वेगळ्या क्षमतांच्या मुलांमध्ये फारच कमी संवाद होऊ शकतो. कुटुंबात जशी प्रत्येक सदस्याची शक्ती आणि दुर्बलता सामावून घेतली जाते, त्यामुळे एकमेकांची काळजी घेण्याची, एकमेकांची जबाबदारी पत्करण्याची प्रत्येकाची तयारी असते, तशी शाळा व्हायला हवी. प्रत्यक्षात मुलांना एकमेकांसाठी काही साधे वाचन साहित्य तयार करता येईल. मोठ्या मुलांना लहानांबरोबर करण्यासाठी किंवा कमी क्षमतेच्या मुलांना काही कौशल्यं शिकवण्यासाठी विशिष्ट कामं दिली जातील.

शिक्षकांना नेहमी असं वाटतं, की शिक्षणात स्पर्धा असलीच पाहिजे. स्पर्धेमुळेच मुलांना शिकावंसं वाटतं. विविध कौशल्यं आत्मसात करण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहन देणं गरजेचं आहे. पण याचा अर्थ इतरांशी तुलना व्हायलाच हवी असा नाही. मुलांनी अनेक शैक्षणिक आणि प्रत्यक्ष कामाची कौशल्यं

मिळवणं, त्याबाबत त्यांना आत्मविश्वास असणं, ही कौशल्यं इतरांना आनंदानं देणं, शिकवणं हे जास्त अर्थपूर्ण, अभिमानाचं काम होईल. नुसती स्पर्धा निरर्थक आहे.

शाश्वत शिक्षणाचा भाग - विविधता

विविधतेतल्या निरामय, निरोगी समृद्धीची ओळख करून घ्यायची तर तिचं नातं शिक्षणातल्या सहकार्याच्या कल्पनेशी आणि सर्वसमावेशकतेशी जोडावं लागेल. सध्याचा पर्यावरणाचा न्हास असंख्य वनस्पतींच्या आणि प्राण्यांच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण करत आहे. हा प्रश्न चुकीच्या मार्गानं वाढणाऱ्या श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेमुळे निर्माण झाला आहे. यात 'जीवनाचं जाळं' समजून घेण्यातलं अपयश दडलेलं आहे आणि चराचराशी आपलं असलेलं मूलभूत नातं ओळखण्यातलं अपयश आहे.

शाळांचा हेतू आज कमजोर, कशाशीही जुळवून घ्यायला असमर्थ अशा संकरित पिकाची जोपासना करण्याचा आहे आणि शाळा मुलांना अशा एका साऱ्यात बसवू पाहताहेत, की ज्याचं यश केवळ परीक्षेतल्या मार्कांवर जोखलं जाणार आहे. आपण अशा शाळेचा विचार करू शकतो का, की जिथे प्रत्येक मुलाच्या विविध गुणांना आणि अनेक सुप्त गुणांना वाव असेल, प्रोत्साहन मिळेल? अशा शाळेत सर्जनशीलता आणि अस्सलपणा जोपासला जाईल. ठराविक उत्तरांची मागणी केली जाणार नाही. अशा शाळेत बुद्धिमत्ता मानसिक क्षमतेच्या फक्त एका पैलूवर मोजली जाणार नाही. अशा शाळेत बुद्धिमत्तेच्या कक्षेत येणाऱ्या व्यापक, अर्थात अनेक गोष्टींचा समावेश असेल. उदाहरणार्थ, इतरांबद्दलची करुणा किंवा शरीराचा उत्तम समन्वय किंवा ताल-सुरांबाबतची संवेदनक्षमता.

विविधतेमध्ये वातावरणाच्या बदलांचा समावेश आहे. मुलाचं नातं एखाद्या जागेशी असतं, त्यातलं सौंदर्य, त्यातली गुंतागुंत त्याला उलगडत जाते. ही सगळी खऱ्या शिक्षणाची आवश्यक बाजू असते. या सर्व गोष्टी, सर्वांसाठी एकच एक प्रकारच्या असणाऱ्या आणि शिक्षणाच्या गाभ्यातून दूर जाणाऱ्या पाठ्यपुस्तकांत सामावल्या जात नाहीत. मुलांचं शिक्षण मुळात त्यांच्या जिवंत अनुभवांवर आधारित असावं, त्यांच्या परिसरातला तो थेट अनुभव असावा. यातून मूल इतर वातावरणांमधली विविधता शोधू शकतं, कारण त्याला या शोधाचा पाया गवसलेला असतो. की वेगळ्या वातावरणाशी जुळवून घ्यायला लोक किती वेगळे प्रयत्न करतात. हे मूल समजून घेऊ शकतं.

शाश्वत आणि स्थानिक साधनांचा उपयोग

शाश्वत शेती आणि कुमारप्पांचं 'शाश्वततेचं अर्थशास्त्र' या दोन्हीत एक मूलभूत कल्पना आहे. स्थानिक साहित्याच्या वापराचा आग्रह आहे आणि जी ऊर्जा पुन्हा नव्यानं वापरता येत नाही तिचा आणि जी साधने पुनर्वापरात आणता येत नाहीत, त्यांचा उपयोग मर्यादित ठेवायचा आणि या ऊर्जा व साधने यांचा जपून वापर करायचा.

शाळेत येणाऱ्या मुलांना असं वागवण्याची पद्धत आहे, की जणू काही ती अत्यंत हिंसक वातावरणात आणि वैराण वाळवंटाच्या परिस्थितीत वाढत आहेत आणि त्यांच्या वाढीची काहीही शक्यता नाही. ही कल्पना पुढे न्यायची तर दुसऱ्या शब्दांत असं म्हणता येईल, की जी पितृ-पुत्रिम आधारावर जगत असतात, अवलंबून असतात, त्यांना सततच काहीतरी देत राहावं लागतं.

शाश्वत शेतीमध्ये मात्र जमिनीची मूळची सुपीकता टिकवण्यावर भर असतो. यासाठी बाहेरून जो आधार आपण देतो तो विचारपूर्वक द्यावा लागतो. त्या आधाराने मातीची ताकद वाढवावी लागते आणि परावलंबनाची मालिका सुरू होत नाही ना हे पाहावं लागतं.

कोणती साधने मुलांच्या हाताशी असतात असं पाहायला गेलं, तर ती असते मुलाची आतली ताकद. मात्र ती अनेकदा चिरडून टाकली जाते. शाळा ज्याप्रकारे बांधलेल्या असतात ते पाहिलं, त्यांची रचना पाहिली, तर ती मुलांच्या हालचालींवर नियंत्रण राहिल अशी असते आणि निसर्गाशी संबंध येऊ शकणार नाही, अशी ही रचना असते. मुलांना निसर्गात बागडावं, निसर्गाच्या रहस्यांचा शोध घ्यावा असं वाटलं तरी त्याला वाव नसतो. शाळेत अशा उपक्रमांसाठी अवकाश नसतो आणि वेळही नसतो. शाळेचा जणू काही जीवनाशी काहीही संबंध नसतो, असं मानलं जातं. त्यामुळे शाळा मुलांना जीवन देणाऱ्या संदर्भापासून दूर करते, तोडून टाकते.

दुसरं स्थानिक साधन म्हणजे जवळचा परिसर. त्याकडे तर नेहमी दुर्लक्षच होतं. जवळचा परिसर म्हणजे ज्ञानाचं भांडार असतं. तिथे मुलं अनेक गोष्टी शोधू शकतात, निरीक्षण करू शकतात, ऐकू शकतात, त्यांच्या अनुभवांचं वर्गीकरण करू शकतात. त्यातून त्यांना निसर्गातली गुंतागुंतीची नाती लक्षात येत जातात. ही नाती म्हणजे माती आणि वनस्पती यांचं नातं, मातीचं हवेशी, सूर्याशी आणि जिवंत प्राण्यांशी असलेलं नातं त्यांच्या लक्षात येत जातं.

मुलांचा सांस्कृतिक परिसरही अनेक गोष्टी देत असतो. त्यांत गोष्टी, गाणी, नृत्य यांतून नुसती भाषा समृद्ध होत नाही, तर तो ऊर्जेचा शाश्वत झरा असतो. (याउलट मुलांची मातृभाषा नसलेली इंग्रजी किंवा हिंदी त्यांच्यावर लादली जाणं

मात्र हितावह नाही.) सांस्कृतिक परिसर असं म्हणताना मला कधी न बदलणारा दंतकथांचा पुरातन साठा म्हणायचं नाही, जो अनेक शतकं न बदलता एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे दिला जातो. अलीकडे आपण माध्यमांच्या मुलांवर होणाऱ्या परिणामांबाबत पुष्कळच जागरूक होत आहोत. मात्र त्याचवेळी एकीकडे सांस्कृतिक वारशांत मनोरंजनासाठी विकृती शिरलेल्या दिसत आहेत. त्यात असभ्यता आलेली आहे. आमच्या वारशाची अधोगती झाली आहे. त्याला जिवंत संस्कृतीचं रूप राहिलेलं नाही.

मनोरंजन हे आता समाजाच्या हातात राहिलेलं नाही. त्यात व्यापारी ठोकळेबाजपणा शिरला आहे. त्यातून मुलांना जो काही सांस्कृतिक अनुभव मिळतो आहे, त्यावर काय प्रतिक्रिया द्यावी हा मोठा प्रश्न आहे. असं जाणवतं की हे सगळं शाश्वत मूल्यांपेक्षा वेगळं आहे. मात्र माध्यमांच्या आक्रमणांच्या ह्या वास्तवाकडे डोळेझाकही करता येणार नाही आणि त्याला शरण जाऊनही चालणार नाही.

शाश्वत मदत

शाश्वत शेती बाहेरून घातलेल्या गोष्टींच्या विरोधात नाही, पण तिथे अशा गोष्टींचं व्यसन लागण्याचा धोका लक्षात घेतला पाहिजे. शिक्षणात बाहेरून घातलेली भर कौशल्यं वाढवायला कितपत मदत करते हे संवेदनक्षमतेनं पाहवं लागेल. ही कौशल्यं स्वावलंबन आणि सर्जनशीलतेने वाढवत नेऊन उपजीविकेची साधनं बनतील, उत्पादक कामाला प्रोत्साहन देतील, अशी योजना हवी.

जीवनावश्यक कौशल्यांमध्ये अनेक व्यावहारिक साधनं येतात आणि अमूर्त साधनंही. ती जीवन अर्थपूर्ण करण्याचं काम करतात. जीवनावश्यक कौशल्यांत ज्ञान मिळवण्यासाठी ही साधनं वापरण्याची क्षमता येते किंवा स्वावलंबी होण्यासाठी शिवणकाम, सुतारकाम यांसारखी कौशल्य शिकणं येतं. स्वतःच्या शरीराविषयी जाणीव असणंही येतं. ही जाणीव शरीर निरोगी ठेवायला मदत करते. त्यातूनच समतोल आहार, स्वच्छता आणि साधेसुधे उपचार यांचा उपयोग केला जातो. त्याचा अर्थ जाणीवपूर्वक आत्मविश्वास वाढवणं असाही होतो. उदाहरणार्थ, नाटक. नाटकातून प्रौढांना हे सांगता येतं की, जर समाजाची प्रवृत्ती दुबळ्यांना किंवा अजाण लोकांना दडपून ठेवण्याची असेल, तर आपण कमजोर राहून चालणार नाही. जीवनावश्यक कौशल्यांत आणखी एक भाग येतो. तो म्हणजे आपल्या 'आतल्या गाभ्याची' वाढती जाणीव होणं आणि विनाशक दडपणं आली तरी त्याखाली आपलं व्यक्तिमत्त्व दडपलं जाऊ नये याची ताकद असणं. अशी स्वतःविषयीची जाणीव वाढावी यासाठी मूल जे चित्रांतून, मातीकामातून, नृत्यातून

आणि लेखनातून स्वतःला व्यक्त करतं त्याला महत्त्व देणं आवश्यक असतं.

या सर्व उपयोगी, उत्पादक कौशल्यांखेरीज अशीही एक कला यायला हवी, की तिच्यामुळे अमूर्त साधनांमधूनही समाधान मिळवता येईल. १९९१ च्या जागतिक अहवालानुसार "संवेदनशील वातावरणात मानवतेचं भवितव्य एका गोष्टीवर अवलंबून राहील; ती म्हणजे- आपल्याला समाधानाच्या अधिक खोलवरच्या स्रोतांकडे जावं लागेल. ते स्रोत आपल्याला आपले उपभोग मर्यादित करणं आणि वस्तूंच्या पलीकडच्या समृद्धीचा शोध घेणं या दोन गोष्टी शिकवतील."

या अर्थानं शाश्वत शिक्षण हे शाश्वत जीवनापासून वेगळं नाही. शाश्वत जीवनपद्धतीत, आध्यात्मिक आणि व्यावहारिक परिमाणं एकमेकांत गुंतलेली आहेत. हे अद्वैत नसेल तर न्हास, असमतोल आणि विकृती यांचा वाढता धोका जीवनाला अंताकडे नेत राहील.

हे नुसतं तोंडाने न बोलता प्रत्यक्षात आणायचं झालं तर शाळांनी जाणीवपूर्वक साधेपणाला प्रोत्साहन द्यायला हवं आणि महागड्या साहित्याचा वापर कमीतकमी करायला हवा. शिक्षकांनी मुलांना त्यांचा स्वतःचा वेळ आणि अवकाश मिळू दिला पाहिजे; म्हणजे मुलं एकेकटी बसतील, मौनात बसतील, निसर्गाचा विध्वंस न करता त्यांच्या सहवासाचा आनंद अनुभवतील.

शाश्वत शेतीचं आणखी एक मूलभूत स्वरूप असं सांगतं, की साधनं, निसर्ग आणि दुसऱ्या माणसाचे श्रम यांचं कधीही शोषण करायचं नाही. शाळेत याचं व्यवहारात रूपांतर करायचं तर मुलांना त्यांच्या परिसराची काळजी घ्यायला शिकवता येईल आणि त्यांच्या काही गरजा बागकामातून, साध्या शिवणकामातून भागवता येतील.

बिल मॉलिस्न यांनी शाश्वत शेतीबद्दल लिहिताना असं म्हटलं आहे, की रचनेची नवी व्यवस्था अशी काही त्यात वेगळी नाही; पण "जे मुळात आहे त्याचीच थोडी वेगळी रचना केली जाते." तो एका प्रक्रियेचा भाग आहे. ती प्रक्रिया म्हणजे अधिक जागरूकपणे पारंपरिक पद्धतींचं विश्लेषण करून, अधिक अनुभव घेऊन त्या पद्धतींना सशक्त करणं आहे. आपण ज्या अनेक मूल्यांची चर्चा केली ती सहकार्य, एकमेकांना देणं, विविधता, स्वावलंबन आणि एकंदरीतच, आपल्या संपूर्ण अस्तित्वावर असलेलं आपलं परस्परवलंबित्व याबद्दल जागरूकता ही सर्व पारंपरिक मूल्यं आहेत आणि तो मानवी शहाणपणाचा एकत्रित वारसा आहे. तरीही ह्या पारंपरिक गोष्टींचं नुसतं अनुकरण करणं उपयोगाचं ठरणार नाही. कारण संदर्भ बदलले आहेत. आता आपल्यापुढे आव्हान आहेत. "जे मुळात आहे, त्याची वेगळ्या प्रकारे रचना करण्याचं."

गोष्टींचा खजिना

गांधीजी आणि टागोरांच्या चर्चेतून उत्स्फूर्तपणे त्यांच्यातील पुढच्या सभेचा विषय ठरला; “आध्यात्मिकता आणि शिक्षण” पण नंतर या विषयाचा नेमका अर्थ काय घ्यायचा ते प्रत्येकावर शोध घेण्यासाठी सोडून देण्यात आलं. हा विषय सोपा नाही. धार्मिक बांधणी ही अनेकदा जुलमी, हुकूमशाही म्हणून सिद्ध झाली आहे आणि आध्यात्मिकता जीवनाच्या प्रत्येक अंगावर परिणाम करत असते. या दोन्हीत फरक केला पाहिजे. आध्यात्मिकतेशी शाळेचाही जवळचा संबंध आहे, कारण आध्यात्मिकता म्हणजे मानवी स्वभाव कुठल्या मर्यादेपर्यंत प्रेम करू शकतो किंवा द्वेष करू शकतो, निर्मिती वा संहार करू शकतो, याचं चिंतन आणि शोध. मोठ्या विस्तृत समाजाच्या संदर्भात स्वतःमधील जागरूकतेची वाढती जाणीव.

मी एक छोटा निबंध इथे जोडते आहे. तो गोष्टींच्या प्रसंगोचित असण्याबद्दल आहे. प्रथमदर्शनी तो आपल्यावरील विषयाशी संबंधित नाही असं वाटेल; पण नंतर खालील चर्चा होऊ शकतील :

१. मुलांना वेगवेगळ्या पातळींवरचं सत्य आणि त्यातून उलगडणारे वेगवेगळे अर्थ यांची कशी ओळख करून द्यायची?
२. धार्मिक सत्यं कशी व्यक्त करायची आणि ती मुलांपर्यंत कशी पोचवायची?
३. गोष्टी आणि सर्जनशील कला यांतून सत्याबद्दलची संवेदनशीलता आणि इतरांविषयी करुणा या गोष्टी मुलांच्या मनात निर्माण होऊ शकतात का?
४. अर्थपूर्ण गोष्टींबाबतचा आपला अनुभव कोणता?

संदर्भ : दक्षिण भारतातल्या अनौपचारिक पर्यायी शाळांच्या समूहाची वार्षिक सभा झाली होती. यात वरील बाबी चर्चितल्या गेल्या.

मला जाणवणारे इतर प्रश्न

१. उत्सव अर्थपूर्ण पद्धतीनं कसे साजरे करता येतील?
उत्सवांच्या निमित्तानं इतर धर्मांमधल्या परंपरांची देवाणघेवाण करून शिकता येईल का?
२. मुलांना आपण आपल्या विश्वात एकटं राहण्यासाठी, शांतपणे बसण्यासाठी अवकाश देतो का? मुलांनी सर्जनशील बनावं आणि स्वतःचे अनुभव आणि आपल्याशी संबंधित गोष्टींबाबत वाटणारे विचार व्यक्त करावेत असं वातावरण आणि शक्यता आपण मुलांसाठी निर्माण करतो का?
३. मुलांच्या स्वतःच्या विकासावर भर देऊन आपल्या शाळा मुलांना समाजाच्या अधिक मोठ्या प्रश्नांपासून दूर ठेवतात का? स्वतःचा विकास म्हणजे इतरांचा अनुभव सहानुभूतीनं समजून घेण्याची क्षमता वाढणं असं समजावं का?
४. “शाळेतील वातावरणातून वारंवार असा संदेश मुलांपर्यंत पोचतो, की अत्यंत महत्त्वाचे असे मुलांना वाटणारे विषय आणि जीवनातील अतिशय खोलवर अनुभवलेले क्षण यांना शाळेत स्थान नसतं. हे स्थान शाळेसंबंधित गोष्टींसाठी आरक्षित ठेवलेलं असतं.” (हेरॉल्ड रोसन यांच्या ‘प्राथमिक शाळेतल्या मुलांची भाषा’ या पुस्तकातून) या विधानावरच्या आपल्या प्रतिक्रिया आपण व्यक्त करू या का?
५. वास्तवातलं शास्त्रीय सत्य हे इतर पातळ्यांवरच्या सत्यापासून वेगळं काढण्याची आपली प्रवृत्ती असते का? अभ्यासक्रमात जे जीवन आपल्यासमोर येतं, त्याच्याबद्दल कुतूहल आणि आदर कसा निर्माण करायचा?
६. आपल्याला निसर्ग आणि अनुभव यांबद्दल जी आत्मीयता/जवळीक वा काळजी वाटते, तशी शाळेच्या वातावरणात असते का? आपलं पर्यावरण आपणच निर्माण करत असतो, हे लक्षात घेतलं, तर त्यात मुलांना कितपत सहभागी करून घेतलं जातं?
या सान्याच्या संदर्भात आपण गोष्टींचा विचार करू.

एका गरीब शेतकऱ्याची एक सूफी गोष्ट आहे. तो एकदा एका सूफी संताला, हजरत निजामुद्दीन अवलिया या संताला भेटायला दिल्लीला गेला. त्यांच्याकडून तो काही आर्थिक मदत मागणार होता.

या संताकडे काही दिवस राहिल्यावर शेतकऱ्याच्या असं लक्षात आलं, की आपल्याला काही इथून मदत मिळणार नाही. त्यामुळे तो त्या संताकडे त्याचा निरोप घ्यायला गेला, पण तिथे हजरत निजामुद्दीन अवलियांनी त्याला एक भेट दिली. शेतकऱ्याला अतिशय आश्चर्य वाटलं. ती भेट म्हणजे त्या संताच्या जुन्या झिजलेल्या चपला होत्या. तो गरीब माणूस या प्रसंगामुळे निराश झाला. त्याच्या पायातलं बळच नाहीसं झालं. त्या चपला थोड्या नाराजीनंच त्यानं बरोबर घेतल्या आणि आपल्या गावाकडे परत यायला निघाला. त्यानं त्या चपला त्याच्या पागोट्यात बांधून घेतल्या. आता परत गावी पोचल्यावर लोक त्याला भेटायला येतील आणि त्या जुन्या चपला पाहून त्याची चेष्टा करतील ही कल्पनाच त्याला अस्वस्थ करत होती.

वाटेत त्याला उंची कपडे घातलेला हजरत निजामुद्दीन अवलियांचा एक शिष्य भेटला. त्याला त्या शेतकऱ्याभोवती आपल्या गुरूंचा दरवळ जाणवला. जेव्हा त्याला कळलं, की हा शेतकरी आपल्या गुरूंची काहीतरी वस्तू घेऊन चालला आहे, तेव्हा त्याने शेतकऱ्याला एक घोडा, सोनं भरलेली थैली आणि अंगावरचा रेशमी कोट दिला आणि बदल्यात 'गुरूंच्या पवित्र चपला' घेतल्या.

शेतकऱ्यानं विचार केला : 'एवढा श्रीमंत आणि आनंदी पण वेडा माणूस समोर आला आहे आणि एवढा चांगला सौदा करतो आहे. आपण किती नशीबवान आहोत!' त्याने त्या संपत्तीच्या बदल्यात त्या जुन्यापुराण्या टाकाऊ चपला देऊन टाकल्या.

गोष्टीचं तात्पर्य असं सांगतं, की त्या दोघांनाही वाटलं की आपल्याला मोठा खजिना मिळाला.

ही गोष्ट अनेक पातळ्यांवर समजून घेता येते. इतर अर्थांमध्ये एक अर्थ असंही सांगतो, की आपण कसे नेहमी खरा खजिना ओळखायला चुकतो! आपल्याला फक्त भौतिक फायदा कळतो आणि कितीतरी वेळा आपण वरवर सामान्य दिसणाऱ्या गोष्टींचं मूल्य ओळखू शकत नाही.

शाळेत या गोष्टीची भूमिका त्या सूफी संताच्या वापरून झिजलेल्या चपलांसारखी असते. गोष्ट म्हणजे नुसती करमणूक वाटते किंवा अर्थहीन वाटते. गोष्ट म्हणजे शिक्षणाच्या गंभीर प्रक्रियेतला अडथळा समजला जातो किंवा चित्त विचलित करणारी गोष्ट मानली जाते आणि त्यामुळे तिला किंमत दिली जात नाही.

चार्ल्स डिकन्स यांनी त्यांच्या 'Hard Times' या कादंबरीत १९ व्या शतकात युरोपात प्रचलित असलेल्या शिक्षणाच्या अतिविवेकनिष्ठ पद्धतीबद्दल उपहासानं लिहिलं आहे. आजही अशा शिक्षणाचे बरेच अवशेष शिल्लक आहेत. कादंबरीची सुरुवात मुख्याध्यापकांच्या भाषणाने होते. ते त्यांच्या शिक्षकांशी बोलत असतात.

'मला फक्त वस्तुस्थिती शिकली जायला हवी आहे. या मुलांना आणि मुलींना वास्तवाखेरीज इतर काहीही शिकवू नका. जीवनात आपल्याला फक्त वास्तवाची गरज असते. त्याखेरीज इतर काहीही पेरू नका आणि इतर काही असलं तर ते मुळापासून उपटून काढा. वस्तुस्थिती शिकवूनच त्यांची मनं विवेकनिष्ठ बनतील. त्याखेरीज कशाचाही त्यांना उपयोग होणार नाही. याच तत्त्वांनी मी माझी स्वतःची मुलं वाढवली आहेत आणि त्याच तत्त्वानुसार मला ह्या मुलांना वाढवायचं आहे, सज्जनहो, वस्तुस्थितीला धरून शिकवा...'

अशा प्रकारच्या पद्धतीच्या मर्यादा आणि भयानक परिणाम दाखवत ही कादंबरी पुढे उलगाडत जाते. ही अति-विवेकनिष्ठ शिक्षणपद्धती खऱ्या जीवनातूनच आली होती. उदाहरणार्थ, एका इंग्लीश पाद्र्याने एक पद्धती शोधून काढली होती, तिला त्यानं 'नैतिक जगाचं वाफेचं इंजिन' असं म्हटलं. हा विनोद नव्हता. नैतिकता किंवा नीतिशास्त्रही नेमलेल्या नीतिवचनांनी आणि ठाम मतांनी शिकवता येतात. या नीतिवचनांना बळकट करण्यासाठी शिक्षेच्या धमक्या दिल्या जातात किंवा बक्षिसाची आमिष दाखवावी लागतात. वैचारिक सर्वसामान्य विधानांच्या जागी गोष्टीतून पक्क्या प्रतिमा उभ्या करणं आणि पालक-शिक्षक आणि विद्यार्थी यांना संवादासाठी जागा निर्माण करणं आणि चांगल्या दडपणांनी मुलाला जवळ आणणं असाही प्रयत्न होता.

परीकथा, नीतिकथा किंवा आख्यायिका यांची ताकद कशात असते, तर ती खऱ्या मर्यादित जगाच्या पलीकडे जाण्यात असते. ती कलेची, काव्याची भाषा असते. ऐकणाऱ्याच्या कल्पकतेमुळे आणि सांगणाऱ्यामुळे गोष्ट कायम बदलत जाते, विचार आणि प्रत्यक्ष वस्तू, आदर्श आणि प्रतिमा यांचं वेगळंच अपरिचित रसायन बनतं.

अरेबियन नाइट्समध्ये 'एक हजार एक रात्री' या गोष्टीत नुसत्या गोष्टी ऐकूनदेखील उपचार होतो असं गोष्ट सिद्ध करते. ज्या राजाला मारून टाकावं एवढा तिरस्कार मनात होता तो माणूस हळूहळू बदलत जाऊन तिरस्काराचं रूपांतर शहजादाबद्दलच्या कायमच्या प्रेमात होतं. शहजादाच गोष्ट सांगणारा आहे. गोष्टी सांगणाऱ्याचं रक्षण गोष्टी करतात. राज्याचं भवितव्य अबाधित ठेवतात आणि राजाचं शहाणपण शाबूत ठेवतात.

अशा गोष्टी वेगवेगळ्या पात्रांच्या अंतर्मनांत आपल्याला नेतात, त्यांना मानवी मनाच्या गुंतागुंतीची काळजी असते. गोष्टी कायम “मी कोण आहे?” असा प्रश्न उभा करतात. “जगात कशाला अर्थ असतो?” किंवा “भोवतालच्या जगाशी मी कसं नातं जोडायचं?” किंवा “जगातल्या दुष्ट प्रवृत्तींशी मी कसा संघर्ष करायचा?” असेही प्रश्न उभ्या करतात.

गोष्ट २

एक ज्यू गोष्ट आहे. गोष्टीच्या अर्थाच्या आणि मूल्याच्या दृष्टीनं ती अगदी गाभ्याला स्पर्श करते.

परीकथा आणि सत्य एकदा लांबच्या प्रवासाला बरोबर निघाले. सत्य परीकथेला म्हणालं, “जेव्हां आपण एकत्र असतो तेव्हा लोक तुझं दोन्ही हात पसरून स्वागत करतात आणि मला मात्र लांब ठेवतात. असं का? आपण याच्याबद्दल काय करू या?” त्याक्षणी परीकथेनं आपली वस्त्रं सत्याला नेसायला दिली. त्या दिवसापासून सत्य पृथ्वीवर परीकथेनं दिलेल्या पोषाखात फिरतं”.

गोष्टींमधून नेहमी मूल प्रगल्भतेकडे प्रवास करतं आणि त्याला जबाबदारी कळू लागते; कारण गोष्ट अमूर्त नसते. ती म्हणजे शरीरविरहित नैतिक आदेश नसते, तर ते शोधाचं आणि गोष्ट आत्मसात करण्याचं आमंत्रण असतं. बाहेरच्या जगाला आतल्या जगाशी जोडण्याचा तो एक मार्ग असतो; ती एक विचाराची प्रक्रिया असते आणि नकळत ती दोन्ही जगांना एकत्र करते. गोष्टीचा प्रतिसाद नेहमी बुद्धी, कल्पना आणि भावनांना एकत्र करून येतो.

अर्थात, गोष्टी अनेक प्रकारच्या असतात. अनेक गोष्टींना फारसा अर्थ नसतो. खोली नसते, त्यांचा उपयोग करमणुकीपुरता होतो किंवा आशयाकडे आणि अर्थाकडे फारसं लक्ष न देता थोडी कौशल्यं देण्यापुरता होतो. काही गोष्टी सत्य पचायला सोपं करतात. नीतिकथा स्वच्छपणे नैतिक धडा देतात. याशिवाय लोककथा, आख्यायिका, लघुकथा, परीकथा आणि पुराणकथा असे कथांचे अनेक प्रकार आहेत.

ज्यू, मुस्लिम, बौद्ध आणि ख्रिश्चन परंपरांमध्ये अगदी छोट्या पण अर्थपूर्ण गोष्टी असतात. त्या ऐकणाऱ्याला धक्काही देतात आणि अधिक ताज्यातवान्या दृष्टीने पाहायला शिकवतात. अशा गोष्टी मार्मिकपणे आपल्याला आपले दोष दाखवतात. उदाहरणार्थ, एक गोष्ट, की नसरुद्दीन राजधानीहून आपल्या गावाला कसा परत आला याचे वर्णन करते. लोक त्याच्याभोवती जमले. त्यांना उत्सुकता होती ऐकण्याची. नसरुद्दीन त्यांच्यावर छाप पाडण्यासाठी म्हणाला, “राजा स्वतः

माझ्याशी बोलला.” गाववाले लोक इकडे-तिकडे पांगले आणि ही बातमी सर्वांना सांगू लागले. एक म्हातारा माणूस मात्र एकटाच नसरुद्दीनला प्रश्न विचारायला मागे राहिला. त्यानं विचारलं, “मग राजा तुला म्हणाला तरी काय?” नसरुद्दीननं उत्तर दिलं : “जेव्हा मी रस्त्याच्या मध्ये उभा होतो तेव्हां राजाचा रथ माझ्या दिशेने आला. राजा बाहेर डोकावून माझ्या अंगावर ओरडला, “माझ्या वाटेतून बाजूला हो.”

गोष्टी अनेक पातळ्यांवर काम करू शकतात- जाणिवेच्या, नेणिवेच्या आणि अर्धवट जाणिवेच्या पातळीवर. एका लेखकाने कथा सांगणाऱ्याची तुलना बिया पेरणाऱ्यांशी केली आहे. काही बिया सुपीक जमिनीवर पडतील आणि ताबडतोब उगवतील आणि मुळं धरतील. काही बिया तशाच राहतील. योग्य वेळ आल्यावर त्या रुजतील आणि काही बिया नापीक जमिनीवर पडतील आणि पुन्हा कुठेतरी रुजतील कारण काहीही वाया जात नसतं.

काही गोष्टींना त्यांची स्वतःची ताकद असते. ऐकणारा मात्र त्याला झेपेल तेवढंच पचवू शकतो. ही प्रक्रिया कोणावर लादताही येत नाही. त्यासाठी घाईही करता येत नाही. उदाहरणार्थ, शिक्षक जर गोष्ट फारच विवेकवादी करून सांगू लागले किंवा त्यातल्या नैतिक तात्पर्यावर भर देऊ लागले, तर मुलाच्या दृष्टीनं तो गोष्टीचा अनुभव मारून टाकला जातो आणि गोष्टीचा अर्थ नाहीसा होतो. एरवी सहजपणे सांगितलेली गोष्ट जे अनुभव वास्तव जीवनात असल्या झाले असते अशा अनुभवांपर्यंत कधीकधी हळुवारपणे पोचवते.

बाराव्या शतकातील सूफी कवी रूमी याबाबतचं चित्र आपल्या एका कवितेत दाखवतात. कवितेचं नांव आहे "Story Poem"

गोष्ट असते पाण्यासारखी

जे तुम्ही अंघोळीसाठी तापवता;

अग्नीचा संदेश ते पाणी

तुमच्या त्वचेपर्यंत पोचवतं!

त्या दोघांची (पाणी आणि त्वचा) भेट घडवतं

आणि तुम्हाला स्वच्छ करतं.

फारच थोडे बसू शकतात

प्रत्यक्ष त्या अग्नीच्या आत

सलामान्दर प्रमाणे किंवा अब्राहमसारखं.

आपल्याला मात्र मध्यस्थ लागतात.

पूर्णत्वाने भरण्याची भावना जाणवते

पण सहसा ती एखाद्या ब्रेडने आणावी लागते.
 सौंदर्य आपल्या सभोवती असतं
 पण त्यासाठी आपल्याला
 बागेत फिरायला जावं लागतं.
 तुमच्या आत प्रकाशमान होणाऱ्या
 त्या उजेडाला थोपवण्याचं
 आणि काहीसं दाखवण्याचं काम करण्यासाठी
 एखाद्या पडद्यासारखं शरीर मध्ये असतं
 पाणी, गोष्टी, आपलं शरीर
 ही सगळी माध्यमं आहेत
 ती कधी काही लपवतात तर
 कधी लपवलेलं बाहेर आणतात.
 त्यांचा अभ्यास करा
 आणि आनंद घ्या
 स्नानानं स्वच्छ झाल्यासारखा!
 त्यातलं गुपित आपल्याला कधी कळतं
 कधी कळतही नाही.

(The Essential Rumi, भाषांतरकार- कोलमन बार्कन आणि जॉन मॉयने,
 प्रकाशक हार्पर आणि कॉलिन्स १९९५. Page-177.)

ब्रूनो बेटलहाइम त्यांच्या The Uses of Enchantment या पुस्तकात
 म्हणतात, की परीकथांनी मूल त्याच्या वास्तव जगाच्या आव्हानांपासून दूर तर
 जात नाहीच, उलट कथेतल्या चांगलं काय आणि वाईट काय या गोंधळातून
 परीकथा मुलांच्या मनातच अनेक कल्पना निर्माण करते आणि जगाच्या कठोर
 वास्तवाशी जुळवून घ्यायला त्याची एक प्रकारची तयारीच करते.

परीकथेतलं कथानक नेहमी असं असतं, की त्या गोष्टीच्या नायकाला
 बाहेरच्या जगात जावं लागतं आणि त्याला नकार पचवावे लागतात, काही गोष्टी
 गमवाव्या लागतात, तर कधी तो हतबल होतो. त्यातून तो आपलं स्वातंत्र्य
 मिळवतो. परीकथेत एक आशावाद कायम मुळापाशी असतो. तिथला नायक दुष्ट
 शक्तींबरोबर शूरासारखा लढतो आणि त्याचा कधीच पराभव किंवा अंत होत
 नाही. नायकाची लढाई आक्रमक शक्तींशी, स्वार्थीपणाशी आणि दुष्टपणाशी
 असते. ती प्रकाश आणि सावलीइतकी अपरिहार्य असते, आपल्या आयुष्याचा

एक भाग बनलेल्या सुख-दुःखासारखी ती असते, तरीही कथेत येणारा हरण्याचा
 अनुभव, नाकारल्याचा अनुभव आणि मृत्यू ही सगळी महत्वाची वळणं असतात.
 ती वाचकाची समज अधिक सखोल करतात. इतरांबरोबरची नाती अधिक अर्थपूर्ण
 करतात आणि आसपासच्या भौतिक जगाबरोबरचं नातंही पक्कं करतात.

लहान मुलांच्या मनात अज्ञाताची भीती असते, अंधाराला ते घाबरतं आणि
 धोकादायक गोष्टींचाही धसका त्यांच्या मनात असतो. या सगळ्याला परीकथा
 आकार देते. ब्रूनो बेटलहाइम असं म्हणतात, की मुलाला परीकथांमधून एक
 दिलासा मिळतो की कोणीतरी अशा संकटांमधून पार झालं आहे आणि आपण
 कधी एकटे नसतो. परीकथेत प्रकाश आणि अंधार, चांगलं-वाईट, वैश्विक-
 स्थानिक समोरासमोर आलेले दिसतात; एवढेच नाही तर अशा गोष्टीत एक मित्र
 आणि मदत करणारा असतो, प्राणी असतात आणि इतर भौतिक गोष्टीही दिसतात,
 त्या आधार देतात, मार्गदर्शन करतात आणि अखेर चांगल्याचा विजय होतो. दुष्ट
 शक्तींचा पराजय होतो.

मुलांना गोष्टी सांगून खिळवून ठेवणारे आजी-आजोबा तर दुर्मीळ होत
 आहेत. त्यामुळे यापुढे शाळा हीच अशी एक जागा असेल, जी मुलांना गोष्टींचा
 साठा देऊ शकेल. पालक आणि शिक्षकांना मुलांना गोष्टी सांगता येतील. या
 गोष्टींनी आपला लहानपणातला अनुभव कसा समृद्ध केला होता आणि अजूनही
 त्या आपलं जग कसं मोठं करतात आणि मोठेपणीही त्यांचे वेगळे अर्थ आपल्याला
 कसे उलगडतात हे पालक आणि शिक्षक यांना मुलांना सांगता येईल. समोरच्या
 मुलांसाठी योग्य काय होईल आणि त्या त्या वेळी काय प्रसंगोचित होईल, ते
 आपल्याला आतूनच सुचत जातं. मग आपण आपल्या आणि इतरांच्याही गोष्टींच्या
 साठ्यांतून काही शोधून काढतो आणि आपल्या आणि मुलांच्या नात्यात
 जिवंतपणाची भर घालतो. खजिन्याच्या शोधाच्या, तो हरवल्याच्या, सापडल्याच्या
 गोष्टी सांगतो. प्रवासाच्या गोष्टीत आपल्या जीवनाचा प्रवास आपण पाहतो आणि
 शोधाच्या गोष्टी आपल्याच अंतर्गत असलेल्या उत्कट इच्छांना मूर्तरूप देतात.
 काही गोष्टी आपल्या सत्तेच्या, यशाच्या सर्व कल्पना उलट्या-पालट्या करून
 टाकतात. प्रामाणिकपणा, पावित्र्य, नम्रता ही मूल्यं पक्की करतात. ही मूल्यं
 एखाद्या सामान्य माणसाच्या, एखाद्या चुकीच्या विचारांच्या आणि एखाद्या बरवर
 दुर्बल वाटणाऱ्या माणसाच्या दृष्टिकोनातून नेहमी समोर आणली जातात. धुवाची
 गोष्ट तर अनेक लहान मुलांना परिणामकारक वाटते. धुव राजवाड्यातली कारस्थाने
 आणि हेवेदावे यांतून बाहेर पडतो, प्रौढांच्या जगापासून दूर जातो; कारण त्याला
 स्वतःला विष्णूला भेटायचं असतं. तो घनदाट जंगलातून, अंधारातून पुढे जातो,
 वाटेत त्याला हिंस्र प्राण्यांना तोंड द्यावं लागतं, जंगलातले चक्रव्यूह पार करावे

लागतात. अखेरीला त्याच्या चिकाटीचं चीज होतं आणि तो स्वतःच मार्ग शोधणाऱ्यांची खूण म्हणून आकाशातला तारा होतो.

आपल्यात किती विविध प्रकारचे गुण असतात आणि आपली त्यांच्याकडे पाहण्याची वृत्ती काय असते ते एका मध्ययुगीन काळातल्या फ्रेंच गोष्टीवरून कळून येतं :

एक डॉबारी असतो. तो एका आश्रमात दाखल होतो. तिथे राहून त्याच्या असं लक्षात येतं, की समाजाला उपयोगी असं कुठलंच कौशल्य त्याच्यापाशी नाही. औपचारिक शिक्षणही नसल्याने सगळे त्याला तुच्छ लेखतात. शेवटी गुपचूप तो अतिशय अभ्यासपूर्वक आणि श्रद्धेने डॉबारी म्हणूनच त्याचं कौशल्य वाढवतो. कारण त्याच्या असं लक्षात येतं, की हाच आपला मार्ग आहे. यातच काम करणं आपल्याला मनापासून आवडतं आणि त्यातच आपण सर्वस्व ओतू शकतो. हे त्या समाजाच्याही लक्षात येतं आणि अखेरीस त्या डॉबाराच्या खरी योग्यता आणि सज्जनपणा यांना दाद मिळते.

जाणता-अजाणता, आपल्या विचारांना आणि व्यक्तिमत्त्वाला आकार देणारे असे काही मैलाचे दगड असतात. महात्मा गांधींवर श्रावणाच्या मातृ-पितृ भक्तीचा आणि राजा हरिश्चंद्राच्या सत्यवचनी स्वभावाचा कायमचा परिणाम झाला होता. ह्या दोन्ही कथांबद्दल प्रौढपणी लिहिताना ते म्हणत, 'या दोन्ही गोष्टी आजही माझ्या दृष्टीनं जिवंत आहेत.' त्यांच्या आत्मचरित्रात त्यांनी लहानपणी आपण स्वतःलाच कसे प्रश्न विचारायचो ते सांगितलं आहे : 'हरिश्चंद्रासारखे' सगळे 'सत्यवचनी का नसतात?' आणि ते पुढे लिहितात- 'सत्याचा पाठपुरावा करायचा तर, राजा हरिश्चंद्र सत्त्वपरीक्षेतून कसा पार पडला, तसं वागावं हा माझा आदर्श होता.' प्रत्येकाला ही गोष्ट वेगवेगळी कळते आणि कदाचित अजूनही तिचे अर्थ लावण्याचे प्रयत्न चालूच आहेत. पण ती आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि स्वत्वाचा महत्वाचा भाग बनून राहते.

लॉरेन्स-व्हॅन-दर-पोस्ट त्यांच्या 'The Heart of the Hunter' 'या पुस्तकात त्यांच्या कलहारी वाळवंटातील आदिवासींबरोबर झालेल्या भेटीबद्दल आणि त्या आदिवासींची सांगितलेल्या गोष्टींशी असलेल्या त्यांच्या नात्याबद्दल लिहितात. ते ज्या गोष्टीबद्दल बोलतात ती गोष्ट एक मेंढपाळ आणि एक आकाशकन्या यांच्या लग्नाबद्दल आहे. ती आकाशातली अप्सरा जेव्हा पृथ्वीवर येते, तेव्हा तो मेंढपाळ तिला लग्नासाठी अडवून ठेवतो. ती लग्नाला तयार होते; मात्र एक अट घालते, की जी एक बंद पेटी तिने तिच्याबरोबर आणली आहे, ती, तिचा होणारा नवरा कधीही उघडून पाहणार नाही. तिच्या नवऱ्याला मोह आवरता

येत नाही. तो ती पेटी उघडतो. पण काय? ती रिकामीच असते. ती आकाशातली अप्सरा त्याच्या चुकीमुळे आणि अविचारीपणामुळे अंतर्धान पावते. मेंढपाळाचं जे नुकसान होतं त्यातूनच त्याच्या लक्षात येऊ लागतं, की बरबर रिकाम्या दिसणाऱ्या पेटीचं मोल काय होतं!

लॉरेन्स व्हॅन दर पोस्ट म्हणतात, 'या गोष्टीला त्याच्या मते अतिशय महत्त्व होतं, कारण त्या गोष्टीत त्या आदिवासीचा आत्मा गुंतलेला होता. त्यांच्या स्वतःच्या अप्सरेनं त्यांच्या दुर्मीळ आणि जोरदार इच्छाआकांक्षा त्या पेटीत बंद केल्या होत्या. स्वतःच मेंढपाळने त्या पेटीचं झाकण उघडलं आणि ती रिकामी आहे असं म्हटलं, त्यामुळे अप्सरा त्याला सोडून गेली. पण गोष्ट सांगणाऱ्या आदिवासीला माहीत होतं, की त्याची पेटी त्याला महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या गोष्टींनी काठोकाठ भरलेली होती. त्या नसत्या तर त्याचं जीवन अर्थशून्य झालं असतं. त्याचा आत्माच नाहीसा झाला असता. त्याला अंतर्धामातून माहीत होतं, की पार्श्वभूमी म्हणून एखादी कहाणी नसली तर वंश नाही, कुटुंब नाही. स्वतःची काहीतरी गोष्ट नाही याचा अर्थ त्या माणसाला वैयक्तिक जीवन नाही, अशा अनेक गोष्टींखेरीज कशाला सुरुवातच होत नाही, सातत्य नाही आणि त्यामुळे भविष्यही नाही. त्याच्या दृष्टीनं जीवन म्हणजे एखादी गोष्ट जगणं होतं. त्याच्या पेटीचं झाकण त्यानं घट्ट लावून टाकलं होतं. त्याच्या मनात भीती होती, की कुणीतरी परका बलिष्ठ माणूस येईल, पेटीचं झाकण उघडेल आणि आपला खजिना पळवेल. तो परका कदाचित त्याला ठामपणे म्हणेल, की 'तुझी पेटी रिकामी आहे यावर विश्वास ठेव किंवा तो त्याच्या पेटीतल्या गोष्टींची खिल्ली उडवेल. त्याला वाटणाऱ्या भीतीमागे कारण होतं.' (द हार्ट ऑफ द हंटर, पेन्विन, १९६५, पान क्र. १५६)

या गोष्टीचं महत्त्व कमी करण्यासाठी प्रयत्नशील असे वारे सध्या वाहत आहेत. यात तयार करमणुकीचा अंतर्भाव आहे, व्यापारीकरण आहे, त्यामुळे त्या आदिवासाची भीती खरी होती असं सिद्ध होतं आहे. उपहासामुळे फक्त गोष्ट नष्ट होत नाही, तर जगाकडे बघण्याची दृष्टीच बिघडते.

उत्सव आणि गोष्टी या एकमेकांत गुंफलेल्या असतात. पण आता धोका असा जाणवतो, की गोष्टींचा विसर पडतो आहे आणि उत्सव बाजाराच्या ताब्यात चालले आहेत. उत्सव ही समाजानं एकत्र यावं, गाणी म्हणावीत, नृत्य करावं, गोष्टी सांगाव्यात, ऐकाव्यात याची संधी असते. पण बाजारीकरणातून हळूहळू उत्सव आणि उत्सुकता पुसून टाकली जाते आहे. लोकांचा कल केवळ खरेदी करणं, भरपूर खर्च करणे यांतूनच उत्सव जिवंत ठेवण्याकडे वळवला जात आहे.

गोष्ट ऐकायची इच्छा नसलेल्या श्रोत्याबद्दलचीच एक गोष्ट आहे. ए. के. रामानुजन यांच्या 'फोक टेलस ऑफ इंडिया' या पुस्तकात ही गोष्ट आहे. एक आजीबाई शोध घेत असते, की माझ्या गोष्टीला श्रोता कोण मिळेल? ती ज्याही कुणा संभाव्य श्रोत्याकडे जाते. तो म्हणतो, 'मी कामात आहे आणि मला तुझ्या असल्या गोष्टी ऐकायला वेळ नाही.' शेवटी ती एका मीठ विकणाऱ्या बाईला काम बाजूला ठेवायला लावते. गोष्ट ऐकताना त्या मीठ विकणाऱ्या बाईचं लक्ष दुसरीकडे जातं, पण तिच्या पोटातलं बाळ लक्ष देऊन गोष्ट ऐकतं. त्याला जे ज्ञान मिळतं, त्यामुळे त्या मीठ विकणाऱ्या स्त्रीच्या संपूर्ण जीवनात ज्ञान आणि सुख भरून राहतं.

कपिला वात्स्यायन यांनी त्यांच्या 'पर्यावरणशास्त्र आणि दंतकथा' या प्रबंधात एक शोध घेतला आहे, तो असा, की दंतकथा, कला आणि धार्मिक विधी यांच्यातून पर्यावरणाच्या समतोलालाचा एक परिपूर्ण जागतिक दृष्टिकोन व्यक्त होत होता. या सर्व गोष्टींमध्ये विसरलं गेलेलं तत्त्व असतं ते "माणूस हा निसर्गाचा केवळ एक लहानसा भाग आहे आणि तो संपूर्ण चैतन्यमय पर्यावरणावर, प्राणीसृष्टीवर, वनस्पतीसृष्टीवर पूर्णपणे अवलंबून आहे आणि त्यामुळेच मानवी समाज टिकून आहे." त्या वाचकाला आठवण करून देतात, की पंचमहाभूतांबद्दलचा आदर हा प्राणीमात्राला प्राचीन काळापासून वाटत असलेल्या भीतीतून जन्मलेला नाही; तर उलट या आदरातून माणसाला अत्यावश्यक असलेलं शहाणपण दिसून येतं. प्राचीन काळात जेव्हां दंतकथा जन्माला आल्या, तेव्हापासून हे शहाणपण आजवर समर्पक ठरलेलं आहे. अर्थपूर्ण राहिलं आहे. त्यांनी पंचमहाभूतांशी संबंधित दंतकथांचा अभ्यास केला आहे, आणि त्यांचा निष्कर्ष म्हणून त्या म्हणतात. "आपण हे धडे शिकायला हवेत- प्रदूषणमुक्ती, शिस्त, संयम, प्रत्येकाची विश्वसनीयता आणि एकमेकांशी नातं जोडून असणं, हे ते धडे आहेत."

छोटा नागपूरच्या बाजूला आदिवासी भागात एक गोष्ट सांगितली जाते. ती वेगवेगळ्या प्रकारे सांगितली जाते. पण आजच्या आपल्या पर्यावरणाच्या आणि समाजाच्या संदर्भात त्या गोष्टीचा अर्थ महत्त्वाचा आहे.

'करम' उत्सवाच्या वेळी एक मूल त्याच्या जवळच्या प्रौढाला त्या वृक्षाच्या पूजेचा अर्थ आणि हा उत्सव कसा सुरू झाला ते विचारत त्याची गोष्ट अशी आहे, शेतीच्या सुरुवातीच्या काळात सात भाऊ त्यांच्या शेतात पिकलेलं जास्तीचं धान्य विकायला शहरात गेले. त्यांचा प्रवास भीतीदायक होता. ते शहरात कसेबसे पोचले. त्यांनी विक्री केली आणि आवश्यक सामानाची खरेदी करून खेड्यातल्या आपल्या घरी मोठ्या अभिमानानं परतले. परत आल्यावर मोठा भाऊ खूप संतापला, कारण संबंध गांव उत्सवात नाचण्यात दंग होतं. करम वृक्षाभोवती सर्वांनी फेर धरला होता. हा विपुलतेचा, समृद्धीचा उत्सव होता. पिकं तयार झाली होती.

त्यांचा उत्सव होता. कोणाचं त्यामुळे त्याच्याकडे लक्षच गेलं नाही. रागारागानं त्यानं ते झाडच उपटून टाकलं आणि कचऱ्याच्या ढिगावर टाकून दिलं. दरम्यान शहरातून खरेदी केलेल्या सर्व सामानाचे दगड झाले होते. निसर्गाला त्याच्या कृत्याचा फार राग आला होता. त्याच्या गाई दूध देईनाशा झाल्या. झाडावरची फळं सुकून गेली. पिकांचं वाळलेलं तूस झालं, नद्यांचं पाणी खराब झालं.

हे सगळं नुकसान लक्षात घेऊन, पुन्हा समतोल साधण्यासाठी निसर्गात आणि गावातही त्यानं करम वृक्षाचा शोध सुरू केला. बरेच दिवस लागले. काही काळाने त्याला तो वृक्ष सापडला. (काही गोष्टीत याला 'रडणारं झाड' असं म्हटलं आहे) त्याने काळजीपूर्वक तो वृक्ष गावात आणला आणि सन्मानानं गावाच्या मध्यभागी लावला. त्या वेळेपासून दरवर्षी करम उत्सवात लोक त्याची आठवण ठेवतात.

अशी गोष्ट मोठ्या मुलांशी चर्चा करण्यासाठी सुरुवात म्हणून उपयोगी पडेल. आपल्या सध्याच्या परिस्थितीत या गोष्टीचा काय अर्थ होतो? असं त्यांना विचारता येईल. त्याचबरोबर नाटक, मुखवटे किंवा कठपुतळ्या, बाहुल्या करणं, गाणं म्हणणं, नृत्य करणं अशा गोष्टींशी संबंधित कृती करता येतील. त्यामुळे आपल्या सर्जनशील क्षमतेची आपल्याला नव्याने ओळख होईल, आपला भूतकाळाशी संबंध जोडता येईल; आणि तरीही नव्याकडे, भविष्याकडे जाण्याची आपली ताकद लक्षात येईल.

गोष्ट - मग ती परीकथा असो, नीतिकथा असो, आख्यायिका असो वा दंतकथा; तो मुलाला जागं करण्याचा एक मार्ग असतो. त्याच्या वाढीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर त्याच्या आतल्या अर्थाच्या जगाला जागं करता येतं. गोष्ट मुलाला त्याच्या स्वयंकेंद्रीपणातून बाहेर काढते. त्याचं नातं अनेकांशी जोडते, त्याच्या मनात करुणा निर्माण करते आणि हे सगळं वाढतं ठेवते. या जगात प्रकाश असतो. अंधार असतो, परिचित-अपरिचित गोष्टी असतात, हरवणं असतं. हरवलेल्याचा शोध असतो. हे सगळं त्याच्या ओळखीचं होतं.

रूमी दोन प्रकारच्या बुद्धिमत्तांबद्दल बोलतात. दोघींची आपापली जागा आहे. पहिली बुद्धिमत्ता म्हणजे मूल शाळेत शिक्षकांनी शिकवलेलं काही शिकतं, लक्षात ठेवतं, पुस्तकातून काही संकल्पना लक्षात ठेवतं ती एक बुद्धिमत्ता; आणि दुसरा प्रकार ज्याला रूमी 'हृदयातला ताजेपणा' म्हणतात तो प्रकार. ही दुसऱ्या प्रकारची बुद्धिमत्ता म्हणजे तुमच्या आतून ऐकू येणारा झरा, तो बाहेर येत असतो. या आतल्या झऱ्याला जागं करण्याचं काम गोष्ट करते आणि त्याचा परिपाक म्हणून समाज अधिक न्यायपूर्ण आणि समतोल बनतो.

वाळूत खेळणं

“मुलं जगाच्या समुद्रकिनार्यावर खेळत असतात. या अनंत विश्वाच्या सागरकिनारी मुलांचं भेटणं अतिशय थोर असतं.”

— रविन्द्रनाथ टागोर, द क्रेसन्ट मून

समुद्रकिनारा कमी मुलांनी पाहिलेला असतो. जी मुले समुद्रकिनारी राहतात त्यांना रोजच अमर्याद पाणी आणि कुठलंही कुंपण नसलेला किनार्याचा विस्तीर्ण अवकाश अनुभवायला मिळतो. समुद्रकिनारा अनेक खास आनंदाचे अनुभव देत असतो. वाहत आलेलं एखादं सुंदर आकाराचं लाकूड, गुळगुळीत शिंपल्यावरची नक्षी, पुट्कन आवाज करून उघडणारं सागरी गवत, ही सारी वाट पाहत असतात, आपण त्यांना केव्हा शोधून काढतो त्याची. वाळूमध्ये तर कितीतरी जादूई गुण असतात. ती आपल्या बोटामधून वाहत जाते. आपल्या बोटामध्ये दाबून धरली तर आकार घेते. वाळूत आपल्याला किल्ले, गुहा, बिळं आणि टेकड्या करता येतात आणि हे सगळं भरती आली की सहजपणे वाहून जातं. वाळूत तुम्हाला स्वतःला हनुवटीपर्यंत पुरून घेता येतं. हातांनी आणि पायांनी त्या ओल्या स्वागतशील किनार्यावरच्या वाळूत तुम्हाला मोठाले आकार किंवा बेटं उठावदार स्वरूपात तयार करता येतात.

तरीही गुरुदेव ज्या किनार्याबद्दल लिहितात, तो दूरचा किनारा नव्हे; तर मूल जे आनंदाचं जग शोधून काढतं, त्याला आकार देतं आणि ते पाहून आश्चर्यचकित होतं ते खुलं जग म्हणजे किनारा. त्या जगात तुम्हाला कुणी अडवत नाही. निर्मितीला, कल्पनाशक्तीला आणि आनंदाला तिथे कायमचं निमंत्रण असतं. सुदैवाने ही किनारारूपी जागा सर्वांची असते, तिची मालकी कोणा एकाची नसते, तिला कोणी कुंपण घालू शकत नाही, लपवून ठेवू शकत नाही. ती आपली वाट पाहत असते. अनेक प्रकारच्या ठशांनी श्रीमंत झालेली आणि कित्येक शक्यता शिल्लक असलेली.

वाळू आणि पाणी ही दोन माध्यमं अशी आहेत, की जी खेळाच्या अनेक संधी मुलांना देतात. त्याचप्रमाणे अशा संधी मिळतात. चिखल, झाडं आणि

झाडांच्या काड्या, दगड आणि बिया अशा वस्तूतून बहुतेक वेळा मोठ्या माणसांचं त्यांच्याकडे लक्षच जात नाही. मुलांच्या कुतूहलाला मात्र हे सगळं दिसतं, कारण मूल लहान असतं, जमिनीच्या जास्त जवळ असतं, त्याला या गोष्टी सहज दिसतात आणि त्याची बोटं त्यांना स्पर्श करण्याइतकी संवेदनक्षम असतात. मुलं घरातसुद्धा तयार खेळणी नाकारून उशा, चटया, चादरी वापरून घरं, गुहा, देवळं, अंधारकोठड्या आणि राजवाड्यांची त्यांची स्वप्नं साकार करताना दिसतात.

खेळण्यांच्या दुकानात गेलं, तर अलीकडच्या खेळण्यांची आधुनिकता आणि त्यांचा कृत्रिमपणा पाहून आपल्याला धक्का बसतो. आवाज करणाऱ्या गाड्या, वळणारी इंजिनं, बोलणाऱ्या बाहुल्या, अशक्य पराक्रम करून दाखवणारी शक्तिमान मंडळी. याचं नवल वाटतं, की एन्डी गुंतागुंतीची खेळणी करायची तर ती खरी वाटावीत, जिवंत वाटावीत यासाठी खूप प्रयत्न करावे लागतात आणि एवढे करूनही मुलांचं त्यांच्याबद्दलचं आकर्षण फार काळ टिकत नाही. ही खेळणी मिळवण्यासाठी मुलं खूप आरडाओरडा करतात, पण तेवढ्याच झटकन त्यांना कंटाळतातही. आपल्याकडे ते खेळणं आहे याचा थोडा वेळ मुलाला अभिमान वाटतो. ते खेळतंही, पण लवकरच त्याचं नावीन्य संपतं; कारण त्या खेळण्याशी खेळण्याच्या इतर शक्यता फार नसतात, आणि मग मुलं कंटाळतात. घरातल्या किंवा परिसरातल्या वस्तूंची हुबेहूब प्रतिकृती असलेली खेळणीही मुलाला क्वचितच समाधान देऊ शकतात. कारण ती हाताळावीत, त्यांच्याशी खेळावं असं काहीच त्यांच्यात नसतं. ती नुसती शोकेसमध्ये ठेवण्याजोगी असतात. लहान मुलाला बिन आकाराची भिजवलेली कणिक घेऊन पोळ्या करायला आवडेल. त्याला महागड्या प्लास्टिसिनची गरज नाही. त्याला खऱ्या भांड्यांबरोबर खेळायला जास्त आवडेल. मुद्दाम छोटे बनवलेले प्रेशरकुकर किंवा रंगीत भांडीकुंडी वापरण्यापेक्षा घरातली भांडी जास्त आवडतील. मुलं जे पाहतात, वापरतात, हाताळतात, ऐकतात त्याचं अनुकरण करायला त्यांना आवडतं. याअर्थी खेळणं हे मुलांच्या दृष्टीनं गंभीरपणे काम करणंच असतं. ती वरवरची करमणूक नसते, तर कृती करण्यातून, निर्मिती करण्यातून घेतलेलं ते कृतिशील शिक्षण असतं.

व्यापारी प्रवृत्ती माध्यमांचा उपयोग मुद्दाम मुलांच्या अपेक्षा वाढवण्यासाठी करतात. त्यात मुलांना लक्ष्य बनवलेलं असतं. उदाहरणार्थ, बाबीं बाहुल्यांचे निर्मिती वीस वर्षांपूर्वीसुद्धा बारा दशलक्ष डॉलर्स नुसत्या जाहिरातींवर खर्च करायला तयार होते. काही समाजशास्त्रज्ञांना शंका आहे, की पूर्वीच्या काळी लहान मुलं खेळत होती की नाही? की त्यांना त्यांच्या कुवतीप्रमाणे मोठ्या माणसांच्या

कामांच्या जगात सामावलं जायचं? खेळ हा विकतच्या खेळण्यांवर अवलंबून असतो अशी गैरसमजूत असेल, तरच असा निष्कर्ष निघू शकतो. कमारा लाये त्यांच्या 'द आफ्रिकन चाइल्ड' या पुस्तकात (हे पुस्तक म्हणजे गिनीमधल्या बालपणाचं आत्मचरित्रात्मक हुबेहूब वर्णन आहे.) त्यांचे खेळ, त्यांची साहसं, त्यांचे इतर मुलांबरोबरचे गोफणीचे पराक्रम वर्णन करून सांगतात. ते लिहितात - इतर मुलांबरोबर ते मचाणावर जात. शेतं पिकलेली असत, त्यांची राखण करत. तेथे येणाऱ्या पक्ष्यांना आणि माकडांना भीती दाखवत. ते लिहितात, 'हे काम करायला आमची कुरकुर नसायची. कारण हे काम आम्हाला नेमून दिलेलं कर्तव्य न वाटता त्यात आनंद वाटायचा.' खेळ आणि काम एकमेकांत असं गुंफलेलं असे, की खेळांतून जीवनाची तयारी होई. शिवाय, लोककथांचं समृद्ध विश्व, तसंच नृत्य आणि संगीत, कोरीवकाम आणि सजावट या सगळ्यांचं मूळ खेळात आहे. प्रयोग करण्याच्या प्रक्रियेत स्वातंत्र्य आणि शिस्त दोन्हींचा समन्वय होई, लोकसंस्कृतीत कला आणि कौशल्यांमध्ये खेळांचा उत्कर्ष दिसतो.

मी राहते त्या लहान गावात अजूनही विकतची खेळणी दुर्मीळ आहेत. योगायोगानं ती दिलीच, तर इतर मुलांनाही ती वापरायला दिली जातात आणि मग फार टिकत नाहीत. पण खेळांचे असंख्य प्रकार आहेत आणि त्यांना विकतच्या वस्तूवर अवलंबून राहावं लागत नाही. लहान मुलांना बाहुल्या किंवा कापूस भरलेली खेळणी, प्राणी लागत नाहीत. त्यांचं जग जिवंत वस्तूंनी भरलेलं आहे. खरी बाळं, प्राणी यांच्याबरोबर मुलं संवाद करतात. चिखल, दगड असे नैसर्गिक पदार्थ, वाया गेलेल्या वस्तू - म्हणजे दोऱ्या, टायर्स, तारा - यांतून मुलं अनेक खेळ खेळतात. मोठी मुलं, जेव्हां क्रिकेट खेळायला त्यांच्याकडे चेंडू नसतात, तेव्हां फक्त मोकळी जागा ज्यांना लागते असे खेळ खेळतात. खोखो, कबड्डी, लंगोरी आणि लंगडीचे अनेक प्रकार यांनाही वेगळं साहित्य लागत नाही. ऋतूप्रमाणे खेळ बदलतात. कधी भोवरे खेळण्याची फॅशन येते आणि भोवरा विकत घ्यायला पैसे नसले, तर मऊसर लाकडाला ओबडधोबड आकार दिला, त्यात खिळा ठोकला की काम होतं. कधी काचेच्या गोट्यांची देवाणघेवाण चालू असते, कारण खेळात जिंकणं हरणं चालू असतं. जेव्हां चिंचा पिकतात तेव्हां चिंचोके फोडून दोन भाग करून ते गुळगुळीत करून पट खेळतात आणि पट जमिनीवरच आखतात.

खेळ जेव्हा साधे आणि बदलण्याजोगे असतील तेव्हा तेच खेळ सर्वांत जास्त खेळले जातात. अशी खेळणी अनेक गोष्टी सुचवतात, त्यांच्यापासून वेगवेगळ्या वस्तू मुलं बनवतात, त्यांच्याभोवती कथा रचतात आणि अनेक कल्पना करतात. अशाच खेळण्यांमधून आणि साहित्य गोळा करत मूल अज्ञात,

अनोळखी अशा कल्पनांपर्यंत पोचतं. गुरुदेव टागोर लिहितात -

दिवस न् दिवस मी माझ्या कागदी होड्या एकेक करून
वाहत्या ओढ्यात सोडतो आहे
मोठ्या काळ्या अक्षरांत मी त्यांच्यावर माझं नाव आणि
माझ्या गावाचं नाव लिहितो आहे
मला असं वाटतं, की कधीतरी अनोळखी प्रदेशातल्या
कोणालातरी त्या सापडतील आणि त्याला मी कोण आहे ते कळेल.

'Paper Boats', The Crescent Moon मधून

अनेकांना लहानपणचं एखादं खेळणं आठवत असेल. ते खेळणं म्हणजे त्या वयात जीव की प्राण असतं. जर्मन कवी रिल्के लहानपण आठवताना म्हणतात, की ह्या आवाजांच्या कोलाहलाच्या जगात बाहुलीचं मौन, त्यातली शांती हे विशेष गुण ठरतात. बाहुली उत्तरं देत नाही, सूचना देत नाही आणि तरीही ती जो मोकळा अनंत अवकाश देते, त्यातून तिला मुलं खरंखुरं माणूस बनवू शकतात. मूल स्वतः निर्माता बनतं आणि त्याला हव्या त्या अटींवर प्रथमच त्या बाहुलीशी नातं निर्माण करतं. अनेक दंतकथांतून असे उल्लेख येतात की, फार पूर्वी देवांनी खेळण्यांसारखी माणसं बनवली आणि नंतर त्यांच्यात प्राण भरला, त्यांना स्वातंत्र्य दिलं. येशू ख्रिस्ताच्या बालपणाबद्दलच्या कल्पित कथांमध्येही असं सांगितलं जातं, की तो मातीचे पक्षी बनवत असे आणि त्यांच्याशी खेळताना त्यांच्यावरच्या प्रेमाने, त्यांनी दूर उडून जावं म्हणून त्यांना जिवंत करत असे. कृष्णाबद्दलही अशा दंतकथा आहेत, की त्याच्यात वस्तूंमध्ये प्राण भरण्याची दिव्य शक्ती होती.

मुळातच खेळ म्हणजे अंक शिकणं नाही, खोबणीत आकार बसवणं नाही, किंवा संचात वस्तूंची विभागणी करणंही नाही. जरी या कृतींना खेळाचा महत्त्वाचा भाग मानलं तरीही त्या खेळ नव्हेत. त्यांच्याकडे या स्पर्धेच्या जगात, अंकज्ञान आणि अक्षरज्ञान जलद शिकविण्यासाठी प्रौढांनी सुचवलेला उपाय म्हणून पाहणं योग्य नाही. खेळ हा काही उत्पादनवाढीचा मार्ग नव्हे. ती एक कालबद्ध प्रक्रिया आहे. त्यात काही यशाच्या आणि संपादनाच्या अपेक्षा असतात. मुळात खेळ म्हणजे या भौतिक जगाची प्रत्यक्ष ओळख करून घेण्यासाठी उत्स्फूर्तपणे पुढे टाकलेलं पाऊल असतं. हे केव्हां सुरू होतं? तर लहान बाळ जेव्हां आपली बोटं, पायाची बोटं कशी हलतात हे आश्चर्यानं प्रथमच पाहतं तेव्हां. हळूहळू मूल शिकत जातं. साधनांच्या मर्यादा आणि अनेक शक्यता त्याच्या लक्षात येतात. एवढंच

नाही, तर प्रत्यक्ष वागण्यातून आणि कल्पकतेनं विचार करून मानवी नात्यांची ताकद त्याच्या लक्षात येते.

विस्तीर्ण समुद्रकिनार्यावर मुलांनी एकमेकांना भेटणं, तिथली नवलाई एकमेकांना दाखवणं, नवे नवे शोध लावणं हे कॉम्प्यूटरच्या कृत्रिम जगात एकेकटं खेळणं आणि अतिशय महागड्या मोजक्या खेळण्यांशी खेळणं यांहून फार वेगळं आहे. खरा खेळ म्हणजे शरीर-मन-हृदय यांनी गुंतून जाऊन खेळणं. ही अधिक परिपूर्ण आणि सर्जनशील जीवनाकडे जाण्याची तयारी असते.

३४३४

मुलाचा स्वभाव आणि बालकेंद्री शिक्षण यांच्याविषयी मनन

ज्योती साही

शिक्षणाच्या प्रक्रियेविषयीचा विचार हा 'मुलाचा स्वभाव' या कल्पनेवर आधारलेला हवा. मुलाविषयी बोलताना आपण कशाविषयी बोलतो आहोत ते आपल्याला माहीतच आहे, असं आपण गृहीत धरतो. वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये आणि मानवी इतिहासाच्या वेगवेगळ्या महत्त्वाच्या काळांत मुलाच्या स्वभावाचा विचार अतिशय वेगळ्या दृष्टीनं केला आहे. उदाहरणार्थ 'मूल' असं म्हणताना आपण कोणाबद्दल बोलत असतो? केवळ एका छोट्या, अज्ञानी म्हटल्या जाणाऱ्या व्यक्तीबद्दल बोलतो का? मूल म्हणजे केवळ एक कोरी पाटी असते का आणि त्या पाटीवर शिक्षकांनी काहीतरी लिहायचं हे त्यांचं काम असतं का? शिक्षकाचं मुलाबरोबरचं नातं हे प्रौढांनी मुलाबरोबर संवाद करणं एवढंच असतं का? वेगळ्या शब्दांत म्हणायचं, तर मुलं केवळ प्रौढांकडूनच शिकतात असं असतं का? आणि प्रौढ माणूस मुलाला शिकवतो ते नेमकं काय असतं? शिक्षणाची प्रक्रिया म्हणजे मुलाला प्रौढ होण्यासाठी तयार करणं एवढीच असते का? आणि जसजसं मूल शिकत जातं, तसतशी ती शिक्षणाची प्रक्रिया त्याच्यातलं मूलपण काढून घेते का? नाहीसं करते का? अशाच असं होतं, का की आपण हळूहळू 'मूल' राहत नाही?

मुलाचं जग आणि प्रौढाचं किंवा शिक्षकाचं जग यांच्यामध्ये जणू काही एक रेषा ओढलेली असते. म्हणूनच वरील प्रश्न विचारले आहेत. सुरुवातीलाच मला हे सांगायचं आहे, की मूल म्हणजे छोट्या आकाराचा प्रौढ माणूस नव्हे. या कल्पनेला धरूनच मी माझे विचार मांडणार आहे. शिक्षणाचा हेतू तथाकथित प्रौढांच्या जगासाठी मुलाला तयार करणं हा नाही. मला तर प्रौढ आणि मूल यांच्यात निसर्गतःच काय फरक असतो, हेच प्रथम विचारावं असं वाटतं. मला असं सुचवायचं आहे, की आपण लहान असू किंवा मोठे असू; बालपणाचा एक आयाम आपल्याला असतो. मूल म्हणजे संपूर्ण व्यक्ती असते. काहीतरी ठाकून ठोकून, साच्यात घालून, आकार देऊन तिला प्रौढ बनवायचं असं नसतं. खरं तर

मोठं होणं म्हणजे अनादिकालापासून बालपणातलं संपूर्णपण हरवणं असं आहे आणि म्हणूनच बहुतेक मोठ्या माणसांनी आपल्यातल्या मुलाचा पुन्हा शोध घेणं आवश्यक आहे.

शिक्षण ही मुलं इतर मुलांपासून शिकू शकतात अशी प्रक्रिया आहे. ती जास्त परिणामकारकही आहे. हीच कल्पना पुढे न्यायची तर असं म्हणता येईल, की प्रौढ शिक्षकांमधलं लहान मूलच विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचू शकतं. वेगळ्या शब्दांत सांगायचं, तर चांगला शिक्षक हा 'त्याच्या आतल्या मुलाच्या' जवळच्या संपर्कात असतो आणि तेवढाच तो विद्यार्थ्यांच्या जवळच्या संपर्कातही असतो.

हे विवेचन आपल्या शिक्षणातल्या मूळ प्रश्नाकडे नेतं. तो प्रश्न म्हणजे "काय शिकवावं?" आपण मूल मुळातच परिपूर्ण असतं असं म्हटलं आणि मुलातलं शहाणपण ओळखलं, मग शाळेत मूल काय शिकत असतं? मुलाच्या शहाणपणात काही सुधारणा करता येते का? शिक्षणाच्या प्रक्रियेने मुलाला काही आकार प्राप्त होतो का? त्याच्यात काही बदल होतो का? आपल्याला मुलाचा स्वभाव संपूर्णपणे समजून घ्यायला लागेल आणि असंही पाहावं लागेल, की त्या स्वभावाला दुसऱ्यांनी आकार दिलेला चालेल का? असा मुलाला काही आकार देण्याचा प्रयत्नही मुलाच्या वाढीत केलेली ढवळाढवळ आहे, ते मुलावर दडपण आणणंही आहे.

गुरुदेव टागोर आणि गांधीजी दोघांच्याही शिक्षणपद्धतींच्या संदर्भात आत्ताचे विचार मला मांडायचे आहेत. ते दोघांही वैष्णव संस्कृतीतून आले होते. ही गोष्ट त्यांच्यात समान होती. तिथे मुलाचा स्वभाव काही दंतकथांनुसार विशिष्ट चौकटीत बसवलेला असतो. उदाहरणार्थ, भक्त प्रल्हादाची गोष्ट गांधीजींना फार महत्त्वाची वाटत होती; आणि गुरुदेव टागोरांच्या अनेक गृहीतकांमध्ये कृष्ण-चैतन्य परंपरा होती. त्याकाळी बंगालमध्ये या परंपरेला लोक मानत होते. बाळकृष्णाची भक्ती आणि तरुण कृष्णाच्या खोड्यांचे उत्सव अजूनही 'ब्राम्हो परंपरे'त साजरे होतात. गुरुदेव टागोर याच परंपरेशी, विचारांशी जोडलेले होते.

गांधीजी आणि टागोर यांच्यातल्या समान कल्पना समजून घ्यायच्या, तर त्यांनी कोणती मानवी मूल्यं मानली तिथपासून चर्चा सुरू करायला हवी. मानवी मूल्यं हे शब्द मी भारतीय तत्त्वज्ञानात ज्यांना 'पुरुषार्थ' म्हटलं आहे त्यांच्या संदर्भात वापरतो आहे. भारतीय सौंदर्यशास्त्रातही सर्व चर्चा - उदाहरणार्थ, कलेबद्दलची चर्चा - त्यापलीकडच्या मानवी मूल्यांच्या संदर्भातच होते. सौंदर्यशास्त्राला नीतिशास्त्राहून वेगळं मानलेलं नाही. सौंदर्यशास्त्र आणि नीतिशास्त्र दोन्हीतही "काय चांगलं?" या एकाच प्रश्नावर लक्ष केंद्रित केलं आहे. ग्रीकांनी सत्य, चांगुलपणा आणि सौंदर्य असे स्वतंत्र विभाग मानले आहेत आणि तिघांचेही

वेगळे निकष आहेत. या स्वतंत्र भागांमुळेच आपल्याला 'कलेसाठी कला' ही कल्पना मिळाली. पाश्चात्य संस्कृतीत कलेच्या मूल्यांच्या संदर्भात चर्चा करताना ही कल्पना महत्त्वाची मानली जाते.

गांधीजी म्हणत, की त्यांना कलेबद्दल काहीही माहिती नाही. कलेच्या प्रांतात ते निरक्षर होते. पण असं सत्याबद्दल त्यांनी कधीही म्हटलं नसतं. कारण त्यांच्या मते "चांगलं काय?" याचं उत्तर सत्याहून वेगळं नव्हतं. जेव्हा गांधीजी सत्याबद्दल बोलत, तेव्हा सत्य त्यांच्या संपूर्ण आध्यात्मिक आकलनाच्या केंद्रस्थानी असे. ते सत्य हा शब्द वेगळ्या अर्थाने वापरत. आधुनिक शास्त्रज्ञ ज्याला सत्य म्हणतील तसा अर्थ त्यांना अभिप्रेत नव्हता. आधुनिक विज्ञानाची प्रवृत्ती असं म्हणण्याची आहे, की त्याला फक्त वस्तुनिष्ठ ज्ञानात रस आहे आणि त्याचा परिणाम ज्यांच्यावर होतो किंवा ते ज्यांच्यासाठी उपयोगात आणलं जातं त्या व्यक्तींच्या वैयक्तिक जीवनाशी त्यांना काही घेणं नाही. वेगळ्या शब्दांत सांगायचं तर विज्ञानाचा नैतिकतेशी संबंध नाही. पण गांधीजींच्या मते, ज्या सत्याबद्दल ते बोलत होते ते अनुभवण्याजोगं सत्य होतं, सर्वसमावेशक सत्य होतं. त्याचा पाया मानवाच्या मूळ अस्तित्वात होता. म्हणूनच ते जेवढं वस्तुनिष्ठ होतं तेवढंच व्यक्तिनिष्ठही होतं. गांधीजींची शिक्षणाकडून एवढीच अपेक्षा होती, की शिक्षणाने मुलाला चांगुलपणाकडे न्यावं. शाळेबद्दलचा त्यांचा दृष्टिकोन कमालीचा नैतिक होता. गुरुदेव टागोरांनाही मूल चांगुलपणाकडे कसं वळेल याची चिंता होती. पण पुन्हा आपल्याला हे लक्षात घ्यावं लागेल, की भारतीय विचारपद्धतीत सौंदर्यशास्त्र आणि नीतिशास्त्र यांना वेगवेगळ्या कप्प्यांमध्ये विभागलं जात नाही.

आपल्या संपूर्ण शिक्षणपद्धतीतली अडचण अशी आहे, की या पद्धतीत ज्ञानाच्या क्षेत्रांची विभागणी केली जाते. हे सन १४०० च्या आसपास शिक्षणाबद्दलचे काही तर्क लढवून केलं गेलं. उदाहरणार्थ, शिक्षणाचे दोन विभाग कला आणि विज्ञान. ही विभागणी अत्यंत कृत्रिम आहे. पण ती करून शिक्षणाची ताठर पद्धती साधारण शंभर वर्षांपूर्वी पक्की करून टाकली गेली आहे. आपण विचारावं, की उपचार करणं, माणसाला बरं करणं हे शास्त्र आहे की ती कला आहे? वैद्यकीय ज्ञान हे आत्ताआत्तापर्यंत विज्ञानापेक्षा कला म्हणून जास्त ओळखलं जात होतं. त्या अर्थानं ती काळजी घेण्याची कला असते. पण वैद्यकीय क्षेत्राला विज्ञान क्षेत्राचा भाग म्हटल्याने अनेक प्रकारे त्यातला नैतिक भाग नष्ट झाला आहे. ते आता शरीराला नियंत्रित करण्याचं शास्त्र झालं आहे; आणि कधी कधी त्याचं शोषण करण्याचंही. गांधीजी त्यातल्या कलेच्या अगदी जवळ आले होते. कारण त्यांचा बरं करण्याचा आणि काळजी घेण्याचा दृष्टिकोन पूर्णत्वाचा होता. गांधीजींकडे फक्त राजकीय नेता म्हणून पाहणं म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या

अतिशय महत्वाच्या अंगाकडे दुर्लक्ष करणं होईल. त्यांनी लहानपणी आजारी बडलांची जबाबदारी घेतली होती. तेव्हापासूनच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात हा महत्वाचा गुण आला. गांधीजींना असा शोध लागला, की आपल्या स्वभावातला हा महत्वाचा भाग आहे आणि तो कुणी आपल्याला शिकवलेला नाही. खरं तर आपल्याला असा वाद घालता येईल, की सर्व मुलांमध्ये ही नैतिक जाणीव पूर्णपणे विकसित झालेली असते. त्याचबरोबर त्यांना सत्याचीही ओढ असते आणि आपली शिक्षणपद्धती ती ओढ उद्ध्वस्त करून टाकते. खरं तर शिक्षणाने ती विकसित व्हायला हवी. इतक्या प्रमाणात मुलांचा भ्रमनिरास होतो आणि त्यांचा शिक्षणातला रस संपतो; याचं कारण त्यांना असा अनुभव येतो, की शिक्षण त्यांच्यातल्या न्याय आणि माणसांविषयी आपुलकी यांच्याविरुद्ध जातं. ही न्यायाची आणि माणुसकीची जाणीव सर्व मुलांमध्ये असते.

याचप्रमाणे गुरुदेव टागोरांना वाटलं की कला ही मुलाला 'शिकवणं' शक्य नाही. सौंदर्याची जाणीव प्रत्येक मुलात जन्मतःच असते. चुकीच्या पद्धतीने दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणामुळे, आपल्यातील सौंदर्याची जाण नष्ट केली जाते. आपल्यात जे एक कायमचं मूल आहे त्या मुलाच्या स्वभावातच चांगल्याची जाण आहे, नैतिकता आणि त्याच्या बरोबरीने सौंदर्याची ओढ आहे. शिक्षणाच्या प्रक्रियेत मात्र मुलाला कुठल्यातरी पद्धतीनं एकाच अभ्यासक्रमात कोंबणं चालू असतं. हा मोठा प्रश्न आहे.

यासंदर्भात मला असं वाटतं, की शिक्षणातलं हस्तकलेचं स्थान अतिशय महत्वाचं आहे; कारण ते आकलनाचं साधन आहे. इथे आपल्याला हस्तकलेचं कामाशी आणि खेळाशी असलेलं नातं लक्षात घ्यावं लागेल. हस्तकलेचा संबंध प्रौढ जगाशी असतो, तसाच बालविश्वाशीही असतो. हस्तकला म्हणजे प्रौढ जगातल्या कामाची तयारी असते, ती स्वावलंबी बनवते आणि रोजीरोटीचं साधन बनू शकते. लहान मुलांच्या हस्तकलेच्या सर्जनशील जगाचाही ती एक भाग असते. मला वाटतं सर्वच मुलांना हस्तकला शिकायला आवडते. पण ती हस्तकला म्हणजे जर फक्त कारागिरी झाली, ती करण्यात आनंद उरत नसेल, तर ती उपयोगी असली, तरी लवकरच कंटाळवाणी होईल. या प्रकारची हस्तकला यांत्रिक बनते आणि मुलांचा उपयोग तर स्वस्त कामगार म्हणून केला गेलेलाच आहे. हे विशेषतः औद्योगिकीकरणाच्या पूर्वीपासून घडत आलं आहे. पुरेसं कौशल्य नसणं याचा अर्थ शोषणाला बळी जाणं असाही होतो. उदाहरणार्थ, गालिचे बनवण्याच्या व्यवसायात मुलं कशी वापरली जातात ते पाहावं. त्यांच्या नाजूक बोटांचा आणि निरागसतेचा असा काही उपयोग करून घेतला जातो, की त्यांचा विकास होण्याऐवजी त्यांचं शोषण होतं, त्यांना त्रास होतो. यामुळेच आपण आता बालकामगारांच्या

प्रश्नाबद्दल अतिशय संवेदनशील बनलो आहोत. गांधीजींच्या कल्पनेतल्या बुनियादी (पायाभूत) शिक्षणात जे स्थान हस्तकलेला होतं, त्यावर एक टीका अशी झाली होती की त्या हस्तकलेचं रूपांतर बालकामगारांत सहज होऊ शकतं.

याचा अर्थ काम करताना मूल जे शिकतं ते सर्व आपण टाळावं असा नाही. जेव्हा कामाचं खेळाशी नातं राहत नाही, ते काम सर्जनशील राहत नाही, तेव्हा प्रश्न निर्माण होतात. पूर्वीच्या काळापासून मुलं प्रौढांच्या कामाच्या जगाला हातभार लावीत होती आणि त्या पद्धतीनं कोणाचंही नुकसान होत नसे. हस्तकौशल्य शिकण्याचा नेहमीचा मार्ग म्हणजे मूल प्रौढांचं निरीक्षण करतं आणि हस्तकौशल्य शिकतं. प्रौढ माणूस विविध तंत्रं कशी हाताळतो ते मूल पाहत असतं. ही तंत्रं शिकणं शक्य असतं.

कलाकार आणि कवी ब्लेक यांनी निरागसता आणि अनुभव यांत फरक केला आहे. निरागसता हे त्यांच्या मते मुलाचं जग असतं. त्या जगात त्याला थेट अनुभव मिळतात आणि ते आनंदानं प्रयोग करत असतं. अनुभव हा स्मरणशक्तीवर आणि तिचाच भाग असलेल्या परंपरांवर अवलंबून असतो. (त्यात आपले सल्लागार किंवा शिक्षक... कदाचित पालक किंवा इतर प्रौढ असू शकतात). शतकानुशतकं पुढच्या पिढीला शिकवलेल्या परंपरा ह्या आपली संस्कृती घडवत असतात. ह्या परंपरा पुढच्या पिढीकडे सोपवणं याच्याशी शिक्षणाची पद्धती जोडलेली आहे. भूतकाळाचा अनुभव जमा करून ठेवणं याच्याशीही शिक्षणाचं नातं आहे. पण त्यातला विरोधाभास असा आहे, की ही 'मोठ्यांची परंपरा' नुसती शिकता येत नाही. तिला वर्तमानकाळाचा भाग बनावं लागतं, तिचा परत अनुभव घ्यावा लागतो. अशाप्रकारे भूतकाळापासून काही शिकायचं असलं, तरी आपल्याला वर्तमानात कल्पक असावं लागतं. म्हणूनच गुरुदेव टागोरांनी 'आतल्या' स्वातंत्र्यावर भर दिला. ते स्वातंत्र्य सवयीचं मृत ओझं फेकून देतं आणि वर्तमानातल्या आव्हानांना तत्परतेनं सामोरं जातं. त्यानंतर कृती करतं.

कलेतून शिकण्याबद्दल काही चर्चा झालेलीच आहे. गांधीजी आणि टागोर दोघांनीही हस्तकौशल्यातून शिक्षणावर भर दिला. परंपरेत कला आणि कौशल्य यात भेद मानलेला आहे. प्रत्येक माणसात कलेची बीजं असतात. कौशल्य प्रत्येकाला शोधून काढावं लागतं. कला शिकता येत नाही, पण तिची जोपासना करता येते. तिला विकसित होण्यासाठी स्वातंत्र्य देता येतं. कौशल्याचा बराच संबंध सांस्कृतिक परंपरेशी असतो. विशिष्ट तंत्रज्ञानाच्या विकासावरही कौशल्यं अवलंबून असतात. तरुणांना किंवा मुलांना ही कौशल्यं थेट निरीक्षणांतून आणि प्रत्यक्ष कामात भाग घेऊन शिकवता येतात. माझ्या समजुतीप्रमाणे गुरुकुल पद्धतीत अशाप्रकारे शिकवलं जाई.

या प्रकारचं शिकणं हे संपूर्ण शिकणं होतं. यात ज्ञानाचे भाग पाडलेले नव्हते. त्यात विशेष ज्ञानाप्रमाणे विभाग केलेले नव्हते. ती काहीतरी तयार करण्याची संपूर्ण प्रक्रिया होती. त्यातलं ज्ञान प्रत्यक्ष ज्ञान होतं. हस्तकला शिकण्याच्या प्रक्रियेत विद्यार्थी रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, जीवशास्त्र तसंच सौंदर्यशास्त्र, इतिहास आणि सामाजिक संदर्भही शिकतो. त्यासाठी या गोष्टी करताना प्रात्यक्षिकांद्वारे तो शिकत असतो. काही लोक ग्रीकांनी सांगितलेल्या दोन प्रकारच्या शिक्षणपद्धतींची चर्चा करतात. एपिस्टेमे आणि टेक्ने. 'एपिस्टेमे' याला नंतरच्या शिक्षण क्षेत्रातल्या लोकांनी 'सैद्धान्तिक' असं म्हटलं. हे ज्ञान मनात राहतं, ते लिहून ठेवता येतं. टेक्ने चा प्रकार वेगळा आहे. हे ज्ञान प्रत्यक्षातलं ज्ञान आहे. ते केवळ मनात राहत नाही, तर त्यात माणूस संपूर्णपणे गुंतला जातो. शरीरासह आणि आत्म्यासह. उदाहरणार्थ, पारंपरिक शेतकरी. त्याला शेतीची माहिती असते ती केवळ सैद्धान्तिक नसते. तो प्रत्यक्ष जमिनीतून धान्य काढत असतो. कौशल्य जाणणान्याला असं प्रत्यक्ष ज्ञान असतं. असं ज्ञान हे सैद्धान्तिक विवेचन करणाऱ्या पुस्तकात लिहून ठेवता येत नाही. कौशल्य शिकवणारी मार्गदर्शक पुस्तिका कितीही चांगली असली तरी आपण खरं कौशल्य पुस्तकातून शिकू शकत नाही. प्रत्यक्ष कृतीतूनच ते शिकावं लागतं. ते शिकण्यासाठी ज्यांना ते कौशल्य येत नाही त्यांनी कुशल माणसाबरोबर बसून ते शिकावं लागतं. बुनियादी शिक्षणात हे कौशल्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न आहे.

३३३३

कलेतून वातावरण निर्माण करणं आणि शिक्षणासाठी स्थानिक कौशल्यं शिकणं

ज्योती साही

कलेचं शिक्षणाशी असलेलं नातं या विषयावर बराच काळ चर्चा चालू आहे. या चर्चेतून दोन प्रश्न समोर येतात :

१. कला शिक्षणाच्या प्रक्रियेत काही मूलभूत तत्त्वं आहेत का? कलाशिक्षण पद्धतशीरपणे देता येतं का? किंवा, असं आहे का, की कलाशिक्षण घेणं म्हणजे काही पारंपरिक कौशल्यं शिकणं जी कमीजास्त प्रमाणात पद्धतशीरपणे उपयोगात आणता येतात?
२. कला शिकता येत नाही असं आहे का? कला म्हणजे आपल्या परिसराविषयी शिकताना उपयोगात आणायची गोष्ट आहे का? आपण ज्या नैसर्गिक परिसरात राहतो त्याच्याकडे कल्पकतेनं पाहण्याची ताकद प्रत्येक व्यक्तीमध्ये असते का? कलेमध्ये ही ताकद व्यक्तीला देण्याचं सामर्थ्य आहे का? सृजनाच्या उत्सवाची सततची प्रक्रिया म्हणावं अशा प्रकारे आपल्या जगाची पुन्हा कल्पक निर्मिती व्यक्ती करते का? वेगळ्या शब्दांत म्हणायचं, तर कला ही संस्कृतीतून सहज निर्माण होणारी गोष्ट आहे, की ती एक सतत चालू राहणारी प्रक्रिया आहे? कलेविषयी एक काळजीचा प्रश्न आमच्या मनात सतत आहे. तो असा, की उच्चवर्गासाठी कलेच्या बाजारात मांडण्यासाठी काही निर्माण करणं यापेक्षा आम्ही राहतो त्या परिसरातच, लोकांचं परिवर्तन कलेतून होणं हे जास्त महत्वाचं नाही का? सध्या काही निवडक कलावंतांनी कलाकृती निर्माण करणं याला कला, संस्कृतीचा विकास असं मानलं जातं. पण आम्ही समाज निर्माण करण्यात महत्वाचं स्थान कलेला दिलं आहे किंवा कला म्हणजे समाजाचा निर्मिती-उत्सव असं आम्ही मानतो. भारतीय घरांच्या उंबरठ्यावर स्त्रिया रांगोळी काढतात. तिला कोलम

किंवा अल्पनाही म्हणतात. ते कल्पक अभिव्यक्तीचे लोकप्रिय प्रकार असतात. त्याचप्रमाणे भिंतीवर काही चित्रं काढतात. ऋतूप्रमाणे येणाऱ्या उत्सवांची ती चित्रं असतात. घरातल्या सतत चालणाऱ्या उत्सवांची ती प्रतीकं समजता येतील. ही काही लोककलेची उदाहरणं आहेत. या कलेत जणूकाही त्या चित्रांमधली प्रतीकं आणि आकृती हा संपूर्ण निर्मितीशी होणाऱ्या मानवी संवादाचा उत्सव असतो.

आम्हाला एक केंद्र उभारण्याची इच्छा आहे. त्या केंद्रात कलेचा अध्यात्माशी आणि धार्मिक अभ्यासाशी असलेल्या नात्याचा शोध घेता येईल. त्यातून समाज ज्या नैसर्गिक पर्यावरणात राहत आला आहे, ते समजून घेण्यासाठी कला हे माध्यम कसं उपयोगी पडलं आहे, त्याबद्दलची सखोल जाणीव निर्माण होईल. यासंदर्भात आम्ही कलामय कल्पकतेचा हेतू शोधण्याचा प्रयत्न करू आणि या कल्पकतेचं सांस्कृतिक परिवर्तनातलं योगदान काय असू शकतं ते पाहू. बदलत्या पर्यावरणीय अवस्थेशी कला कशी जुळवून घेईल ते पाहू. जगाबद्दल समजून घेण्याचा, जग अभ्यासण्याचा कला हाच मार्ग कसा होईल, हे शोधण्यात आम्हाला रस आहे. प्रत्येक माणसाला सौंदर्य कळतं, ती शक्ती त्याच्यात असते. त्या शक्तीच्या आधारानं सर्जनशीलतेच्या पायावर संवाद कसा उभा राहील ते पाहण्यात आम्हाला रस आहे. केवळ कलानिर्मितीकडे पाहत बसण्यात आम्हाला रस नाही. हे सगळं साहजिकच कौशल्यांच्या संपूर्ण कार्याबद्दल विचार करण्याकडे आपल्याला नेतं. हेतुपूर्वक कलानिर्मिती करणं यात प्रश्न असतो तो त्यासाठीची साधनं तेवढी परिपूर्ण असण्याचा. आपण असं म्हणू शकू, की मानवी संस्कृती उपयोगी साधनांच्या शोधांबरोबरीनं वाढत गेली आहे. अश्मयुगापर्यंत विचार करत गेलं, की लक्षात येतं की दगडी खापऱ्यांचं साधन करून त्या काळातल्या आदिमानवांनी त्यांचं नैसर्गिक वातावरण स्वतःसाठी अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न केला; आणि काही प्रमाणात निसर्गावर ताबा मिळवला, तो लोहयुगातल्या शोधांच्या आधारानं. आणि अशा तंत्रज्ञानावर प्रभुत्व मिळवलं ते चाकाचा शोध लागल्यावर. अगदी आजच्या काळापर्यंत ही प्रगती येऊन ठेपते. आज विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळं आपली कला आणि शिक्षण यांच्याबद्दलची संपूर्ण समजच पूर्णपणे बदलली आहे. कलेचं तंत्रज्ञानाबरोबरचं नातं आणि नैसर्गिक आकारांचा आणि साहित्याचा उपयोग यांवर बऱ्याच जणांनी चर्चा केली आहे. वाद घातले आहेत.

आम्हाला पारंपरिक कौशल्यांमध्येच रस आहे. ज्याप्रकारे स्थानिक मूळच्या समाजाने त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणाला कल्पक प्रतिसाद दिला, त्याचप्रकारे आम्हाला कला आणि संस्कृतीचा विचार करायचा आहे. ही पारंपरिक कौशल्यं

म्हणजे केवळ कलापूर्ण वस्तू बनवण्यासाठी वापरलेली हस्तकलेची कौशल्यंच नाहीत, तर ज्याला आपण विचारांच्या पद्धती म्हणतो, त्यांचाही समावेश या कौशल्यांत असेल. उदाहरणार्थ, आपण जेव्हा उपचार म्हणतो तेव्हा ते फक्त शरीरावरचे नसतात, तर मनावरचेही असतात. आपल्याला पर्यावरण समजून घेण्याचे मार्ग शोधावे लागतील, नकाशे बनवून, ज्ञानाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांतली समज वाढवावी लागेल. भारतात ज्याला 'दर्शन' म्हणतात त्याचा इथं आपल्याला विचार करावा लागेल किंवा पाहण्याचे, निरीक्षणाचे मार्ग शोधावे लागतील. उदाहरणार्थ, सांख्य या प्राचीन विचारधारेपासून आलेलं तत्त्वज्ञान असावं आणि त्याचा शब्दशः अर्थ मोजणी असाच आहे. कला ही देखील एका विचारधारेतून आलेली असणार, जसं गणित किंवा पदार्थविज्ञान आहे तशी. रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, खगोलशास्त्र याही तशाच विचारधारा आहेत. 'मोजणे' हा कलेचा मूळ पाया आहे, जसा अंक हा सर्व मोजमापं आणि प्रमाणं यांचा पाया आहे आणि नंतर त्यानं आपल्या सौंदर्याच्या कल्पनेला आणि आपल्या जगातल्या सौंदर्याशास्त्रातल्या आश्चर्यांना जन्म दिला.

वेगळ्या शब्दांत सांगायचं, तर कला म्हणून तिच्याकडे काहीतरी करण्याचा मार्ग एवढ्याच मर्यादित दृष्टिकोनातून आम्ही पाहत नाही, तर अधिक खोलवर जाऊन समजून घेण्याचा एक मार्ग यादृष्टीनं पाहतो. थोर तत्त्वचिंतक रामानुजन यांनी सांगितल्याप्रमाणे "मानवी चैतन्याच्या परिणामकारक तसंच हृदयस्पर्शी शक्ती आणि इच्छा या फक्त भावनांची मुळं नाहीत, तर आपल्या जाणून घेण्याच्या क्षमतेच्या मुळाशीही त्याच असतात. त्या अर्थानं समजणं याचा प्रेम करणं असाही अर्थ होतो. आपण संपूर्णपणे एखाद्या गोष्टीत गुंतल्याशिवाय, त्यात आपल्या सर्व संवेदना आणि भावनांच्या शक्ती ओतल्याशिवाय, काहीही समजून घेण्यात खरा रस वाटणारच नाही आणि मन त्या ज्ञानाच्या खऱ्याखऱ्या हेतूत रमणार नाही. विचाराला परिणामकारक प्रतिमांचं वाहन लागतं, त्याशिवाय तो अस्तित्वात येऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे मन शरीराशिवाय कामच करू शकत नाही. ज्ञानाची अशी सर्वकष, परिपूर्ण समज आली तर तीच शिक्षणात कलेचं किती मूलभूत महत्त्व आहे ते लक्षात आणून देईल. कलेशिवाय खरी दृष्टी विकसित होत नाही आणि दृष्टीमागे सर्जनशील प्रतिभा अस्तित्वात असते."

आमच्या कलांसाठी असलेल्या केंद्रात सर्वात महत्त्वाचा शोध असा घ्यावा लागेल, की सर्जनशील प्रतिभा आणि अध्यात्म यांचं एकमेकांशी काय नातं आहे! या संदर्भात आमची कलेकडे पाहण्याची दृष्टी परिपूर्ण असेल. अशा अर्थानं, की आम्ही फक्त दृष्य कला किंवा काहीतरी घडवण्याची कला यांच्याबद्दल विचार करत नाही, तर या सर्व कला एकमेकींशी कशाप्रकारे जोडलेल्या आहेत, याचाही

शोध घेत आहोत. कारण सर्वच प्रकारच्या कला आपल्या मानवी सृजनामध्ये महत्वाच्या आहेत. उदाहरणार्थ, आम्ही सातत्यानं शोध घेऊ, की दृष्यकला या कशाप्रकारे नृत्य-नाट्यासारख्या प्रयोगकलांशी जोडलेल्या आहेत. गोष्ट सांगणं असं ज्याला आपण म्हणतो, तीं लक्षात ठेवण्याची एक प्रक्रिया आहे. गोष्ट काही फक्त शब्दांतून वर्णन करून सांगता येत नाही, तर जसं आपण नृत्यात पाहतो त्याप्रकारे कदाचित अधिक अस्सलपणे ती प्रतिमांमधून, प्रतीकांमधून, हावभावांतून उभी करावी लागते.

४७५४

मार्जरी साइक्स यांच्याबद्दल

मार्जरी साइक्स यांनी केंब्रिज विद्यापीठातून इंग्रजी साहित्य या विषयात पदवी घेतली. आणि नंतर अध्यापनातली पदविका घेतली. त्यानंतर १९२८ मध्ये त्या शिक्षिका म्हणून भारतात आल्या आणि लंडन मिशनरी सोसायटीनं गरीब वर्गातल्या मुलांसाठी चेन्नईमध्ये काढलेल्या 'बेंटिक स्कूल फॉर गर्ल्स' या शाळेत शिकवू लागल्या.

त्यांचे वडील स्वतः एक समर्पित, कल्पक आणि प्रयोगशील शिक्षक होते. यॉर्कशायरच्या एका दूरवरच्या, कोळसा खाणी असलेल्या लहानशा गावात ते शिकवत असत. मार्जरींनी शिक्षिका म्हणून काम करण्याची स्फूर्ती त्यांच्यापासूनच घेतली. गरिबांची आणि वंचितांची सेवा करावी असा विचार त्यांच्या मनात होता. त्यामुळे त्यांनी भारताची निवड केली. बेंटिक स्कूलमध्ये त्या अकरा वर्षे होत्या. भारतात आल्यावर गांधीजींनी सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांच्या पायावर उभ्या केलेल्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत त्यांना स्वतःची ओळख सापडली. भारत देशाला त्यांनी स्वतःचं घर मानलं. भारतीय सामान्य माणसांमध्ये मिसळल्यावर साहजिकच त्या रवीन्द्रनाथ टागोर आणि महात्मा गांधी यांच्या शैक्षणिक विचारांकडे आणि प्रयोगांकडे आकर्षित झाल्या आणि त्यातून त्यांना प्रेरणा मिळाली. मार्जरींनी गुरुदेव टागोरांबरोबर शांतिनिकेतन (१९३९ ते १९४६) आणि 'नई तालीम'मध्ये सेवाग्रामात (१९४९-१९५९) असं काम केलं होतं आणि तो ह्या दोन्ही संस्थांचा सर्वात सर्जनशील काळ होता. 'नई तालीम'चा हेतू त्यांच्या आयुष्यभर त्यांच्या आवडीचा विषय म्हणून जवळचा राहिला.

भेदभाव न मानणाऱ्या ख्रिश्चन वातावरणात त्यांचं संगोपन झालं. नंतर त्या 'रिलिजिअस सोसायटी ऑफ फ्रेंड्स', ज्यांचं 'क्वेक्स' हे नांव जास्त परिचित होतं, त्यांच्या संपर्कात आल्या. हा समाज सर्वधर्मसमभाव, सहनशीलता आणि अहिंसा, शांती या मूल्यांवर उभा होता. ही या समाजाची ओळख होती. मार्जरींनी ह्या संस्थेचं १९३६ मध्ये सभासदत्व घेतलं आणि नंतरच्या काळात मार्जरी

भारतात आणि परदेशांत दोन्हीकडे सर्वांत प्रिय आणि आदरणीय केकर म्हणून मान्यता पावल्या.

नंतर मार्जरी 'शांतीसेने'च्या कार्यात गेल्या. 'शांतीसेना' ही विनोबार्जींच्या भूदान-ग्रामदान चळवळीचा एक भाग होती. १९५९ ते १९६४ या काळात दक्षिण भारतात, निलगिरी टेकड्यांमधील कोट्टागिरीमधल्या त्यांच्या घरात त्यांनी प्रशिक्षण शिबिरं घेतली. १९६४ च्या दरम्यान त्यांनी उत्तर अमेरिकेत नागरी हक्कांच्या चळवळीत शांती-कार्यकर्त्यांबरोबर काम केलं. नागरी हक्क चळवळीतल्या शांती कार्यकर्त्यांना अहिंसेचं शिक्षण द्यायचं होतं. १९६४ मध्येच जयप्रकाश नारायणांनी मार्जरींच्या नागालँडमधील कामाला दाद दिली. नागालँडमध्ये तेव्हा युद्ध थांबल्यावर त्यांनी शांतता प्रस्थापित करण्याचं मोठं काम केलं. मार्जरींनी नागालँडमध्ये ३ वर्षे काम केलं.

१९६७ नंतर मार्जरींनी भारतातल्या आणि परदेशातल्या 'केकर समाजा'च्या अधिक जबाबदाऱ्या अंगावर घेतल्या. १९७९ ते १९८८ दरम्यान त्या मध्य प्रदेशात होशंगाबादजवळ 'फ्रेंड, फिलॉसॉफर, गाइड' म्हणून 'रसूलिया'त 'फ्रेंड्स रूरल सेंटर'मध्ये राहिल्या. या भूमिकेतून त्यांनी केकर समाजाच्या वाढत्या संख्येला आणि गटांना मार्गदर्शन केलं. एका मित्रानं म्हटल्याप्रमाणे -

“मार्जरीचं सर्वांत मोठं योगदान म्हणजे त्यांच्या आसपासच्या लोकांवर होणारा त्यांचा परिणाम. त्यांचं व्यक्तिमत्त्व, त्यांची राहणी, आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातली परिवर्तनाची ताकद.”

मार्जरी सिद्धहस्त लेखिका होत्या आणि त्यांच्या नावावर बरंच लेखन आहे. रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या सांगण्यावरून त्यांनी टागोरांच्या तीन नाटकांची भाषांतरं केली. 'चंदाटिका', 'नातिर पूजा' आणि 'मुक्तधारा' ही ती तीन नाटके. स्वातंत्र्याची चळवळ अहिंसकपद्धतीने झाली पाहिजे या गौतम बुद्ध आणि गांधीजींच्या शिकवणुकीतून प्रेरणा घेऊन ही नाटके निर्माण झाली. त्यांनी मुलांसाठी गुरुदेव टागोरांचं चरित्रही लिहिलं. बनारसीदास चतुर्वेदी यांच्यासह त्यांनी दीनबंधू सी.एफ. अँड्र्यूज यांचं चरित्र लिहिलं. ते गुरुदेव टागोर आणि गांधीजींचे जवळचे सहकारी होते. नंतर त्यांनी अँड्र्यूज यांचं लेखन संकलित करून संपादित केलं. 'C. F. Andrews: Representative Writings.' जहांगीर पटेल यांच्याबरोबर त्यांनी "Gandhi : His Gift of the Fight" हे पुस्तक लिहिलं. त्यात गांधीजींचं व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांचं आयुष्यभराचं काम यांचा वृत्तांत अतिशय ताजेपणानं मांडला आहे. अखेरच्या काळात 'केकर्सनी भारतीय लोकांसाठी दिलेलं योगदान' यावर त्या सविस्तर वृत्तांत लिहिण्यात गुंतल्या होत्या. हा जवळ जवळ शंभर वर्षांहून जास्त कालखंडाचा

वृत्तांत आहे. तो वृत्तांत नंतर An Indian Tapestry या शीर्षकानं प्रसिद्ध झाला आहे.

हातातलं काम पूर्णपणे जीव ओतून करण्याबद्दल मार्जरींची ख्याती होती. त्यांची अथक ऊर्जा, तपशिलांकडे बारकाईनं लक्ष देणं, शांत कार्यक्षमता आणि त्यांचा काटकसरीचा आग्रह हे सगळं विशेष होतं. त्यांचा साधेपणा अनुकरण करण्याजोगा होता. त्या 'देशी' पद्धतीनं राहत आणि साधनं जपून वापरण्याबाबत त्या जागरूक होत्या. काही वाया गेलेलं त्यांना चालत नसे. त्यांचं व्यक्तिमत्त्व अतिशय रसरशीत, ताजंतवानं होतं. जीवनाबद्दल त्यांना अत्यंत उत्साह होता. जगभरातल्या अनेक लोकांना त्यांच्याकडून प्रेरणा मिळत असे आणि त्या त्यांना आधारस्तंभ वाटत. त्या आपल्या सर्वांच्या दीपगृह होत्या.

४२४४

संदर्भसूची

भाग १

1. Quoted by S. Radhakrishnan : Tagore's Views on Education in Religion and Culture. Orient Paperbacks, 1968, p. 163.
2. M.K. Gandhi : Ashram Observations in Action. Navajivan Publishing House, 1959, p. 56.
3. M. Sykes : The Story of Nai Talim, Nai Talim Samiti, 1988, p.94.
4. Viktor E. Frankl : Man's Search For Meaning, St. Paul's Press, 1977, p. 140.
5. M.K. Gandhi, To The Students, Navajivan Publishing House, 1949, p. 288.
6. R. Tagore, The Parrot's Training in Rabindranath Tagore, Pioneer In Education, John Murray, 1961, pp. 96-101.
7. H. Gardner, Art, Mind and Brain, Basic Books, 1982, p. 14.
8. Primo Levi, The Drowned and The Saved, Abacus, 1989, pp. 169-70.
9. Edward Goldsmith, The Way : an ecological world view, Rider, 1992, p. 283.
10. G.T. Teasdale, Interactions between Traditional and Western Systems of Learning : The Australian Experience.
11. I. Illich, De-Schooling Society : Realization of Progress, Penguin Books, 1973, p. 49.
12. Ogden Nash, Custard and Company, Puffin Books, 1981, p. 118.
13. J.C. Kumarappa, Why The Village Movement? - Cha. IV., Akhil Bharat Sarva Seva Sangh, 1966.
14. M.K. Gandhi, Towards New Education, Navajivan, 1953, p. 11.
15. R. Tagore, Reminiscences, Macmillan, 1934, p. 59.
16. M.K. Gandhi, Basic National Education, Hindustani Talim Sangh, p.v.
17. M.K. Gandhi, Constructive Programme - Its Meaning and Place. Navajivan Publishing House, 1945 p. 16.

18. M.K. Gandhi, Quoted in the Essential Writings of Mahatma Gandhi, Ed. Raghavan Iyer, Oxford University Press, 1993, pp. 71-72.
19. M.K. Gandhi, Quoted in Ibid., p. 72.
20. R. Tagore, The Centre of Indian Culture, Viswa Bharati Bookshop, 1951, p. 2.
21. M.K. Gandhi, Quoted in The Essential Writings of Mahatma Gandhi, OUP, 1993, p. 183-4.
22. M.K. Gandhi, Young India, March 1919.
23. R. Tagore : "To make The paraphernalia of our Education so expensive that Education itself becomes difficult of attainment would be like squandering all one's money in buying money bags."
24. R. Tagore, 'My School' in Personality, Macmillan, 1917, p3.
25. Rousseau, 1762, Bk 2, Quoted in R.F. Dearden The Philosophy of Primary Education Cha. III, Routledge, Kegan and Paul, 1968.
26. M.K. Gandhi, In Mahadev Desai's Diary, Navajivan Karyalaya, p. 160.
27. R. Tagore, The Four Stages of Life, in the Religion of Man, Harper Collins, 1993, p.123.
28. Erik Erikson, 'Eight Ages of Man', in Childhood and Society, Hogarth Press, 1950.
29. For a fuller discussion on this, see James Hillman, 'The Inner Child', in Abandoning the Child, Ed. Jeremiah Abrams, Mandala, 1990.
30. E. Fromm, 'Character and the Social Process', in the Fear of Freedom, Routledge, Kegan and Paul, 1960, p. 247.
31. M.K. Gandhi, Collected Works - Vol. VI., p 515.
32. M. Fox (ed.) Western Spirituality : Historical Roots, Ecumenical Routes, Notre Dame IN Fides / Claretran, 1979, p. 1.
33. E. Fromm, The Sane Society, Routledge, Kegan and Paul, 1963, p. 347.
34. M. Mead, Growing Up In New Guinea, Pelican Books - 1942, p. 159.
35. Thomas Merton, Quoted by Esther de Waal, A Seven Day Retreat with Thomas Merton, Cha. V.
36. Martin Buber, Between Man and Man, Fontana Library - 1961, p. 134. "For educating character you do not need a moral genius but you do need a person who is wholly alive. His aliveness streams out to them and affects them most strongly and purely when he has no thought of affecting them."
37. Josef Pieper, Leisure, the Basis of Culture, Fontana - Collins, 1965, p. 43.
38. I. Kant, Quoted in R. W. Hepburn, Wonder, Edinburgh University Press, 1984 p. 133.
39. E. F. Schumacher, Good Work, Abacus, 1980, p. 113.

40. Vinoba Bhave, Thoughts on Education, Part - 11, A. B. Sarva Seva Sangh.
41. R. Tagore, Vishwa Bharati News, Jan. 1938, p. 51-3
42. M. K. Gandhi, Essential Writings of Mahatma Gandhi, (Ed. R. Iyer), p. 72
43. R. Tagore, Sadhana, Macmillan.
44. F. Dostoyevsky, The Brothers Karamazov, Vol. II, Vraduga Publ. Moscow, 1981, p. 572-3.
45. Idries Shah, Introduction, World Tales, The Octogan Press.
46. Laurens van der Post, The Heart of the Hunter, Penguin Books, 1965, p. 167.
47. Quoted by Dr. Balachandra Rao, Tradition, Science and Society, Navakarnataka, 1990, p. 6

भाग २

1. Gandhi M.K., Experiments with Truth : An Autobiography. Introduction, Penguin Books, 1982, p. 15.
2. Harijan (Weekly), 28.4.1932, p. 2.
3. Harijan 6.5.1933, p. 4.
4. Gandhi to B.S. Moonje, 14.5.1927, Gandhi Papers, as quoted in The Individual and Society, by Man Mohan Choudhury.
5. Maslow A.M., as quoted in The Individual and Society, by M.M. Choudhuri.
6. Young / no Va, 9.12.1926, p. 432.
7. Harijan, 27.5.1939.
8. Young India, October, 1928.
9. Gandhi M.K. Ashram Observances in Action, Navajivan Publishing House, 1959, p.36.
10. Tendulkar D.G., Mahatma, Vol. IV., Publication Divn., Govt of India, p. 103.
11. Desai Mahadev, Diary of Mahadev Desai, Navajivan, 1953, entry dated. July 1932, p. 247.
12. Ibid.
13. Young India, Nov. 1931.
14. Gandhi M.K., Collected Works, Vol. 27, Publication Divn., Govt. of India, p. 448.
15. Navanivan, 25.5.1924, p. 806.
16. Gandhi M.K., Collected Works, Vol. 48, p. 387.
17. Gandhi M.K., Satyagraha in South Africa, Navajivan, p. 212.
18. Harijan, February 1935.

19. Tendulkar D.G., Mahatma, Vol. 4, p. 13.
20. Harijan, 6.5.1939.
21. Young India, 5.3.1925.
22. Tendulkar D.G., Mahatma, Vol. 7, p. 267.23 } Young India, 5.3.25.
23. Gandhi M.K., Collected Works, Vol. 56, p. 216.
24. Suzuki D.T., Zen Buddhism and Psychoanalysis, Condor Books, 1974, p. 24.
25. Gandhi M.K., Social Work Natesan, 1934, p. 368.
26. Young India, 14.10.26.
27. Young India, 17.2.27.
28. Gandhi M.K., Collected Works, Vol., 33, p. 180.
29. Desai Mahadev, Diary of Mahadev Desai, Navajivan, 1953, p. 284.
30. Dalton, Denis, Gandhi's Power : Non-violence in Action, Oxford III University Press, 1998, p. 166.
31. Gandhi M.K. Totfie Studen (s.p. 160)
32. Vinoba, Thoughts on Education, Sarva Seva Sangh, Varanasi, p. 171.
33. Thoughts of Gandhi (Compiled), 1969, p. 47.
34. Bose N.K., Selections from Gandhi, Navajivan, 1948, p. 256.
35. Gandhi M.K., To (the Students, p. 101-02.
36. Diary of Mahadev Desai, p. 225, as quoted in "A Gandhian Approach to Current Problems" by Sadiq Ali, p. 428.
37. Gandhi, Women and Social Injustice, p. 188-89.
38. Quoted in "A Gandhian Approach to Current Problems" by Sadiq Ali, p. 423.
39. Gandhi M.K., Towards New Education, Navajivan, 1949, p. 45.
40. Gandhi M.K., To the Students, Navajivan, 1949, p. 190.
41. Gandhi M.K., Basic National Education, Hindustani Talimi Sangh.
42. Gandhi M.K., To the Students, p. 160.
43. Ibid., p. 124-25.
44. Harijan, 1.2.42, p. 27.
45. Vinoba, Thoughts on Education, p. 30-32.
46. Gandhi M.K., To The Students, p. 60.
47. Gandhi M.K., Collected Works, Vol. 31, p. 46.
48. Vinoba, Thoughts on Education.
49. Young India, August, 1921.
50. Gandhi M.K., Collected Works, Vol. 34, p. 505-6.
51. Harijan, 28.6.1942, p. 201.
52. Gandhi M.K., Collected Works, Vol. 83, p. 33.
53. Iyer, Raghvan, Essential Writings of Gandhi, p. 246.
54. Gandhi M.K., Collected Works, Vol. 75, p. 366.

मनोविकास प्रकाशन

मनोविकास प्रकाशनाच्या
शिक्षण विचार साहित्यकृती

सागरशाळा

एका शिक्षण चळवळीची कहाणी!
देवेंद्र कांदोळकर । ₹१५०.००

जे कृष्णमूर्ती आणि कृष्णमूर्ती स्कूल
हेरंब कुलकर्णी । ₹२२०.००

आमच्या शिक्षणाचं काय?
महाराष्ट्रातील २० जिल्ह्यांत
प्रत्यक्ष फिरून शालाबाह्य
मुलांचे वास्तव मांडणारा लेखाजोखा
हेरंब कुलकर्णी । ₹२९०.००

परीक्षेला पर्याय काय?
देशभरातील शिक्षणतज्ज्ञ, विचारवंत,
कार्यकर्ते व प्रयोगशील शाळांनी
केलेले एकत्रित चिंतन
हेरंब कुलकर्णी । ₹२८०.००

टीचर : तिच्या वेगळ्या प्रयोगाची
रोचक कहाणी
सिल्व्हिया अश्टन वॉर्नर । ₹१५०.००

Teacher : The testament of an
inspired teacher
Silvia Ashtan-Warner । ₹१५०.००

एका समृद्ध शाळेचा प्रवास
(संपूर्ण रंगीत)
मुलांच्या, शिक्षकांच्या व समाजाच्या
शाळेसंदर्भातील गरजा व अपेक्षा लक्षात
येऊन शाळेची इमारत व परिसर यासाठी
मुचिवलेल्या अनेक प्रकारच्या संकल्पना
संकल्पना : कबीर वाजपेयी । ₹४००.००

गोका शाळा
अनु. हेमलता होनवाड । ₹८०.००

माय कंट्री स्कूल डायरी
एका ध्येयवेड्या शिक्षिकेचा
झपाटलेला प्रवास
ज्युलिया वेबर गॉर्डन । ₹२५०.००

एकत्रित विचार करू या
मुलांमध्ये नैतिक मूल्यं रुजवण्यासाठी
अहिल्या चारी । ₹१२०.००

प्रिय मुख्याध्यापक
मुलांचे शिक्षण सुखद आणि
अर्थपूर्ण करण्यासाठी
शंकर मुसाफिर । ₹१२०.००

शिक्षण प्रवाहाच्या उगमापाशी
प्रतिभावान शिक्षकेच्या
अनुभवविश्वाचे हृदयस्पर्शी दर्शन
सुचिता पडळकर । ₹१८०.००

प्रिय बाई : बार्बियानाची शाळा
अनु. सुधा कुलकर्णी । ₹१२०.००

दिवास्वप्न
एका शिक्षणतज्ज्ञाचे स्मरणरंजन
गिजुभाई बधेका । ₹१००.००

मुलं नापास का होतात?
जॉन होल्ट । ₹२००.००

शिक्षणाचे जादूई बेट
डॉ. अभय बंग । ₹५०.००

खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात
जीवनमूल्य उंचावणाऱ्या शाळांविषयी
डेव्हिड ग्रिबल । ₹३५०.००

आपलं जग बदलणारी मुलं
अनुराधा मोहनी । ₹९५.००

मनोविकास प्रकाशन

मनोविकास प्रकाशनाच्या
विज्ञान साहित्यकृती

सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ
अरविंद गुप्ता
यांची टाकाऊतून टिकाऊ
या मालिकेतील ग्रंथसंपदा
कथा सौर ऊर्जेची । ₹८०.००
सायकलवाल्या स्त्रिया । ₹८०.००
ग गणिताचा :
गणितातील गमतीजमती । ₹८०.००
छोटी खेळणी मोठे विज्ञान । ₹६०.००
सोपी विज्ञान खेळणी । ₹६०.००
कचऱ्यातून करिष्मा । ₹६०.००
कचऱ्यातून समत्कार । ₹६०.००
कचऱ्यातून कमाल । ₹६०.००
खेळण्यांचा खजिना । ₹५०.००
टाकाऊतून शिकाऊ । ₹७०.००

काडेपेटी व इतर विज्ञान खेळणी । ₹७०.००
उद्योगी व्हा । ₹१४०.००
खेळ विज्ञानाचे । ₹१९०.००
असे घडले शास्त्रज्ञ । ₹१५०.००
Hands On करून पहा । ₹१४०.००

डॉ. जगन्नाथ दीक्षित
मुलांसाठी मेडिकल जनरल नॉलेज
(भाग १ ते ५)
(सचित्र ५०० प्रश्न आणि उत्तरे)
₹४००.००

डॉ. यश वेलणकर
अवयव बोलू लागतात । ₹१३०.००

अच्युत गोडबोले । दीपा देशमुख
जीनियस : विश्वविख्यात जीनियसची
रंजक, प्रेरणादायी आयुष्यगाथा आणि
कार्य!

१२ पुस्तकांचे तीन संच
प्र. संच ₹२२०.००
जीनियस (भारतीय) भाग-१ :
सी. व्ही. रमण, मेघनाद साहा,
चंद्रशेखर, डॉ. जयंत नारळीकर । ₹९९.००
जीनियस (भारतीय) भाग-२ :
सर जगदीशचंद्र बोस,
डॉ. होमी भाभा, लॉरी बेकर,
एम. एस. स्वामीनाथन । ₹९९.००
जीनियस (भारतीय) भाग-३ :
आर्यभट, भास्कराचार्य आणि इतर,
विश्वेश्वरीया, रामानुजन,
डी. डी. कोसंबी । ₹९९.००

शोधांच्या कथा । आयझॅक अँसिमो
विज्ञानाच्या ३६ पुस्तकांचे
सहा संच । ₹१२६०.००

डॉ. बाळ फोंडके लिखित
का? । कसं? । किती? । कोण? ।
काय? । केव्हा? । कुठं?
प्रत्येकी ₹९०.००

हे माहीत हवेच या मालिकेतील पुस्तके
आपले विश्व । ₹५०.००
आपली सूर्यमाला । ₹५०.००
दुर्बिणी आणि वेधशाळा । ₹५०.००
आकाश कसे पाहावे । ₹७०.००
खगोलशास्त्रज्ञ । ₹५०.००